زنجیرەی کولتووری دیموکراسی

دیموکراسی بۆ هەموان

حوسین موحەممەدزادە کردوویە بەکوردی

نووسینی: دوکتۆر حسەین بەشیریە

ناسنامەی کتێب

ناوی کتێب: دیموکراسی بۆ هەمووان

نووسەر: دوکتۆر حسەین بەشیریە

وەرگێڕ: حسەین موحەممەدزادە

پێداچوونەوە: ئاسۆ کەریم

نەخشەسازی ناوەوە:: گۆران جەمال رواندزی

بەرگ: هۆگر سدیق

پیتچنین: سنە، ڤیان کۆمپیوتەر 2254663

تیراژ: ١٠٠٠ دانە

ژمارەی سپاردن: ١٠٥

نرخ: ٢٠٠٠ دینار

چاپخانە: وەزارەتی پەروەردە – هەولێر

زنجیرەی کتێب = ١= (١٠٤)

ناونیشان

دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی موکریانی

هەولێر: پشت رۆژنامەی خەبات

پۆستی ئەلکترۆنی: asokareem@maktoob.com

ژمارەی تەلەفۆن 2260311

ناوەڕۆك

بەشی یەکەم:

بنەمای دیموکراسی 5

بەشی دووەم:

پیشرەوانی بیری دیموکراسی... ٣٧

بەشی سێیەم:

پێشینەی مێژوویی و زەمینەی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی دیموکراسی...................... ٦٩

بەشی چوارەم:

بنەماکانی حکوومەتی دیموکراتیك ٩٣

بەشی پێنجەم:

کردەوەی دیموکراسی, حیزب و هەڵبژاردن.. ١٢٧

بەشی شەشەم:

جۆرەکانی دیموکراسی... ١٦١

بەشی حەوتەم:

یاساو رەخنەکانی دیموکراسی.. ١٧٩

بەشی هەشتەم:

هەنگاو بەرەو دیموکراسی و بەرژەوەندی داهاتووی.. ١٩٥

بەشی یەکەم

بنەمای فیکریی دیـموکراسی

بنەما فیکرییەکانی دیـموکراسی

دیــموکراسی وەك شـێوازێکی ژیـانی سیاسـی لـە دنیـای نۆژەنـدا لـە سـەر ژێرخـان و پرەنسـیپگەلێك دامـەزراوە کـە لـە پرۆسـەی درێژخایـەنی تێکۆشـان بـۆ دامـەزرانی حکوومەتی دیـموکراتیك هاتووەتە ئاراوە.

دەتوانیـن جەوهـەری ئـەم ژێرخـان و بنەمایـە لـە بنـەمای وەکیـەکی مرۆڤـ، پرەنسـیپی تاکگـەرایی، پرەنسـیپی یاسـا، پرەنسـیپی حاکمیـەتی خـەڵك و پێـداگرتن لـە سـەر مافـی سروشـتی، مـەدەنی و سیاسـیی مرۆڤەکانـدا بدۆزینـەوە. مەبەسـت لـە پرەنسـیپی بەرابـەری ئەوەیە کـە لـە دیـموکراسیدا، تاکـەکان، تـاقم و چـینی خـەڵکان سـەبارەت بـە یەکتـری لـە سەر ئەوەی کێ حکوومـەتی بـە دەسـتەوە بێ، سـەروەری و ئیمتیازێکیـان بـە دەسـتەوە نییـە. مافـی حکوومەت کـردن بـۆ هەمیشـە بـە هـیچ تـاك و تاقمێـك نەسـپێردراوە و هـیچ تاقمێـك ناتوانێ بە نـاوی باڵادەسـتی وسـەروەری هـزری و خودییـەوە بـە سـەر ئـەوانی تـردا حکوومـەت بکـات. رەوا بـوونی دەسـەڵات تـەنیا لـە سـەر رەزای خـەڵکی بـۆ پێرەوکـردن لـە حکوومـەت دامەزراوە.

گریـمانەی دیـموکراسی ئەوەیـە کـە خـەڵکی نـە لـە ترسـان و نـە لەبـەر زۆرداری، بـەڵکو لـە دڵـەوە و بـە رەزای خۆیـان مـل بـۆ حکوومـەت دادەنـەوێنن و میکانیزمگـەلێك بـۆ دەستەبەرکردنی ئەم رازیبوونە لە ئارا دان.

پرەنسیپی تاك بـەم مانایەیـە کـە مرۆڤـ لـە بنەڕەتـەوە بەگیانلەبـەرێکی ژیـر لـە قەڵـەم دەدرێ، بۆیـە دەبێـت لـە ناسـینی بەرژەوەنـدی تـاکی خۆیـدا، لـە چوارچـێوەی سیسـتەمی کۆمەڵـدا ئـازاد و خودموختـار بێـت. ئـازادی هـەم بـە مانـا خـراپ و نگاتیڤەکەیـدا «واتـە رزگار بوون لە ئیـرادەی زۆرەملـی ئـەوانی دیکـە» و هـەم بـە مانـا چـاکەکەی «یـانێ توانـایی بژاردن و کارو بەشداریکردن» لە سروشتی دیـموکراسیدا ئاشکرایە.

پرەنسـیپی یاسـا لـە دیـموکراسیدا بـەم واتایەیـە کـە تاکـەکان تـەنیا لـەو یاسـایانە پـەیڕەوی دەکـەن کـە خۆیـان چـێیان کـردووە و هیچـی تـر. بۆیـە لـەم رووەوە ئـازادی و پـەیڕەو کردنی قانوون لە دیـموکراسیدا لە یەکتـری جیا ناکرێنەوە.

بــه هــۆی بنــەمای حاکمیــەتی خەڵکییــەوە، تــەنیا سەرچــاوەی رەوابــوونی دەســەڵاتی حکوومــەت، ئیــرادەی خەڵکــە کــە دەتــوانن رازییــوون و نــەبوونی خۆیــان لــە کــردەوەی حکوومــەت دەر ببــڕن و لــەم بابەتــەوە کانــاڵی تایبــەت بــۆ دەربــڕینی بۆچــوونی خــەڵکی دامەزراوە. لـە دیــموکراسیدا هــەموو خــەڵکی بـە جیـاواز لـە ناسـنامەی نەتـەوەیی، ئـایینی، چـینایەتی, یـا بۆچـوونی سیاسـی، لـە مافــی سروشــتی، مــەدەنی و سیاسـی بـە تایبـەت مافـی رادەربـڕین، بۆچـوونی جیـاواز و بیـری جیاوازیـان هەیـە. لـەم بەشـەدا، هەنـدێ بنـەما فیکری و پرەنسیپە بنەڕەتییەکانی دیـموکراسی شی دەکەینەوە.

١-١. لیبرالیزم

ئایـدیۆلۆژیای لیبــرالیزم بـە مانـای ئـازادیی هاووڵاتیـان لـە سـێبەری حکوومـەتی بەسـراوە بـە یاسـا، بـە ئەساسـی دیـــموکراسی لـە قەڵـەم دەدرێ. ئامانــجی سـەرەکی ئایـدیۆلۆژیای لیبرالیزم لە سەرەتای جوقانیەوە، خەبات لەگەڵ دەسەڵاتی رەها و زۆرەملێ و سەرەڕۆ بووە.

لیبــرالیزم ســەرەتا بــە دژی حکوومــەتی رەهــای کڵێسـا لــە رۆژئــاوا و دواتــر لــە هەمبەر حکوومەتی رەهـای شـاهان رابـوو. لـە جیـاتی دەسـەڵاتی رەهـا, دەسـەڵاتی تەسـك و بەربەســکراو، لـــە جیـــاتی دەســـەڵاتی زۆرەملـــێ و ســـەرەڕۆیانە، دەســـەڵاتی قـــانوونی ئارمـــانی ســـەرەکی لیبـــرالیزم بـــووە. لـــەم رووەوە یاســاگەرایی، لــە یــەك جیــا کردنــەوەی دەســەڵاتەکان، مافــی مرۆڤــ و حکوومــەتی هەڵبــژاردەی نوێنــەران لــە ســەر بنــەماکانی لیبـرالیزم دێنە حساب.

بڕێك لە نووسـەران، لیبــرالیزم وەکـو تیـوری, حکوومـەتی سنووردارو ئـازادیی تـاك، بـە سیسـتەمی بـازاڕی ئـازاد و ئـابووری سـەرمایەداریی بـازاڕەوە دەبەسـتنەوە. ئـەم پێکـەوە بوونـە گەرچـی لـە بـاری مێژووییـەوە راسـتییێکە، لـە بـاری ژیربێژییـەوە زەروورەتـی نییـە. داخـوازیی لیبــرالیزم, وەدیهێنــان و بــەڕێوەبردنی مافــی وەکیەکییــە بــۆ هــەموو هاووڵاتیــان بــە بــێ جیاوازی ئاییــن, نەتەوە, رەگەز، چیــن و رەگەزو هی دیکە.

هەمووان لە بەرانبەر قانووندا یەکسانن. مافی بنەڕەتی هاوولاتیان لە بۆچوونی لیبرالیزمدا بریتیە لە: ئازادیی هزر و بیروڕا، ئازادیی رادەربڕین، ئازادیی کۆبوونەوە، ئازادیی یا مافی ملکایەتی، ئازادیی بەشداریکردن لە ژیانی سیاسی بە دەنگ دان و پۆست وەرگرتن و شتی تریشەوە.

توخمە سەرەکییەکانی ئایدیۆلۆژیای لیبرالیزم دەتوانین بەم جۆرە کورت بکەینەوە:

١-١-١. جیا کردنەوەی هێزەکان

حکوومەت تەسک و بەربەست دەکرێ لە رێگای داشکان و جیاکردنەوەی هێزەکان لە یەکتری. مونتسیکۆ «١٦٨٩-١٧٥٥» فەیلەسوفی گەورەی فەرەنسی، یەکەم کەس بوو کە جیاکردنەوەی هێزەکان و یاسای بنەڕەتی حکوومەتی تیۆریزە کرد، بە بۆچوونی مونتسکیو دامەزراوە١ی جیاجیای حکوومەت لە دیموکراسی هەندێ جۆری تری حکوومەت، یانێ دامەزراوەکانی وەك یاسادانان، بەڕێوبەری و دادگەری بە مەبەستی لێك جیا کردنەوەی دەسەلاتی سیاسی و لە بەر چاوەدێری و کونترۆلکردنیان, دامەزراون.

لەم رووەوە راگرتنی هاوسەنگیی لە نێوان هێزەکانی دەولەتدا، نیشاندەری دۆخی دلخوازە. بە رای مۆنتسکیۆ بۆ پاراستنی ئازادی ناتوانین بە بیر و کەسایەتی حوکمڕانان و ئازادیخوازی ئەوان دلخۆش بین، بەلکو تەنیا لە رێگای بەرچاو، یانی دروست کردنی هاوسەنگی لە نێوان بەرژەوەندی و هێزەکاندا، دەتوانین ئەم شتە گرنگە ئەنجام بدەین.

١-١-٢. کۆمەلی مەدەنی

حکوومەتی بەمەرج و بەربەستکراو و ئازادیی هاوولاتیان, پێویستی بە کۆمەلگایەکی مەدەنی رەنگاوڕەنگ هەیە کە پڕ بێت لە ئەنجومەن و تاقمی فکری،

١- Instituation

فەلسەفی، ئایینی، فەرهەنگی و سیاسی. هەبوون و دەسەڵاتی کۆمەڵی مەدەنی دەبێتە هۆی دابەشکردنی سەرچاوەکانی دەسەڵات لە نێوان کۆمەڵدا. ئەنجومەنەکانی کۆمەڵگای مەدەنی، بە کایەی بەرەنگاری لە بەرانبەر دەسەڵاتی بێ ئەملا و ئەولا و زۆرەملیی رەها لە قەڵەم دەدرێن. ئامادەیی تاقمەکانی کۆمەڵی مەدەنی لە مەیدانی سیاسەت و دەسەڵاتدا بە هۆی رکەبەری نێوانیانەوە پێشگیری لە حکومەتی یەکدەست و زۆرەمل لە لایەن هەر کام لەم تاقمانە بە دژی ئەوانی تر دەکات. رەنگاورەنگی تاقمەکانی کۆمەڵی مەدەنی بەم جۆرە دەبێتە پێویستێکی حکومەتی بەر تەسك و دەست بەسراوە کە وەك بەردی بناغەی لیبرالیزم دێتە ئەژمار.

١-١-٣. چاوەدێریی خەڵك

دڵپیسی سەبارەت بە حکومەت وەك سەرچاوەی خراپەکاری، بناغەیەکی ترە لە بناغەکانی ئایدیۆلۆژیای لیبرالیزم. جۆن لۆك فەیلەسوفی بەریتانی دەیگوت سیاسیکاران لە ناخی خۆیاندا حەیوانێکی درندەی کێوین کە لە بەکارهێنانی ملهوڕانەی دەسەڵات بۆ قازانجی تاکەکەسی خۆیان دڵەراوکەیان بۆ نییە. بۆیە دەبێ ئەم سیاسیکارانە لە رێگای دانانی دامەزراو و لەمپەری بەرچاو و چاوەدێریی بەردەوامەوە لە چوارچێوە بخرێن و دەستەمۆ بکرێن. بۆیە سیاسیکاران دەبێت هەمیشە لە ژێر چاوی تیژ و رەخنەی خەڵکدا بن، ئەگینا بۆ لای گەندەڵی و خراپکاری دەئاژوێن. چاوەدێریی خەڵك لەسەر حوکمڕانان و کردەوە و کارە سیاسییەکانیان لە بابەتەکانی بناغەیی «لیبرالیزم»ن.

١-١-٤. پێش خستنی ئازادیی تاکەکەس بە سەر عەدالەتی کۆمەڵایەتیدا

بە پێچەوانەی بۆچوونی باو، لیبرالیزم لە دەوڵەتی گچکە و لاواز و ناچالاك دیفاعی نەکردووە، ئارەزووی دەوڵەتی گچکە زیاتر دڵخوازی ئازادیخوازە تۆندڕەوەکان و ئانارشیستە راستڕەوەکان بووە. لیبرالیزم لە نێو نیگای پاراستن و دابین کردنی

ئازادییەکانی تاکەکەسدا بۆ دۆزی عەدالەتی کۆمەلایەتی و دەست تێوەردانی حکومەت لە ئابووری روانیوە و سەرنجی داوە.

کەلك وەرگرتنی هەموو هاوولاتیان لە ماف و ئازادییەکانی خۆیان بە شێوەی یەکسان، رەنگە پێویستی بە دابەش کردنی عادلانەی سەرچاوەکان و دابین کردنی هەلی یەکسان بۆ هەمووان بووبێت. دیارە لیبرالە جیاجیاکان سەبارەت بە چۆنیەتی یەکسانیی پیویست بۆ پاراستنی ئازادیی هاوولاتیان و رادەی دەست تێوەردانی دەولەت، بۆچوونی چوون یەکیان نییە. بەم حالەیشەوە لیبرالیزم بە گشتی پێ لە سەر ئەوە دادەگرێ کە گرینگی ئازادی لە پێش یەکسانی و عەدالەتی کۆمەلایەتییەوەیە. بە واتایەکی دی ئازادی بە ئامانجی بنەرەتی دادەنێ و یەکسانی و عەدالەت بە ئامێری گەیشتن بەم ئامانجە دەزانێ. بە جۆرێك ناتوانین بە بیانووی دروست کردنی یەکسانی و عەدالەتەوە ئازادییە بنەڕەتیەکان لە ناو بەرین یان بەربەست و تەسکیان کەینەوە.

١-١-٥. جیاکردنەوەی سنووری گشتی و سنووری تایبەتی

لیبرالیزم بەردەوام هێلێك لە نێوان کایەی تایبەتی و کایەی گشتیی ژیاندا دەکێشێ و کایەی تایبەتی بە شوێنێکی خاوەن رێز، پیرۆز و پارێزراو لە دەست تێوەردانی دەسەلاتی سیاسی دەزانێ. جان ئیستوارت میل, فەیلەسوفی بەریتانی, لەم بارەوە کردەوەی سەبارەت بە خۆ و کردەوەی سەبارەت بە ئەوانی تری لە یەك جوێ دەکردەوە.

دەستەی یەکەمی بە سنووری تایبەتی و دەستەی دووەمی بە بەشێك لە سنووری گشتی دەزانی کە کاربەدەستانی دەولەت دەتوانن تەنیا دەست لەم بەشی دووەمە وەر بدەن. بەم حالەیشەوە هێلی نێوان سنووری تایبەتی و گشتی بگۆڕ بووە. بۆ وێنە پلەوپایەی یاسایی، کار و چالاکی ئابووریی ژنان و رەفتاری بنەمالە لەگەل ئەواندا، سەر بەکایەی تایبەتی بووە، کەچی ئەمرۆکە یاسادانەر سەبارەت بە عەدالەتی نێو خێزان و بنەمالە و مافی ئەندامان سەبارەت بە یەکتری دەستەوسان ناوەستێ.

١-١-٦. ساناگیـری سەبارەت بە بیـروباوەڕی خەڵکانی تر

پرۆسـەی سـەرهەڵدانی لیبـرالیزم لـە ئـەورووپا لـە قۆنـاغی دوای چاکسـازیی ئـایینی، واتـە لـە سـەدەی هەڤـدەوە دەسـتی پێکـرد. شـەڕگەل و کوشـت و بـڕی ئـایینی ئـەو چـاخە، یەکێك لەو بنـەما سـەرەتاییانە بـوو کـە ڕێگـەی بـۆ بەربەسـت کردنـی دەسـەڵاتی حکوومـەت خـۆش کـرد. بۆیـە کاربەدەسـتان لـە داسـەپانی بیـر و بـاوەڕی ئـایینی بـە سـەر خەڵکـدا و دەست تێوەردان لە کاروباری ئۆلی و بیـروباوەڕی خەڵك قەدەغە دەکران.

ساناگیـری و لێبـوردەیی سـەبارەت بـە بـاوەڕی ئـایینی، یـەکێك لـە لەمپـەرە سـەرەتایی و بنەڕەتییـەکانی خوازیـارانی هێـزی حکوومـەتان بـە حیسـاب دەهـات و لێبـوردەیی و ساناگیـری سـەبارەت بـە بیـروباوەڕی ئـایینی، دەسـتپێکی ساناگیـری بـوو سـەبارەت بـە بیـروباوەڕی سیاسیی جیاواز.

١-١-٧. بەرەنگاری لە هەمبەر دەسەڵاتدا

لیبـرالیزم لـە سـەرەتاوە ئایـدیۆلۆژیای بـەرەنگاری لـە هەمبـەر هێـزی ڕەهـا و زۆرەملـێ دا بـوو. بـە بـڕوای لـۆك گـەورەترین پـارێزەری لیبـرالیزم، کاتێـك حوکمڕانـان بـەبێ ئـەوەی مافـی ئـەوان بێ،کـە دەسـەڵاتیان جێبـەجێ دەکـەن وەکـو حاڵـەتی شـەڕ ڕووبـەڕووی خـەڵك دەبنەوە. بۆیـە کاتێـك خـەڵك ڕووبـەڕووی ژێـر پـێ کـەوتنی مـاف و ئازادیـان دەبنـەوە، مافـی ئـەوەیان هەیـە بـەرەنگاری و ڕووبـەڕووی دەسـەڵاتداران ببنـەوە و لـە بەرانبـەریان ڕاوەسـتن. فەیلەسووفـی بـەناوبانگی فەڕەنسـی لـە سـەردەمی ڕۆشـنگەریدا، مـارکی دوکندورسـێ (١٧٩٤-١٧٤٣) پێـی وابـوو لیبـرالیزم دامرکێنـەری هـەر جـۆرە هێـز و دەسەڵاتێکە، جا ئەگەر ئەو دەسەڵاتە هی دەوڵەت, یان هی کڵێسا و نەریتیش بێ.

١-١-٨. مافی ملّکایەتی تایبەتی

ملّکایـەتی تایبـەتی لـە روانگـەی لیبـرالیزمەوە یەکێکـە لـە کەرسـە بنەڕەتییـەکانی پاراسـتـن و درێـژەدەری ئـازادیی سیاسـی. ملّکایـەتی تایبـەتی بەیـەکێك لـە سەرچـاوە رەسـەنەکانی خودموختـاری تـاك و بـەرەنگاری ئـەو لـە بەرانبـەر دەسـەلاّتی حکومـەت دادەنـرێ. بـە بـڕوای دەیڤید هیـۆم فەیلەسوفـی بـەریتانی (١٧٧٦-١٧١١) ملّکایـەتی تایبەتی، بە بناغـەی دامـەزراوە دیـموکراتیکەکان حیسـاب دەکـرێ. بـە بـڕوای نـاوبراو، کـردە و نەریتی تایبـەت بـە ملّکایـەتی، بەسـتنی پەیـمان، تـجارەت و حسـاب کـردن و... هۆگـەلی لە بارن بۆ جێبەجێ کردنی یاسا.

مۆنتسـکیۆش بەلّگـەی بـۆ ئـەوە دەهێنایـەوە کـە کـڕین و فرۆشتـن، هەسـتی ساناگیـری و بەتەنگەوە هاتن بە هێـز دەکـات، چـونکە لـە کـڕین و فرۆشتـندا پێویسـت دەکـات، رەفتـار ناشەخسـی و سـەرنج نـەدان بـە تایبەتـمەندی فکـری و فەرهـەنگی و ئـایینی ئـەو کەسـەی مامەڵە لەگەلدا دەکرێ دەخوازێ.

چەند کەسـانێك لـە خاوەنڕایـان لـە نێـوان لیبـرالیزم و دیـموکراسیدا جیـاوازی بنـەڕەتی بـەر چـاو دەخـەن. بـە بـڕوای ئـەوان پرسـیاری بنـەڕەتی لـە دیـموکراسیدا ئەمەیـە کـە «چ کەسـانێك حکومـەت دەکـەن؟)) لـە کاتێکـدا پرسـیاری بنـەڕەتی لـە لیبـرالیزمدا ئەمەیـە کـە ((دەسـەلاّت چـۆن پـەرژین دەکـرێ))؟ لـەم رووەوە لیبـرالیزم لـە سـەر حکومـەتی راستەوخۆی خەلّك و هاوکـاریی بـەردەوامی ئـەوان لـە سیاسـەتدا پـێ داگـر نییـە، هـەر چـەند ناتەباییشی لەگەلّدا نییە».

زۆر کـەس لـە لیبـراڵەکان هاوکـات بـە نـاوی دیـموکراسییەوە رەخنـە لـە ئیسـتبدادی زۆرینـە دەگـرن کـە سـەرکوتی کەمینـەکان دەکـات. هـەر چـۆنێك بـێ ئـەوەی ئەمرۆکـە وەکـو چـەمکی دیـموکراسی لـە ئارادایـە زارۆی لیبـرالیزم و تەواوکـەری لیبـرالیزمە. دیـارە لیبـرالیزم حکومـەتی بـەربلاو و نایاسـایی زۆرینـە بـە حکومـەتی بـە ئەگـەر و کـۆت و پـەرژین کـراو و رێخۆشـکەری ئازادییـەکانی تـاك نـازانێ. ئـاوا حکومـەتێك لەوانەیـە تـەنیا

ناوی «دیموکراسیی خۆپەرەستان»ی لێ بنرێ. لەم بارەیەوە لیبرالەکان، دیموکراسیی ڕۆسۆیی یان ژاکوبونی یان زۆرینەیەك کە دەڵێن نوێنەری «ئیرادەی گشتی» و خێری هەموانن، بە دیموکراسیی ڕاستەقینە نازانن.

بە واتایەکی تر کاتێك «ئیرادەی گشتی»، «خێروبێری کۆمەڵگا» «عەدالەت» و «کامەرانی» جێگە بە ئازادی لەق بکات کە کۆڵەکەی هەرە بالاو زێڕینی لیبرالیزمە، سیاسەت و حکوومەت بە ڕێگای نادیموکراتیانە ئاراستە دەکات و دەئاژوێ. هەر لەم بارەیەوە بوو کە ئالکسی دۆتۆکڤێل، نووسەری فەرەنسی، باسی لە مەترسی دیکتاتۆریی زۆرینەتی، وەك دوژمنی تاکایەتی و خودموختاری و ئازادی تاك دەکرد.

هەر چۆنیك بێ، ئەمڕۆکە لیبرالیزم، حکوومەتی دامەزراو لە سەر بناغەی نوێنەرایەتی وەك ئەساسی دیموکراسی بە پێویست دەزانێ. لیبرالیزم ئەم حکوومەتی نوێنەرانە بە تەنیا ڕێگای کۆنترۆڵی دەسەڵاتی سیاسی و بەدیهێنەری بەشداریی کۆمەڵایەتی و دەستەبەری هەستی بەرپرسایەتیی کاربەدەستان لە بەرانبەر خەڵکدا، دەزانێ.

بەم مانایە دیموکراسیی لیبراڵ پێ لە سەر جۆراوجۆری و جیاوازیی قازانج و تاقمە کۆمەڵایەتییەکان دادەگرێ و نایەوێ لە ژێر چەمکی ئالۆزی، وەك ئیرادەی گشتی و بەرژەوەندی هەموان، تێکەڵ و یەکپارچەیان کاتەوە. ئەم دیموکراسییە پێی وایە کە دەکرێ لە چوارچێوەیەکی شکڵیانەی جێی پەسەندی هەموان، وتووێژ لەسەر ناکۆکیی بەرژەوەندییەکان بکرێ و ڕێگاچارەیان بۆ دابنرێ، تاکو ئەژمارێکی زیاتر قازانج بکەن و هەر وەها تاقمەکانی کۆمەڵ لە سەری پێك بێن.

١-٢. پراگماتیزم

پراگماتیزم وەك بنەمای فەلسەفیی دیموکراسی چاوی لێ دەکرێ. لە کاتێکدا دیتمان لیبرالیزم فەلسەفەی سیاسیی دیموکراسییە. پراگماتیزم بزاڤێکی فەلسەفییە کە بڕوای وایە، مانا و ڕاستی هزر و ڕووداوەکان دەبێت لە قازانج و ئامانجی ئەواندا بدوزرێتەوە.

کەواتــە ناتوانیـــن و نــاکرێ بــە شــوێن دوا راســتیدا بگەڕێیـــن. قازانـــجی بــە کــردەوەی تیۆری و ئەندێشەکان باشتـرین پێوانەی راستیی ئەوانن.

بەناوبانگتـــرین بیـــرمەندانی پراگماتیســت چــارلز پــێرس (١٩١٤-١٨٣٩) ویلیــام جیمــز (١٩١٠-١٨٤٢) و جــۆن دیــویی (١٩٥٢-١٨٥٩) بــوون. ســەرەڕای جیــاوازیی بیـــروڕا لــە نێــوان ئــەو نووســەرانەدا چــەمکی گشــتی و هاوبەشــی نێوانیــان ئەمــە بــوو کــە، ئەندێشــە و هونــەر کاتێــك راســتـــن کــە قـــازانج بــە خــەڵکی بگــەیێنن و شــادمانیان بکــەن. راســتیی ئەندێشە و هونەر لە پێشدا روون و دیاریکراو نییە، بەڵکو پێیان دەبەخشرێ.

ئەندێشــەکان کاتێــك وەراســت دەگــەڕێن کــە ژیــانی خــەڵك ئاڕاســتە بکــەن و ئامانـــجیان پــێ نیشــان دەن، یــانێ هــۆی خێروبێــر و خۆشــی و رەزامەنــدیی خــەڵك بــن. بۆیــە پێوانــەی حەقیقــەت دەبــێ لــە ژیــانی بــە کــردەوەدا بدۆزینــەوە نــەك لــە چوارچــێوەی بیـــری روون و خەیاڵاویدا.

هەنــدێ نووســـەرانی پراگمـــاتیزم وەك «شــێوە بیـــری ئــەمریکی» دەناســێنن. بـــەردی بناغەی پراگماتیزم ئەوەیە کــە مرۆڤـــ لــە ئــاڵ و گــۆڕی داهــاتوو لــە شــێوازی ژیــان و بیــر و ئاکاردا، چاو بەخۆیان دابخشێننەوە.

گرنگــی پراگمــاتیزم لــە دیـــموکراسیدا لەمــە دایــە کــە خــەڵکی لــە پێبەنــد بــوون بــە بیـــرونەریتی دارێــژراو، وەك سەرچــاوەی راســتییەکان رزگــار دەکــات و بــەکارهێنانی هـــەر جۆرە گۆڕانکاری و داهێنانێك کە بە قازانـجی ژیانی مرۆڤـ بێت، پاساو دەدات.

بــەم مانایــە پراگمــاتیزم فەلســەفەی ئــەزموون، تازەکــاریی بــەردەوام، رزگــاری لــە رابــردوو نـــەریتی دەســـت و پـــێ گـــرو لـــەم رووەوە رووبـــەرووی «موتلـــەق گرایـــی» و «موتلـــەق بیـــرکردنەوە» دەبێتـــەوە. وەك ئامـــاژەی بـــۆ کـــرا، برێـــك لـــە خاوەنرایـــان پراگمـــاتیزم بـــە فەلســـەفەی دیـــموکراسی ئـــەمریکی لـــە قەڵـــەم دەدەن. لـــە جـــۆری دیـــموکراسیی ئەورووپایشـدا، قوتابـــخانەی رەســەنی ســودگەرایی جێرمــی بنتهــام و جــان ئســتوارت میــل شوێنی تایبەتی خۆیــان هەیــە. بنتهــام داکــۆکی لــە پرەنســیپی «زۆرتــرین شــادی گونــجاو بــۆ زۆرترین ئەژماری خەڵك» دەکرد.

١-٣. ڕێژەگەری

ڕێژەخوازی, مەکتەبێکە کە بایەخەکان بە شتێکی زەینی و نسبی دەزانێ و بڕوای بە هیچ بایەخێکی ئەبەدی و عەینی و گشتی کە بە حوکمی زانست و ئاوەز شیاوی سەلماندن بێ، نییە. ئەگەرچی دیموکراسی تا ڕادەیێك لە سەر ڕێژەگەریی بەهایی بەندە، بەڵام دیموکراسی بەم مانایە بەو ئاکامە دەگات کە دیموکراسی وەکو کۆمەڵێك بەها و بایەخی سیاسی لە جۆرەکانی تری حکوومەت باشتر نییە.

ئاساییە فەیلەسووف و بیرمەندانی پارێزەری لیبرالیزم و دیموکراسی بڕوایان بە بەهاکان، مافی سروشتی و عەینی کە شیاوی ناسینن هەیە. چونکە لە سەر ساناگیری سەبارەت بە جیاوازی و جۆاروجۆری سەبارەت بە بڕوا و بایەخەکان پێ دادەگرێ. ڕێژەخوازیی بەهایی لەم ڕەهەندەوە دابینکەری وەدی هێنانی مافی کەمایەتییەکانە لە دیموکراسیدا هاوکات لەگەڵ پرەنسیپی زۆرینەتی، یەك لە بنچینەکانی دیموکراسی بە ئەژمار دێت.

بە بڕوای ڕێژەخوازان هەموو بایەخ و جۆرەکانی ژیان لە حوجرەی ئاوەزدا لەرزۆکن. لەم سۆرخەوە هەموو لە یەك ئاستدا مافی ژیانیان هەیە. گەرچی ناتوانین بڵێین کە دیموکراسی لە سەر نسبیخوازی دامەزراوە. بەڵام دیموکراسی سیستەمێکە کە زۆرترین بوارو ئیمکان بۆ چەسپاندنی ڕێژەیی لە بایەخەکاندا دەڕەخسێنێ و نزیکترین سیستەمی سیاسییە لە بناغەکانی نسبیخوازیی.

هەر وەها نسبیخوازی هەر جۆرە باسێکی حاشاهەڵنەگر لە چەمکگەلی ڕەوشتی، وەك دوورەپەرێزی و دۆدەیی لە ژیانی سیاسیدا وەلا دەنێ و لەم چەمکگەلە پارێزگاری دەکا کە داڕێژراون و لە باری بایەخدا ڤالاَن. لەم ڕوانگەیەوە هەر جۆرە جیاوازی دانانێك لە نێوان مرۆڤدا نائاساییە. هیچ کەس بە سەر کەسێکی تردا باڵا دەستی جەوهەری نییە و هەموو زنجیرەکانی پلە و پایە و سیستمگەلی ئیمتیاز، ڕەمەکی و ساختەیین.

وەك ئاماژەمان پێ کرد، هەندێ جار لە نێوان بەشە جیاجیاکانی نسبیخوازی و دیموکراسیدا ناتەباییش هەیە. بۆ وێنە ئەم پرسیارە دێتە پێشەوە کە ئایا پرەنسیپی

«لێبوردەیی و ساناگیری, بۆ دوژمنانی ساناگیری ڕەوایە یان نا؟ ساناگیری سەبارەت بە دوژمنانی ساناگیری بە پێچەوانەی ئەسڵی ساناگیریە: کارل پوپر فەیلەسووفی هاوچەرخ وتوویەتی: تەنیا شتی دەگمەنی جێ متمانە لە ئەسڵی ساناگیریدا، ناساناگیرییە سەبارەت بە دوژمنانی ساناگیری.

هەر وەك باسمان کرد ناکرێ هەموو ژیان و بەها دیموکراتییەکان بە پرەنسیپی نسبیخوازی وەڵام بدەینەوە یان پارێزگاری لێ بکەین، چونکە ئاساییە لە مەکتیی نسبیخوازیدا ناتوانین لە شتێك بە ناوی ڕاستی یان دوابایەخی ڕەها پارێزگاری بکەین.

بەڵام وەك ئاماژەی پێ کرا نسبیخوازی بۆ پاساودانی برێك لە وردەخاڵی بچووکی ناوەوەی دیموکراسی کارامەیی هەیە.

١-٤. پرەنسیپی پەیمان (گرێبەندە)

بیری پەیمانی کۆمەڵایەتی وەك بناغەی سیستەمی سیاسی، چەمکێکی ترە لە چەمکە بنەڕەتیەکانی دیموکراسیی کە رابردووی بۆ تۆماس هابز، بێندێکت دو سپینۆزا، جۆن لۆك، ژان ژاك ڕۆسۆ, ئیمانۆیل کانت دەگەڕێتەوە. لە تیۆری پەیمانی کۆمەڵایەتیدا بە شێوەی گشتی سەرەتا «دۆخی سروشتی»، واتا دۆخی پێش دروست بوونی حکوومەت لە بەرچاو دەگیرێ.

ئیدی ڕەت بوون لە دۆخی سروشتییەوە بۆ «دۆخی مەدەنی» لە ڕێگای پەیمان و پێکهاتنی گشتییەوە ڕاڤە دەکرێ.

لەم تیۆریەدا، پەیمان بناغەی خۆ بەستنەوە و پەیڕەوکردنی دەسەڵاتی سیاسییە. چونکە تاك بە پێی ئەو شتەی کە لە پەیماندا مۆری کردووە، دەبێ بجووڵێتەوە. هەر وەها ئەگەر پەیمانی ناوبراو بشکێت، مافی شۆڕش و سەرهەڵدان بە دژی حکوومەت شتێکی چاوەڕوان کراوە. گەرچی زۆر جار تیۆری پەیمانی کۆمەڵایەتی بە دیموکراسی دەبەسترێتەوە ولێ، دەتوانین ئەوەش هزر بکەین کە خەڵك لە ڕێگای پەیمانێکی کۆمەڵایەتی سەرەتاییەوە بۆ دامەزرانی حکوومەتێکی نادیموکراتیك پێك بێن.

لـه روانگـەی هـابزەوە مادامـەکێ خـەڵك هێزیـان کـەم تـا کـورتێ وەك یەکـە, هـیچ بناغەیـەکی سروشـتی بـۆ نـەزمی سیاسـی بـەدی نـاکرێ. بۆیـە سیسـتەم ئـەبێ بـە شـێوەی دەسـکرد و لـە سـەر بناغـەی پەیـمان دابـمەزرێ. لـە پەیـمانی کۆمەڵایەتیدا هـەموان هاودەنگ دەبـن کـە لـە مافـی ژیـان بەپشت بەسـتن بـە توانـای کەسایەتی خۆیـان یـان لـە مافی پاراستنی زاتی خۆیـان، بـە هـۆی هێـزی خـۆوە چاوپۆشی بکـەن و ئـەم مافـە بـە کەسـی سێیەم کە حوکمڕان بـێ، بسـپێرن. بۆیـە حـوکمڕان دەتـوانێ بـۆ ڕاپەڕانـدنی ئـەم کـارە گرینگـە دەسەڵاتی خۆی بە هەر جـۆر کـە بیـەوێ بـەڕێوە ببـات. دیـارە حـوکمڕان لەوانەیـە یـەك کـەس یـان تـاقم و کۆمـەڵێك خـەڵك بێـت. بـە بـڕوای هـابز پەیـمانی کۆمەڵایـەتی یـەکجار زیـاتر نابەسـترێ و هەمیشەش بـەڕێوەبردنی پێویسـتە. بـە بـڕوای جـۆن لـۆك, مرۆڤـەکان لـە دۆخـی سروشـتیدا لـە بـاری دەسـەڵات و تواناییـەوە یەکسـانن و هـیچ کەسـێك لـە یـەکێکی دیکـە فـەرمان نابـات. بـەم حاڵـەش لـە دۆخـی سروشـتیدا خـەڵك لـە کۆمـەڵێك ڕێسـاو بنـەمای سروشتی لە ئاکاری خۆیانـدا پـەیڕەوی دەکـەن، ڕێـزی یەکتـری دەگـرن و پارێزگـاری لـە گیـان و مـاڵی یـەکتری دەکـەن. بـەڵام بـەڕێوەبردنی شەخسـی و تایبـەتیی یاسـای سروشـتی, دابینکـەری ئاشـتییەکی بـەردەوام و چەسـپاو نییـە. لـە دۆخـی سروشـتیدا دەزگایـەکی دیاریکراو بۆ بەڕێوەبردنی یاسای سروشتی لە ئارادا نییە.

ئیـدی خـەڵك لـە ڕێگـای پەیـمانەوە, دەسـەڵات و مافـی بـەڕێوەبردنی یاسـای سروشـتی بە کەسێك یان تاقمێك دەسـپێرن و بـەم جـۆرە حکوومـەت دائەمـەزرێت. بـە بـڕوای لـۆك و بـە پێچـەوانەی هـابز، حکوومـەت پێویسـتە بـەردەوام زۆربـەی خـەڵکی لـە پشت بێـت و هـەر چۆنێکی بێ خەڵکی مافـی ئەوەیان هەیە پەیـمانی کۆمەڵایەتی هەڵوەشێننەوە.

بۆچـوونی هـابز و لـۆك لـە بـارەی چـەمکی پەیـمانی کۆمەڵایەتییـەوە، سـەرەڕای برێـك جیاوازی، لە بنەڕەتـدا لێـك دەچـن. بـەڵام بۆچـوونی ژان ژاك ڕۆسـۆ ڕاست بـە پێچـەوانەیە. لـە بۆچـوونی هـابز و لـۆك دا پەیـمانی کۆمەڵایـەتی بـە شـێوەیەکی گشـتی سەرچـاوەی حکوومەت دیـاری دەکـات لـە کاتێکـدا ڕۆسـۆ چـەمکی پەیـمان بـۆ ڕەخنـە لـە حکوومـەتی ئێستا و دامـەزرانی حکوومـەتێك بـەکار دەهـێنێ کـە لـە سـەر ئیـرادەی گشـتی دامـەزرابێ. بـە بـڕوای ڕۆسـۆ پەیـمانێك کـە بناغـەی حکوومـەت و کۆمـەڵگای ئێسـتایە، پەیـمانێکی

فریودەرانە, دەغەلاویە کە تیایدا دەولەمەندان، هەژارو نەدارانی پێ گەوج دەکەن تاکو دۆخی نابەرابەری دەوام بکات.

لە دۆخی سروشتیدا، دەولەمەندان دەلیل دێننەوە کە باشتر وایە پەیمانێك بۆ دامەزرانی یاسا و حکوومەت ببەسترێ تا هەمووان لە دۆخی ترسان لە ماڵ و گیانی خۆیان رزگاریان بێت.

پەیمانێکی ئاوا, نابەرابەری درێژە پێ دەدا، بەلام بۆچوونی رۆسۆ لەمەڕ چەمکی پەیمانی کۆمەلایەتی، بۆچوونێکی خوازراو و بۆ چێ کردنی نەزمێکی کۆمەلایەتییە. ئەم پەیمانە نابێتە هۆی ئەوەی کە فەرمانڕەوایی لە خەلکەوە بە حوکمڕان بدرێت. هەمووان مافی خۆیان بە کۆمەلگا دەسپێرن بەو شەرتەی کە کۆمەلگا پرەنسیپی وەکیەکی ماف بپارێزێ و هەموو یاساکان لە سەر ئەساسی «خواستی گشتی» کە چاوی لە بەرژەوەندی هەموو کۆمەلگاوەیە, وەستا بێ. بە بڕوای رەخنەگران، تیۆری پەیمانی کۆمەلایەتیی رۆسۆ بە بەراورد لەگەل بۆچوونی هابز و لۆك دا, جێ خۆشکەری مەیلی دروست کردنی ((ملهوڕی زۆرینەیە)) کە بە ناوی خێر و خواستی گشتییەوە جێبەجێ دەکرێ.

گرینگترین تیۆریسیەنی پەیمانی کۆمەلایەتی لە شیوەی نوێ لە سەدەی بیستدا، جان رالزە، جان رالز لە کتێبی «تیۆریی عەدالەت (١٩٧١) دۆخێکی لە بەرچاو گیرا وەك «دۆخی سەرەتایی» دەبینێتەوە کە تیایدا خەلك سەبارەت بە کۆمەلێك پرەنسیپی بنەڕەتی بۆ کۆمەلگا پێك دێن، بەلام هیچ کامیان نازانن خۆیان لە کۆمەلدا لە چ دۆخ و پلەیەك دان، بۆیە دەتوانین بلێین ئەوان لە پشتی «پەردەی نەزانین»ەوەن. بە بڕوای رالز, ئێمە لەو دۆخە سەرەتاییەدا پێ لە سەر سێ ئەساس دادەگرین:

١- یەکەم دەمانەوێ سەرەڕای ئەوەی کە لە کۆمەلدا چ پلەیەکمان هەیە، لە بڕێك ماف و ئازادیی ئەساسی بەشدار بین.

٢- دەمانەوێ سەرەڕای ئەوەی کە لە کۆمەلدا چ کارامەیی و توانایەکمان هەیە، هەلی لەبار بۆ جێبەجێ کردنیان لە بەر دەستماندا بێت.

٣- سەبارەت بەو کەسانەی کە لەناو کۆمەلدا نیگەرانین، چونکە لەوانەیە خۆمان لەو دۆخەدا بین.

ئیدی دەمانەوێ تەنیا ئەوەندە نابەرابەری لە کۆمەڵدا هەبێت کە دابینکەری پێشکەوتنی حاڵی بێبەشان بێت. لە بەر ئەوەی رادەیەك نابەرابەری دەبێتە هۆی دڵەڕاوکەی کار و تێکۆشان کە ئەویش بە قازانجی گشتی تەواو دەبێ.

تیۆری رالز, گرێ پووچکەی کۆنی هابز و لۆك دەکاتەوە. بەو مانایە کە پەیمان نە بە راستییەکی مێژوویی، بەڵکو وەك چەمکێکی زەینی لە بەر چاو دەگرێ. گەر لە دیموکراسیدا ئەم گریمانە کە رێکخراوە سیاسییەکانی کۆمەڵ دەبێ بۆ هەمووان جێگای قبوول کردن بن، بە جێ و رەوا بن، لەو حاڵەدا چەمکی پێکهاتنی گریمانەی رالز ئەو خاڵەمان بە دەستەوە ئەدات کە هەمووان لە هەموو دۆخێکدا وەری دەگرن.

١-٥. پرەنسیپی رەزا بوون و پەسندکردنی گشتی

چەمکێکی تر لە چەمکە بنەڕەتیەکانی فەلسەفەی سیاسیی دیموکراسی, چەمکی رەزابوونی هاووڵاتیانە نە لە پەیڕەوکردن لە حکومەت دا. لەم تێ روانینەوە رەوا بوونی دیموکراسی لە سەر کردەوەی حکومەت بەندە، کە دەبێ لە سەر خواست و رەزامەندیی هاووڵاتیان بەند کرابێ.

دیموکراسی بێ رازی بوونی گشتی بێ مانایە. رەوا بوونی حکومەت بە هۆی رەزامەندییەوە، بناغەی دیموکراسیە.

لە روانگەی لایەنگرانی دیموکراسییەوە, مرۆڤەکان گیانلەبەرانی عاقڵ و بژارخوازن و لەم رێگایەوە دەکرێ ناونیشانی رەزابوون یا نەبوونی ئەوان لە حکومەتی خۆیان بدۆزرێتەوە. رەزا بوون بەم مانایە، ئازادی بە شێوەیێکی باوەڕپێکراو پەرچین دەکا و بە بەرفەرمان بوون و ئیلتزامی دەگۆڕێ. ئاوا ئیلتزام و بەرفەرمانبوونێك خۆی یەکێکە لە رواڵەتەکانی پرەنسیپی ئازادیی سیاسیی تاك کە چوارچێوەی بۆ روون و دیاری دەکات. رەزابوون و قاییل بوون، ئەساسی ملکەچی و گوێڕایەڵی و جێبەجێ کردنی فەرمانی حکومەتە بە شێوەیەکی ئازادانە. وەکالەت و نوێنەرایەتی یەکێکە لە رەهەندە بە هەڕمێنەکانی دیموکراسیی لەسەر رەزامەندی دامەزراوە. بۆیە رەزامەندی لە چەمکی

کــاراو بـــزۆز و پۆزەتیڤیـــدا، ڕێخۆشـــکەری بـــەڵێن و ئیلتزامـــات و نیشـــاندەری مـــاف و ئازادییـەکانی تاکـە. یـەکێك لـە تیۆرییـە سـەرەکییەکانی لـە فەلسـەفەی سیاسـیی ئـەمڕۆدا لە بواری زەمینەی ئیلتـزام و دەسـەڵاتی سیاسـیدا، هـەر ئـەم تیۆرییـەی پێکهـاتن, یـان قاییـل بوونەیە. لەم تیوریـەدا قایـل بـوون و ڕەزا بـوونی تـاك بەتـەنیا سەرچـاوەی وەفـاداری و بـەڵێنی سەبارەت بـە پـەیڕەو کردنـی یاسـا و دەسـەڵاتی حکومـەت. بـە پێـی بۆچـوونی جیـاوازی ئـەم تیۆریـە، ڕەزا بـوون ڕەنگـە ڕاسـتەوخۆ یـا ناڕاسـتەوخۆ (نوێنەرایـەتی) و لەوانەیشـە گریمانـەیی بێ بەو مانایە کە لە بەستنی پەیـماندا لە بەرچاو گیـراوە.

سـەبارەت بـە ڕەزامەنـدی نـا ڕاسـتەوخۆ زۆر پـێ داگیـــراوە. چـونکە ناتوانیـــن نیشـانەگەلی بەرچـاو لەمـەڕ ڕەزامەنـدیی ڕاسـتەوخۆ بـۆ گوێڕایـەڵی حکومـەت دەسـت نیشـان بکـەین. بیـری ڕەزا بـوونی گریمانـەیی بـۆ ڕوانگـەی کانـت دەگەڕێتـەوە و ئامـاژە بـەو شـتانە دەکـات کـە بـە پێـی ئوسـوڵ، تاکـەکان دەبـێ دەربارەیـان هەسـت بـە قاییـل بـوون و وەرگرتن بکەن.

لـەم ڕوانگەیـەوە ڕێکخـراوە سیاسـییەکان, پەسـندکردن بـێ ئـەوەی خـەڵکی ڕەزامەنـدیی ڕاستەوخۆ یان ناڕاسـتەوخۆیان سـەبارەت بـەپێڕەو کـردن لـەو دەزگایانـە دەردەبـڕیبێ، بـێ قایـل بوون وەرگیـراوە و دەبێ هاووڵاتیان گوێڕایەڵی بن.

جـۆن لـۆك فەیلەسووفـی بـەریتانی پێـی وابـوو کـە جەوهـەری ئـەم باسـە لـەوەدا خـۆ دەنـوێنێ کەسـێك لـە وڵاتێکـدا دەمێنێتـەوە و ئازادییشـە کـە جێـی بێڵـی، لـە ڕاسـتیدا بـەو مانایەیە کە گوێڕایەڵی بۆ دەسەڵاتی حکومەت و یاساکانی دەربڕیوە؟

ڕەخنـەگران قاییـل بـوونێکی ئاوایـان، لام سـەرلایی لـە قەڵـەم داوە و بەشـداریی هـەموو لایەنـە و ڕاسـتەوخۆ لـە ژیـانی سیاسـییان بـە دیـاردەی حاشـاهەڵنەگری ڕەزابـوون و قاییـل بوونی مرۆڤ لـە دیـموکراسیدا زانیـوە. دەیڤید هیـوم لـە هەڵسـەنگاندنی بۆچـوونی لـۆك دا دەڵـێ، نـاتوانین مانـەوەی بـەردەوامی مرۆڤـــ لـە وڵاتـی دایکـدا، وەك هەڵبـژاردنێکی ئـازاد وەر بگرین، لـە بـەر ئـەوەی کۆچبەری خـەرجێکی زۆری مـادی و مەعنـەوی لـە ئەسـتۆی ئـەو دەخـات. بـە سـەرنج بـەو ڕەخنانـە کـە چـەمکی قاییـل بـوونی پەنامـەکی بـۆ پـەیڕەوی لـە

دەسەڵاتی حکوومەت کراوە. لایەنگرانی ئەم دواییانەی تیوری پێك هاتن و وەرگرتن، سەنگینیی زیاتریان لە سەر چەمکی ڕەزایەتی گریمانەیی هاویشتووە.

١-٦. پرەنسیپی بەرابەری «وەکیەکی مەدەنی»

پرەنسیپی بەرابەری بەم مانایە کە هەموو مرۆڤەکان هاوبایەخن و دەبێ لەگەڵ هەمواندا بە شێوازێکی یەکسان بجووڵێنەوە، پرەنسیپێکی دیکەیە لە پرەنسیپە ئەساسیەکانی دیموکراسی. بەم بۆنەوە دیموکراسی لەگەڵ نابەرابەری یاسایی و سیاسیدا ناسازێ!. پرەنسیپی بەرابەری لە مانا بنچینەییەکەی خۆیدا بەم مانایەیە کە هەموو مرۆڤەکان بە حوکمی مرۆڤ بوونیان بەرابەرن و یەکێکیان لەوانی تر زیاتر نییە. لە باری سیاسییەوە پرەنسیپی بەرابەری بەم مانایە هاتووە کە هاووڵاتیان لە بەرانبەر یاسا و لە باری ماف و ئازادییەوە بەرابەرن. ئەگەرچی بەرابەری لە باری کۆمەڵایەتی و ئابوورییەوە شتێکی دڵگرە بەڵام نامومکینە، لە سیستەمی فیودالیدا, کارە جۆراوجۆرەکانی خەڵك لە باری یاساوە لە ماف و ئیمتیازاتی جیاواز بەهرەمەند بوون. بۆیە لە باری یاساوە یەکسان نەبوون. لە خەباتی سەرەتاییدا بۆ دامەزرانی دیموکراسی، بەهرەمەندی لە مافی مەدەنی بە ملکایەتییەوە بەسترایەوە، تا دواتر وای لێهات تەنیا ئەندامەتی یا هاووڵاتی بوون لە کۆمەڵگای سیاسیدا بۆ بەهرەمەندی لە مافی بەرابەر وەرگیرا. بۆیە خەڵك سەرەڕای ملکایەتی، کار، خوێندەواری، نەتەوە، ئایین، زمان و... لە باری یاساوە یەکسان لە بەرچاو گیران. ئەوەی کە وەکو یەکێك لە ستوونەکانی دیموکراسی گرینگی هەیە، بەهرەمەندی بەرابەری لە مافی مەدەنی وەك ئازادیی بلاوکردنەوەو دەربڕینی بیروڕا و مافی سیاسی وەك دەنگ دان و مافی وەدەست هێنانی پلە و پایەیە.

بەرابەری لە باری ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە بەشێ لە بنەمای دیموکراسی نییە. بەڵام ئەم شتە لە کەماڵ و پێ گەیشتنی دیموکراسیدا، شتێکی چاوەڕوان کراوە. بە جۆرێکی تر وەکیەکی ئەسڵی لە دیموکراسیدا، بەرابەری هەلەکانە، نەك دەسکەوتەکان.

ئـەو کەسـانەی کـە بـە شـێوەی بەرابـەر لـە پـەنای یاسـادان، دەتـوانن لـەو هەلانـەی کـە سیسـتەمی کۆمەڵایـەتی و سیاسـی دەسـتەبەریان دەکـات، کـەڵك وەرگـرن و لـە ژیـانی سیاسیدا بەشدار بن و رکەبەری بۆ بکەن.

بە واتـاییێکی دیکـە بەرابـەری, دابینکـەری لابردنـی هـەر جۆرێـك جیاوازییەکـە لـە نێـوان خەڵکدا بە تایبەت لە باری رەگەز، قەوم، جنسیەت، ئاییـن، بیـروبڕوای سیاسی و هتد.

تێکـەڵ و پێکـەڵکردنی چـەمکی بەرابـەریی هاووڵاتیـان لـە بـاری یاسـا و سیاسـییەوە لەگـەڵ چـەمکی بەرابـەریی کۆمەڵایـەتی و ئابووریـدا، گـرفتی نـەزەری و بـە کـردەوەی زۆری بـۆ دیـموکراسی دروسـت کـردووە، بـە جۆرێـك کـە زۆر جـار بـە بیـانووی دابیـن کردنـی بەرابـەریی کۆمەڵایەتییـەوە، ئازادییـە مـەدەنی و سیاسـییەکان بـەر هەڕەشـە و گوڕەشـە کـەوتوون. دیـموکراسی بـە لانـی کەمـەوە کـە بـە مانـای ئـازادی و بەرابـەریی یاسـایی و سیاسی خەڵك دێ، لە دیـموکراسی بـە لانـی زۆرەوە کـە تیایـدا جگـە لـە ئـازادی، بەرابـەریی کۆمەڵایەتی و سیاسی بە پێی توانا دابیـن دەکرێ، جیا بکرێتەوە.

بـێ دیـموکراسیی لانـی کـەم (یـانی بەشـداری و رکەبـەری نێـوان هێـز و تاقمـە گـەورەکانی سیاسـی و ئـاڵ و گـۆڕی دەسـەڵات لـە نێوانیانـدا) دیـموکراسیی لانـی زۆر (بەشـداری گشـتی لـە سیاسـەتدا لـە هـەل و مـەرجی بەرابـەریی نسـبی کۆمەڵایـەتی و ئـابووری) جێبـەجێ نابێـت. لـە لایـەکی تـرەوە هەوڵـدان بـۆ دامـەزرانی دیـموکراسیی لانـی زۆر (دابیـن کردنـی بەرابـەریی ئـابووری و کۆمەڵایـەتی بـە مەبەسـتی جـێ خـۆش کـردن بـۆ بەشـداری گشـتی) بـە شـێوەی ئاسـایی، ئەسـڵە بنەڕەتییـەکانی دیـموکراسی رەخسـاندووە. زۆرتـرین مانایـەك کـە دەتوانیـن بـۆ بەرابـەریی کۆمەڵایـەتی لـە دیـموکراسیی سیاسـیدا لـە بەرچاوی بگرین، بەرابەریی رێژەییـە لـە دابـەش کردنـی سەرچـاوەکانی دەسـەڵات لـە نیـوان هێـز و یاریکـەرانی تێکۆشـەری سیاسـیدا، تـا ئـەم هێـز و تاقمـە جیـاوازە سیاسـییانە بتـوانن لـە سەرچاوەی جۆراوجۆری دەسەڵات «سەرچاوەی مادی، پەیوەندی، پەروەردەو...» کەڵك وەرگرن.

١-٧. خودموختاریی تاك

خودموختاریی تاك بۆچوونێكی تایبەتی لە ئازادییە كە بە بڕوای هەندێك لە لایەنگرانی دیموكراسی تەنیا لەم جۆرە حكومەتەدا دەستەبەر دەكرێ. مرۆڤی خودموختار كەسێكە كە بڕیاری سەبارەت بە ژیانی خۆی، خۆی دیاری دەكات و بەڕێوەی دەبات. رۆسۆ یەكەم فەیلەسوفی مەزن بوو كە لە نێوان خودموختاریی تاك و دیموكراسیدا پەیوەندییێكی قووڵی دەدیت. بە بۆچوونی رۆسۆ لە كتێبی پەیمانی كۆمەڵایەتی (١٧٦٢)دا، ئازادی بریتیە لە پەیڕەوی كردن لە یاسایەك كە تاك بە خۆشی خۆی وەریگرتووە. بۆیە دژی بنەڕەتی دروست كردنی ئاشتی لە نێوان ئازادیی تاك و دەوڵەتدا وەك سەرچاوەی یاسا بەم شێوەیە چارە دەبێت، بەم مانایە كە، هەموان ئەبێت لە نووسین و دانانی ئەو یاسایەدا كە هەمووان پەیڕەوی دەكەن بەشداری بكەن. بەم شێوەیە لە رێگای دیموكراسیی راستەوخۆی بە بەشدارییەوە، خودموختاریی تاك لەگەڵ دەسەڵاتی حكومەتدا رێك دەكەون. دیارە گرێ پووچكەی رێگەچارەی رۆسۆ لێرەدایە كە بۆ دابینكردنی خودموختاریی راستەقینەی تاك، هەموو یاساكان ئەبێت بە تێكڕای دەنگی هەمووان پەسەند بكرێن و لە بەر ئەوەی ئەم كارە هەمیشە ئیمكانی نییە، بۆیە خودموختاریی تاك لە بەر تیشكی یاسادا دابین نابێت. لەم بارەوە هەندێك لە نووسەران پێیان وایە تەنیا لە ئانارشیزم دایە كە خودموختاریی راستەقینە و هەموو لایەنەی تاك دابین دەكرێت.

بەڵام لێكدانەوەی وا لە لایەك وێنەیێكی چاخانئاوی لە خودموختاریی تاك وە بەرچاو دەخات و لە لایەكی ترەوە ئەو خاڵە پشت گوێ دەخات كە دەوڵەت خۆی دابینكەری بایەخگەلی وەك نەزم و ئاسایش و یاسایەو بە قەدەر ئازادیی تاك گرینگی هەیە و تەنانەت ئەگەر خودموختاری تەواوی تاك لە دیموكراسیی ئاساییدا دابین نەكرێ هێشتا دەبێ بڵێین كە دیموكراسی دڵنیاترین رێگایە بۆ خودموختاریی تەواوی تاك لە دۆخێكدا كە حكومەت هەیە.

١-٨ یاسا و یاساخوازی

یاسـای بنـەڕەتی (دەسـتوور) وەك كۆمـەڵێك پرەنسـیپ و بنـەمای گشـتی و سـتراكتۆری، چوارچـێوەیێك بـۆ ڕێكخسـتنی پەیوەندییـەكانی هێـزی حكوومـەت دروسـت دەكـات. یاسـای ئەساسـی پێویسـتییەكی حكوومـەتی بەرتەسـك و سـنووردارە و ئـاوا حكوومـەتێك پێویسـتی بە دیـموكراسییە، گەرچی ڕێك وەك دیـموكراسیش نییە.

بـەم حاڵەیشـەوە لەوانەیـە لـە نێـوان ملكەچـی بـۆ یاسـای ئەساسـی و دیـموكراسیدا ناتەبایی دروست بێ. بـەم مانایـە كـە كاربەدەسـتان نـاتوانن لـە عـەینی كاتـدا لـە بەرانبـەر راوبیـری گشتییەوە بـە بـەرپرس بناسـرێن، لـە هـەمان كاتـدا ملكەچـی ئـەو یاسـایە بـن كـە پێشینیان دایاننـاوە.

لەم روانگەیەوە پێویسـتیی دیـموكراسی ئەوەیـە كـە یاسـای ئەساسـی بـەردەوام لـە لایـەن خەڵكـەوە بگـۆڕێ. گـەر یاسـای گشـتی بـە یاسـایەكی تـەواو پـیرۆز بشـوبهێنرێ، تایبەتـمەندیی نادیـموكراتیك بە خۆوە دەگرێ.

لە بەرانبـەر ئـەم تێڕوانینـەدا ئەوانـەی كـە لـە چـاوی یاسـای گشـتییەوە دەڕوانـن دەڵـێن: ئێمە لە خەمی توندڕەوی زۆربنـەیی لـە دیـموكراسی دایـن. ئەمانـە دەڵـێن یاسـای گشـتی بـۆ پاراستنی ماف و ئازادییەكانی تاك لە بەرانبەر سەرەڕۆیی زۆربایەتیدا پێویستە.

هـەر چـۆنێكی بـێ لـە هـەر دوو روانگـەدا یاسـای گشـتی ئـامێرێكی «دژی زۆربنـەیی»ە، یەعنی لـە لایـەك بـەرگری لـە دەربـڕینی خواسـتی راسـتەقینەی زۆربایـەتی دەكـات و لایـەكی تـرەوە بـەرەنگاری سـەرەڕۆیی ئـەوان دەبێتـەوە. بـەم حاڵەیشـەوە لـە دیـموكراسییەكانی ئەمڕۆدا، یاسـای ئەساسـی نووسـراو «جگـە لـە بـەریتانیا و نیوزلانـدی» یـەكێك لـە كۆڵەكـە ئەسـڵیەكانی دیـموكراسییە، سـەرەڕای ئەمـە لـە دیـموكراسییەكاندا یاسـای ئەساسـی لـە دەست تێوەردان و گۆڕین پارێزراو نییە.

ئـەو پشـتیوانیگەلە كـە یاسـای ئەساسـی لـە مـاف و ئـازادیی تـاكی دەكـات بنـەڕەتی دیـموكراسی قورس و قایـمتر دەكات گەرچـی نـابێ لـەم خاڵـە بـەو ئاكامـە بگـەین كـە دەرگـا لە سەر بیـركردنەوە و رامـان سـەبارەت بـە بنـەماو یاسـاكانی ئەساسـی دائـەخرێ، مەبەسـتی

سـەرەکی لـە دانـانی یاسـای ئەساسـی، کۆنتـرۆڵی حـوکمڕانی هەڵبژاردنـەکان و نوێنـەرانی خەڵك و پێشگیـری لە کردەوەی نابەجێیە کە ئەوان بە ناوی خەڵکەوە جێبەجێی دەکەن.

ئیـدی یاسـای ئەساسـی لـە بـارێکی تـرەوە پەیوەنـدی و نێـوانی هەڵبژێرگـەل و هەڵبژێراوان رێك دەخا و کۆنتـرۆڵی دەکات.

جگـە لـە مانـە هـیچ رێگـایێکی دڵنیاکـەر بـۆ دەسـتەبەر کردنـی وەفـاداریی حوکمڕانـە هەڵبژاردەکان سەبارەت بە داخوازی خەڵکی نییە.

تەنیا سیستەمی هەڵبـژاردن بـۆ ئـەم مەبەسـتە بـەس نییـە. بۆیـە یاسـای ئەساسـی پـردی نێوان خەڵك و کاربەدەستانە لە دیـموکراسیدا.

دابـەش کردنـی دەسـەڵاتی دەوڵـەت بـەپێی یاسـای ئەساسـی ئـەو رێگایـە بـۆ خـەڵك یـان زۆربەی ئەوان دەکاتـەوە تـا لـە نێـوان کاربەدەسـتان یـانی نوێنـەرانی خۆیانـدا «دابـەش کـەن و حکوومەتایەتی کەن».

دابـەش کردنـی هێـز لـە نێـوان دەسـەڵاتی یاسـادانان و دەسـەڵاتی بـەڕێوە بـردن، نێـوان شـۆرای یاسـادانان و لـە نێـوان ئاسـتەکانی حکوومـەت لـە دەوڵـەتانی فـیدراڵدا، ئیمکـانی چاوەدێریی خـەڵك بـە سـەر حکوومەتـدا، زیـاد دەکـات. ئەنـدامانی دەسـەڵاتێکیان لانـی کـەم لـە بـاری بەرژەوەندییـەکانی توێـژ و رێکخـراوەی خۆیانـەوە چـاودێریان بـە سـەر کـردەوەی هێزەکـانی تـرەوە هەیـە. بۆیـە یاسـای ئەساسـی ئـامێری کاریگـەری چـاوەدێریی خەڵکـە بـە سەر حوکمرانی بژاردەی خۆیانـەوە. بۆیـە جیاکردنـەوەی دەسـەڵات و چـاوەدێریی ئـەوان بـە سـەر یەکتـریدا لـە پێویسـتییەکانی حکوومـەتی دیـموکراسیە. هـەر بـەم پێیـە گـۆڕینی سـووك و ئاسانی یاسای ئەساسی، کۆڵەگەکانی حکوومەتی دیـموکراسی لەق دەکات.

بە گشـتی کاریگـەریی ئەسـڵی یاسـاگەلی گشـتی، یـەکێکی: ناچـارکردن و زۆر کردنـە لـە کاربەدەستانی سیاسـی هەڵبـژێردراو، بـۆ ئـەوەی پەیـمانی خۆیـان لـە هەڵبژاردنـدا بـۆ خـەڵك دووپـات بکەنـەوە، دووەم کـردەوەی چـاوەدێریی ناڕاسـتەوخۆی خەڵکـە بـە سـەر کاربەدەسـتانەوە لـە مـەودای نێـوان هەڵبژاردنـەکان و سـێیەم: دروسـت کردنـی کەلێنـە لـە نێـوان کاربەدەسـتاندا لـە رێگـای پرەنسـیپی دابـەش کردنـی دەسـەڵاتەوە، تـا حـوکمی خـەڵك بـە ئاسانی دەستەبەر بێـت. بۆیـە بـە پێچـەوانەی بیـری بـاوەوە، تایبـەتکاریی یاسـای ئەساسـی تـەنیا

پێشگیری لە دیکتاتۆری و زۆرەملێ نییە. بە واتایەکی تر یاسای ئەساسی هەم کاری تایبەتی پێشگیری لە دیکتاتۆری و هەم کاری تایبەتی ڕێخۆشکەری دیموکراسی هەیە و بەم پێیە ئیمکانی حکومەتی خەڵك بە سەر خۆیاندا سانا دەکاتەوە. بەم پێیە ناتوانین دیموکراسی تەنیا بەم هۆیە کە حکومەتی زۆرینەیە، بە چەمکی ڕۆسۆیی داشکێنین.

حکومەتی زۆرینە، ڕەوایی بڕیارەکانی تەنیا لە سەرچاوە یان بیچمی ئەودا دەدۆزێتەوە، بە مانای دیکە «ئەژمار» پێوانەی ڕەواییە. لەم رووەوە هەر بڕیارێك زۆرینە دەری بکات کە عادڵانە بێ یان ناعادڵانە یاسایی بێ یان نایاسایی، پێوانەیە و کاری بە سەر ناوەرۆکی بڕیارەکانەوە نییە. بەڵام ناتوانین دیموکراسی تەنیا بە خواست و هەوا و هەوەسی خێرای زۆرینە داشکێنین. لەم رووەوە یاسا و یاساخوازی پشتیوانی دیموکراسییە، لەم حاڵەدا زۆرینە ناتوانێ بە حەزی خۆی و بە هێزی ئەژمار، کەمینە لە مافی رادەربڕین و دامەزراندنی ئەنجومەن بێبەش بکات، لە بەر ئەوەی یاسا مافی ئاوای بۆ هەمووان دابین کردووە. بۆیە حکومەتی زۆرینە بێ یاسای ئەساسی ئیمکانی هەیە. بەڵام دیموکراسی بە مانا قووڵەکەی، بێ دەستوور نامومکینە. بە گشتی ڕێککەوتنی بنەڕەتی تری خەڵك لە دیموکراسیدا دەربارەی ماف و ئازادییە بنەڕەتییەکانی تاکەکان هەمان یاسای ئەساسییە، گەرچی ئەم ڕێککەوتنە ئەشێ بگۆڕدرێ و لێك بدرێتەوە. هەر چۆنێکی بێ ئیمکانی پێداچوونەوە و هاوسەنگیی یاسای ئەساسی بە مەبەستی لە بەرچاو گرتنی بەرەکانی داهاتوو کەم تا کورتێ لە بەرچاو گیراوە. لە هەندێك لە وڵاتاندا ئەم کارە لە ڕێگای لێکدانەوە و راڤە کردنی دادەوە جێبەجێ دەکرێت. بەم پێیە و بە پێچەوانەی بۆچوونی هەندێك لە نووسەران بەردەوامیی یاسای ئەساسی کۆن کە لە لایان بەرەی پێشووەوە دیاری کراوە، لە راستیدا بە مانای حکومەتی مردووان بە سەر زیندووانەوە نییە.

١-٩. هاوولاتی بوون

پلـەی هـاوولاتی و مـاف و ئەرکـەکانی بەچـەمکە ئەساسـییەکانی ژیـانی دیـموکراتیك حیسـاب دەکـرێ. هاوولاتیـان لـە بـاری مـاف و ئەرکـەوە لەگـەڵ یەکـدا بەرابـەرن. لـە دیـموکراسیی کەوناریشـدا لـە یۆنـان و رۆم پلـەی هاوولاتیـەتی بـە مانـای هـەبوونی مـاف و ئـەرکی چـوون یـەك لای یاسـا و هـەروەها بەشـداری لـە کاروبـاری سیاسـی و گشـتی کۆمەڵگادا بوو. مافـی حـوکمڕانی و هـەر وەهـا ئـەرکی پـەیڕەوی کـردن لـە حکومـەت، هـەر دوو بەشێك لە پلـەی هـاوولاتی بوونـە. بـەم حاڵەیشـەوە لـە«ئـەتینا»دا هـاوولاتی بـوون تـەنیا بـۆ پیـاوانی ئـازاد لـە بەرچـاو گیـرا بـوو و کۆیلـەکان بـە هـاوولاتی حیسـاب نـەدەکران. لـە ئیمپراتـۆری «رۆم»دا، پلـەی هـاوولاتی بـۆ هـەموو خـەڵکی و هـەر وەهـا خـەڵکی ولاتـانی داگیـرکراو بـوو. بـەم حاڵەیشـەوە پلـەی هـاوولاتی بـوون لـە رۆمـدا زیـاتر بەلایـە نگاتیڤەکەیدا دەشکایەوە کە پـارێزراوی لـە ئاسایشـی یاسـایی بـوو, تـا بـە مانـا پۆزتیڤەکـەی کە مانای بەشداریی چالاکانەیە لە بواری سیاسیدا.

دواتـر چـەمکی هـاوولاتی لـە ئیتالیـای چـاخی رێنسانسـدا زینـدوو کرایـەوە. بـە بـڕوای بیـرمەندانی چـاخی رێنسـانس مرۆڤایـەتیی تـاك, تـەنیا وەك هـاوولاتیی کۆمـەڵگای ئـازاد و خودموختـاردا دابیـن دەبێـت. چـەمکی هـاوولاتی لـە شۆڕشـی فەڕەنسـە بـە چـڵەپۆپەی گەشـاوەیی خـۆی گەیشـت و لـە بەیاننامـەی مافـی مرۆڤـ و هـاوولاتی سـاڵی ١٧٨٩دا بـە تەواوی رەنگی دایەوە.

ژان ژاك رۆسـۆ چـەمکی وردی هـاوولاتی بـە شـێوەیەکی ئایدیالیسـتانە بـە خسـتنە پێشـی خێـر و بەرژەوەنـدیی گشـتی بـە سـەر قازانـجی تایبەتیـدا مانـا دەکـردەوە. هـاوولاتی راستەقینە لە راستیدا کەسێکە کـە دەتـوانێ مەسـڵەحەتی گشـتی بپـارێزێ.بـەو مانایـە کـە خـاوەنی «ئیـرادەی گشـتی» و «چـاکەی مـەدەنی» بـێ. بـەڵام لـە سـەدەی ١٩دا نێـوانی چەمکی هـاوولاتی و خێـری گشـتی بـەم جـۆرە نەمایـەوە و هـاوولاتی وەك بەرژەونـدو کەسـانێك لـە بەرچـاو گیـران کـە لـە بنەڕەتـدا لـە سـەر قـازانج و گەیشـتـن بـە خێـر و بیـری خۆیـان

لەگــەڵ یەکدیــدا جیــاوازین. بۆیــە پلــەی هــاوولاتی لــە چــاخی نۆژەنــدا لەگــەڵ دابینبــوونی ئاسایشی تاك لە بەرچاو گیـرا، نە وەك خێری گشتی و کۆمەلایەتی.

پلــەی هــاوولاتی بــە مانــای بەهرەمەنــد بــوون لــە مافگــەلی وەك ئــازادیی رادەربــڕین، بەرابــەری لــە یاســا، مافـــی کۆبوونـــەوە و... هتــد بــێ ســەرنج دان بــە دۆخــی چــینایەتی، جنســی، رەگــەزی و... هتــد، مانــای بەهــەرمێنی هــاوولاتی لــە ســەدەی ۱۹دا بــوو، بــەلام لــە ســەدەی بیســتدا ســەرهەڵدانی چــەمکی «مافـــی کۆمەلایــەتی» مانــای هــاوولاتی زیــاتر گــەورە کــردەوە. مەبەســت لــە مافــی کۆمەلایــەتی بەهرەمەنــدی لــە خزمــەتی کۆمەلایــەتی، لەشســاخی، فــێرکاری، دابیـــن کردنــی کۆمەلایــەتی و... هتــد. بــوو بــەم شــێوە چــەمکی هــاوولاتی تــەنیا تایبەتــمەندیی مافـــی و سیاســی ناگرێتــە خــۆ، بــەڵکو مانــای کۆمەلایــەتی و ئــابووریش دەگرێتـــە خــۆ و بــەم جــۆرە کێشــەی ســەرەکی نێــوان ســەرمایەداری و پلــەی هاوولاتی کە زۆر مایەی پەژارەی لایەنگرانی دیـموکراسی بوو، تا رادەیەك کاڵ بووەوە.

هەنـدێك نووســەری دواتــر کــە «لایــەنگری رەســەن بــوونی کۆمــەڵ» یــان پــێ دەوتــرێ، رەخنــەیان لــە ســەر تایبەتــمەندیی تاکــخۆازی و قــازانج ویســتی چــەمکی نــۆژەنی هــاوولاتی گرتووە. لــە بــەر ئــەوەی ئــاوا چــەمکێك بــە مانــای وەلا نــانی بیــری خێــری گشــتی و چــاکەی مــەدەنی کــە مانــای بــەربلاو لــە بیـــری ســەرەتایی دیـــموکراسی کەســانێکی وەك «رۆســۆ»دا بــوو. لــە روانگــەی لیبــــراڵەکانەوە، هــاوولاتی بریتیــە لــە توانــایی تــاك لــە دروســت کــردن و شــوێن کــەوتنی تێگەیشــتنی خــۆی لــە چــەمکی خێــر و مەســڵەحەت لەگــەڵ رێــز بــۆ تێگەیشتنی خەڵکانی تر لــەو چــەمکە، بۆیــە چــەمکی خێــری گشــتی بــە مانــا کلاسیکەکەی نایێتــە باســەوە. بــەلام لــە چــاوی لایــەنگرانی رەســەنی کۆمەڵــەوە چــەمکی خێــری گشــتی لــە تێگەیشتنی تــاك لــە ئامــانج و قازانـــجی خــۆی پێشتـــرە. هــاوولاتی لــە ئەساســدا بــە مانــای توانــایی بــۆ ناسیـــن و بــەڕێوەبردنی خێــری گشــتییە. لــە لایــەکی تــرەوە لیبـــراڵەکان پێیــان وایە لە بەرچــاو گــرتنی خێروبێــری گشــتی، مانــا و لێکدانــەوەی توتالیتـــاری تێــدا شــاراوەیە و لەگەڵ دیــموکراسی کە بە مانای فرەخوازیە، یەك ناگرنەوە.

لە راستیدا کۆمەڵگای سوننەتی و بەر لە دیموکراتیک، لە سەر بیری خێری گشتی دامەزرا بوون, بەڵام لەوێدا لە بەر بیچمی چەمکی ئایینی بەکار دەهاتن. بۆیە پێ داگرتن لە سەر سەرنجی هاوولاتیان بۆ خێروبێری گشتی لەگەڵ بیری ئازادیدا هاوجووتن.

ناکرێت کۆمەڵگای دیموکراتیکی نوژەن لە سەر یەک بۆچوون سەبارەت بە خێر و بێری گشتی، بونیاد بنرێت. ئاوا بۆچوونێك لەگەڵ بیری «تاك» لە چوارچێوەی ئەندێشەی دیموکراتیك لە بنجەوە ناتەبایی هەیە. بەم پێیە چەمکی هاوولاتی بە واتا کلاسیکەکەی لەگەڵ چەمکی تاك بوون، لە لیبرالیزمدا دژ یەك دەبنەوە.

ئەمڕۆکە چەمکی تازەی هاوولاتی لە چەند لایەنی تریشەوە تووشی تەنگەبەری هاتووە. گەشانەوەی ناسنامەی قەومی و گەلی لە چوارچێوەی دەوڵەتی نەتەوەییدا Nation - state، ناسنامەی تاکی وەك هاوولاتی کۆمەڵگای دیموکراتیك خستۆتە ژێر باڵی خۆیەوە, هەروەها قوت بوونەوەی لایەنی نیولیبراڵی، کە توخمەکانی کۆمەڵایەتی و ئابووریی چەمکی هاوولاتی وەلا دەنێن و جارێکی تر چەمکی هاوولاتیەتی تەنیا بۆ ماف دادەشکێن. سەرەڕای ئەمانە جیهانگیریی پێوەندی ئابووری و کۆمەڵایەتی و چکۆلە بوونەوەی بەردەوامی دەوڵەتی نەتەوەیی لە بواری جیاجیادا، پێویستی پێداچوونەوە بە چەمکی باوی هاوولاتی بە تایبەت لە باری مافی مرۆڤەوە بە گشتی هێناوەتە ئاراوە.

١-١٠. سەروەریی خەڵك

حاکمیەتی خەڵك یەکێك لە پرەنسیپە بنەڕەتییەکانی دیموکراسییە. مانای راستەقینەی سەروەریی خەڵکی ئەمەیە کە حکومەتگەل هێز و دەسەڵاتی خۆیان لە سەرچاوەیەك، جگە لە خواست و هاوبیری و رەزامەندی خەڵکی، وەدەست ناهێنن و خەڵکی دەتوانن حکومەت بگۆڕن یان لە سەر کار لایان بەرن. بۆیە دەسەڵاتی کۆتایی لە لای خەڵکە، گەرچی لە سەر ئەوەی کە ئەم دەسەڵاتە چۆن بە کار بێت لە نێوان قوتابخانەکانی دیموکراسی جیاوازی بیروڕا هەیە. دۆزێکی سەرەتایی لەم بارەوە ئەمە

بووه كه ئايا سەروەریی خەڵكی بە شێوەی ڕاستەوخۆ بەڕێوە دەچێ, یان لە ڕێگای نوێنەرانی ئەوان لە پارلەمان و دەوڵەتدا بەرجەستە دەبێت. شتێكی دیكە ئەوەیە كە بە ڕاستی خەڵك بۆ ئەوە دەبن سەروەر بن, یان لە ڕاستیدا گرینگترین تایبەتمەندیی دیموكراسی, داوەری خەڵك دەربارەی سیاسەتەكانی حكومەت و پەسندكردن, یان نەكردنی ئەم سیاسەتانەیە. هەر وەها خەڵكی دەبێ تەنیا شێوەی سەرەكی حكوومەت لە یاسای ئەساسی جێگیر بكەن, یان دەكرێت ڕەزامەندیی خۆیان دەربارەی سیاسەت و بڕیارەكان دەر ببڕن.

لە پلەی خوارتر پرسیاری تر دێتە ئاراوە: ئایا لە سیستەمی سەرۆكایەتیی سەروەریی خەڵك باشتر بەڕێوە دەچێ, یان لە سیستەمی پارلەمانیدا؟ ئایا لە سیستەمی دوو حزبیدا چاكتر سەروەریی خەڵكی دەچەسپێ, یان لە سیستەمی فرەحزبیدا؟ هەر وەها ئایا دامەزراوەی وەك حزبی سیاسی، تاقمی دەستڕۆیشتوو، ڕاگەیەنە گشتیەكان كە ڕێكخراو و دامەزراوەی پێوەندیی نێوان خەڵك و حكوومەتن، ئایا جێبەجێ كردنی سەروەریی خەڵك سانا دەكەنەوە یان دژواری دەكەن؟ لە وەڵام بەم پرسیارانەدا دەبێ بوترێ كە پرەنسیپی سەروەریی خەڵك لە دیموكراسیدا لە ڕەنگ و شێوەی جیاجیا خۆی نواندووە و جێگیر بووە و هۆگەلی مێژوویی و كەلتووری لە دامەزرانی سیمایدا دەوریان هەبووە. كەوا بوو پرەنسیپی سەروەریی خەڵك بە شێوەیەك لە شێوەكان پرەنسیپی فەرمانڕەواو وەرگیراوی هەموو دیموكراسییەكانە، تا ڕادەیەك كە دەتوانین بڵێین ئەم پرەنسیپە لە دیموكراسییە ڕەسەن و كۆنەكاندا بووەتە بەشێك لە « نائاگایی»ی سیستەمی سیاسی لە خەباتی هەڵبژاردن و گوت و بێژی پارلەمانیدا دەربارەی هەبوون و گرینگی بۆ دیموكراسی، نایێتە باس كردن.

بە واتایەكی دیكە تێكۆشان بۆ سەروەریی خەڵكی، دەمێك پێشتر لە ڕۆژئاوا دەركەوتووە. هەبوونی یاسای ئەساسی لە دیموكراسیدا خۆی گرینگترین دیاردەی پرەنسیپی سەروەریی خەڵكیە. بۆیە لەم بارەوە جیاوازیی بیروڕا نییە كە خەڵك مافی خۆیانە:

یەكەم: یاسای ئەساسی وڵاتی خۆیان بە شێوەی خۆیان بنووسن.

دووەم: لـە پەیوەنـدی لەگـەڵ گـۆڕین و دەسـکاری یاسـای ئەساسـیدا پرسـیان پـێ بکـرێ و بیـروڕای خۆیان دەر ببـڕن.

پرەنسـیپی سـەروەریی خـەڵك پرەنسـیپی دایکـە لـە دیـمـوکراسیدا کـە لـەو چـەمك و ئوسولگەلە کە پێشتـر باسـمان لێـوە کـرد، کـاڵ دەرکـەوتووە. بـە پێچـەوانەی ئـەو شـتەی کـە سـەبارەت بـە دیــموکراسیی رەسـەن و کـۆن باسـمان کـرد، چـەمکی سـەروەریی خـەڵك لـە دۆخـی گـۆڕین لـە سیسـتەمی پـێش دیــموکراتیك و بـۆ دیــموکراسی بەرجەسـتە دەبێتـەوە و بـە زانیاریـیەوە دەخرێتـە بـەر بـاس. یـەکێك لـە سـتوونەکانی هـرزی سیاسـی لـەم چاخانەدا ئەوەیە کە خـەڵك لـە بەرانبـەر خواوەنـد، داب و نـەریت، حـاکمی سـوننەتی، یاسـای ئـاییـنی و هتـد تـا چ رادە لـە سـەروەری بـوون بەهرەمەنـدن. لـە ئـەورووپا لـە چـاخی بهـورین لـە سەدەکانی ناوەڕاست بۆ چـاخی تـازە، پادشـاکان کـە سـەرەتا رەوا بـوونی خۆیـان لـە کلێسـە وەر دەگـرت، سـەرەتا بـە مـەبەسـتی جـێ خسـتنی سـەربەخۆیی خۆیـان لـە کلێسـە، رەوا بـوونی یاسـای خۆیـان راسـتەوخۆ بـە خـواوە بەسـتەوە و دواتـر و هێـدی هێـدی ئەسـڵی ئیـرادە و سەروەریی بوونی خەڵکیان وەك بنەمای رەوابوونی خۆیان قبوول کرد.

١-١١. مافـەکانی مرۆڤـ

چـەمکی مافــەکانی مرۆڤــ وەکـو کۆمــەڵێك مـاف کـە مرۆڤــ بـە حـوکمی مرۆڤــ بــوونی خـۆی هەیــەتی، لـە سـەدەی هەڤدەهەمــەوە سـەری هەڵـدا و جێنشـینی چــەمکی کۆنتــری «مافــی سروشــتی» بــوو کـە مرۆڤــ بــە حـوکمی «یاسـای سروشـتی» لێـی بەهرەمەند بـوو. چـەمکی مافـی مرۆڤــ بـە مانایـەکی بڵاوتـر لـە مافــی سروشـتی بـەکار دەهات تا بە ئاسـانی ئـەم مافانـەش بگرێتـەوە کـە بـە سروشـتی نایێنـە ئـەژمار و تـەنیا لـە کۆمــەڵگا و دەوڵەتــدا دیـاری دەدەن. بــە بــڕوای زۆر کــەس لــە لایــەنگرانی دیــموکراسی، مافەکانــی مرۆڤــ بــەم مانـا دواییــە جەوهــەری دیــموکراسی دروسـت دەکـەن. بنـەماکانی دیکەی دیــموکراسی وەك بەشـداریی گشـتی و حکوومــەتی زۆرینــە ریشـەیان بـۆ پـێش چـاخی نـۆژەن دەگەڕێتـەوە. ئەگەرچـی چـەمکی مـاڤی مرۆڤــ شـتێکی تازەیـە و لـە چـاخی نوێـدا

سەری هەڵداوە. لە چاخی پێش مۆدێرندا ناوەڕۆکی وانەکانی سیاسی و ئەخلاقی لە سەر ئەرك و رەفتاری تاك پێ داگر بوون, دیارە مێژووی چەمکی کۆنی مافی سروشتی بۆ فەیلەسووفانی رەواقی یۆنان دەگەڕێتەوە کە بڕوایان بە مافی یەکسان و چۆنییەکی هەموو مرۆڤەکان بوو. بە بڕوای ئەوان مافی سروشتی سەرچاوە لە یاسای نەگۆڕی سروشتەوە دەگرێت.

مافی «رۆمی»ش هەر وەها لە سەر برێك مافی گشتی و جیهانی سەرەڕای مافی هاوولاّتیانی هەر ولاّتێك پێ داگر بوو.

سەرەڕای هەموو ئەمانە لە دنیای قەدیمدا، فەیلەسووفگەلێکی وەك ئەرەستوو و تۆماس ئەکوینی دژی مافی یەکسان بۆ هەمووان بوون و برێك لە خەڵکیان بە شێوەیەکی سروشتی بە کۆیلە دەزانی. دوای رێنسانس و لە سەدەکانی نوێدا فەیلەسووفانی سیاسی لیبراڵ بۆچوونێکی تازەیان لەمەڕ مافی سروشتی پەرە پێدا و دەلیلیان دەهێنایەوە کە مرۆڤ لە راستیدا لە مافی ژیان، مڵکایەتی و ئازادی لە ئیرادەی زۆرەملی خەڵکانی دیکە، بەهرەمەندە و دوای بەستنی پەیمانی کۆمەلاّیەتی و چوونە ناو کۆمەڵگای مەدەنییەوە، تەنیا مافی بەڕێوەبردن مافی سروشتی دامەزراو لە سەر یاسای سروشتی لە دەست دەبێتەوە. بۆچوونی تازە لەمەڕ چەمکی مافی سروشتی لە سەدەی ١٨دا بۆ ولاّتە داگیرکراوەکانی ئامریکایی تەشەنەی سەند و لە بەیاننامەی سەربەخۆیی ١٧٧٦ی ئەمریکادا رەنگی دایەوە. بە پێی ئەم بەیاننامەیە «هەموو خەڵکی بە شێوەی هاوسان خولقاون و خواوەند مافێکی روونی پێداون کە لێیان داگیر ناکرێت. گرینگترینی ئەو مافانە ئەمانەن: مافی ژیان، ئازادی و پەیجۆری کامەرانی و سەربەرزی کەوتن. بەم حاڵەیشەوە برێك لە لایەنگرانی چەمکی مافی مرۆڤ هەڵهێنجانی مافی مرۆڤ لە یاسای سروشتی، وەبەر رەخنە دەگرن. لەو کەسانە جان ئیستوارت میلە کە دەلیل دەهێنێتەوە کە مافی مرۆڤ

له سەر خێر راوەستاوە. یەعنی کەرەسەی پێش خستنی شادی و کامەرانی مرۆڤە، ئەگینا هیچ جۆرە یاسایەکی سروشتی دەسگر و زاتی هەبوونی نییە. بەم حاڵەیشەوە تیۆری یاسای سروشتی گرینگترین تیۆری بۆ بەیانی سەرچاوەی مافی مرۆڤ بووە، ئەگەرچی لێکدانەوەی جیاواز لە چەمکی یاسای سروشتی هۆی پێگەشتنی ئەم چەمکەیش بووە.

ساناترین و کۆنترین لێکدانەوە لە یاسای سروشتی، لێکدانەوەی رەواقییەکان بوو کە بەو پێیە، هەموو جیهان پەیڕەوی یاسای سروشتین و گیانلەبەران لە رووی زەروورەت, یان بە پێی غەریزە لەم یاسایانە پەیڕەوی دەکەن. هەر چەند مرۆڤ وەك بوونەوەرێکی خاوەن ئاوەز دەتوانێ لەم یاسایانە پەیڕەوی بکات, یان نەیکات.

بەڵام عەقڵی خودی مرۆڤ بەشێك لە یاسای سروشتیە. بەم پێیە ئەگەر مرۆڤ پەیڕەوی لە یاسای سروشتی بکات لە راستیدا پەیڕەوی لە عەقڵی خۆی کردووە، ئەم لێکدانەوەیە بە روونی دوو مانای یاسا لەگەڵ یەکتریدا تێکەڵ دەکات. بە مانایەك یاسا بە واتای چەند خاڵێکی زەروورییی سروشتی لە بەرچاو دەگیرا و بە مانایەکی تر وەك چەند خاڵێك بە حیساب دەهات کە مرۆڤ دەیتوانی بە مەیلی خۆی پەیڕەوی لێ بکات. بە مانایەکی دیکە چەمکی یاسا لەم لێکدانەوەدا، هەم بونیادی سروشت و هەم بەندی ئەخلاقی لە ئامێز دەگرێ. بەم پێیە تیۆری دووەم لە ژێر ناوی تیۆری سروشتی تایبەتی مرۆڤ هاتە ئاراوە کە بەو پێیە یاساگەلی سەبارەت بە سروشتی مرۆڤ لە یاساگەلی سروشتی شت و مەك و بوونەوەران جیا دەکردەوە.

بەم پێیە مرۆڤ خاوەنی سروشتێکی تایبەتە و خاڵەگشتییەکانی یاسای سروشتی بە یەك مانا عەقڵی مرۆڤ وەری دەگرێ. دۆزی سەرەکی لەم لێکدانەوەیەدا بە سەرنج دان بە گۆڕانکاریی مێژووی دۆخی مرۆڤ ئەوەیە کە ناتوانین لە تەبعی وەستاو و نەگۆڕی مرۆڤ و بەم پێیە لە یاسای سروشتی و

بەردەوامی مرۆڤ قسان بکەین. لەم روانگەیەوە تێگەیشتنی سێیەم لە چەمکی یاسای سروشتی هاتە ئاراوە کە بەم پێیە، سروشتی مرۆڤ هەمان عەقڵی مرۆڤە و یاسای سروشتی هەمان عەقڵی راست و دروستی مرۆڤە. دیارە دۆزی ئەم لێکدانەوەیە ئەمە بوو کە ئایا ئەو شتە عەقڵ دەیدۆزێتەوە، بەرچاو و دەرەوەییە یان دروست کراوی عەقڵە کە لەم حاڵەدا ئیتر ناتوانین لە چەمکی سروشت بە مانا گشتییەکەی سوود وەرگرین. لە کۆتاییدا بە سەرنج دان بە ناتەواوی لێکدانەوەی جیاواز، یاسای گشتی وەك راستییەکی مێژوویی و بگۆڕ لێکدرایەوە.

لە لێکدانەوەی یاسای سروشتی بە ناوەرۆکی بگۆڕەوە، لەگەڵ گۆڕانی کۆمەڵ و پێداویستی مرۆڤ, بەندەکانی یاسای سروشتی دەگۆڕێن. بەم شێوەیە دەتوانین مانای یاسای سروشتی بۆ مافی مرۆڤ بە مانای بگۆڕ وەربگرین. لە راستیدا سروشت لەم لێکدانەوەیەدا هەمان فەرهەنگە. سروشتی مرۆڤ لە کۆمەڵگا سەردەکەوێ و بەردەوام لەگەڵ ئەوەدا پانایی مافی مرۆڤ پەرە دەسێنێ. گەورە بوون و سەرکەوتنی فیکری و کەرەسەی مرۆڤ, تەنانەت مافی تازەتریش دروست دەکات.

بەشی دووەم

پێشڕەوانی بیــری دیــموکراسی

پێشڕەوانی بیری دیموکراسی

بە گشتی دیموکراسی وەکو سیستەمی حکوومەتی، بەر لە سەدەکانی نوێ لە لای هەموو فەیلەسووف و بیرمەندانی سیاسی بە سیستەمێکی نابەدڵ و وێرانکەر دەژمێردرا. ئەفلاتوون کە بۆ خۆی لایەنگری حکوومەتی فەیلەسووفان و پیتۆڵان بوو, دیموکراسی بە حکوومەتی خەڵکی نەزان و بێ خەبەر لە راستییەکان دەزانی. ئەرەستۆش گەرچی باسی سوودمەندیی هەموو جۆرە حکوومەکانی دەکرد, دیموکراسی بە حکوومەتی هەژاران دەزانی کە لە تایبەتمەندیی ناوەنجیخوازی و هاوسەنگی بە دوورن. حکوومەتی خوازراوی ئەرەستۆ, حکوومەتی چینی نێوەنجی بوو کە لە روانگەی ئەوەوە هێدی و میانەڕەون.

بیرمەندانی دیکەی چاخی کۆن و سەدەکانی ناوەڕاست، دیموکراسیان بە لانی زۆرەوە وەکو یەکێك لە بەشەکانی سیستەمی سیاسیی تێکەڵاو وەردەگرت کە لەگەڵ تێکەڵاویی توخمی حکوومەتی پاشایی و خانخانیدا دەبێتە هۆی هاوسەنگی و پارسەنگی سیستەمی سیاسی دەپارێزێ. بە پێچەوانەوە لە سەدەکانی نوێ بەملاوە، دیموکراسی بە شێوەی بەربڵاو وەك باشترین شێوە ژیانی سیاسی لە قەڵەم دراوە. دیارە جیاوازی بیروڕا دەربارەی تەعریف و ناسنامەی دیموکراسی لە نێوان تیۆریسیەنگەلدا، زۆر بەربڵاو بووە. بەڵام چاکبوونی دیموکراسی لە دنیای نۆژندا تا ئەو رادەیە چووەتە پێش کە نادیموکراتیکترین وڵاتان خۆیان بە دیموکراتیك لە قەڵەم دەدەن.

بەگشتی ئەو تیۆریگەلەی کە دەربارەی دیموکراسی لە کۆنەوە تا ئێستا سەریان هەڵداوە بۆ دوو دەستەی گەورە دابەش دەبن. یەکیك دڵخوازنەیە و یەکێك ریالیستانەیە. روانگەی دڵخوازانە یان دیموکراسی زۆرینە، هەمان روانگەی کلاسیکە دەربارەی دیموکراسی کە پێ لە سەر ئازادیی تاك، بەشداریی گشتی لە سیاسەت، چاکەی مەدەنی، ئازادیی پۆزەتیڤ، لایەنگری لە بەرژەوەندی گشتی و حکوومەتی زۆرینە، دادەگرێ. لەم روانگەوە دەنگی خەڵکی، دەنگی خواوەندە و زۆرینە هیچ کات هەڵە ناکات.

بیـــرورای گشـتی هەمیشـە راسـت و سـەرکەوتووە و دەتـوانرێ بـاوەڕ بـە عــەقڵ و چـاکەی خەڵك بکرێت. عـەقڵی خـەڵك هـەمان عـەقڵی سـاغ و دروسـتە. لـەم روانگەیـەوە هـەموو پلـە و پایەیـەك دەبـێ لـە رێگـای هەڵبژاردنـەوە بێـت و لـە رێـی رفرانـدۆم و پـرس بـە رای گشـتی وەك یـەکێ لــە گرنگتـــرین ئامێرەکـانی حکومـــەتی دیـــموکراتیك، بـــەردەوام کـــەڵك وەربگیرێت.

لە هەنبـەردا، راسـتیخوازان بـەردەوام گومانیـان لـە سـەر هەڵـدانی دیکتـاتۆریی زۆرینـە، سـەرکوتی کەمینـە هزریـەکان، لادانـی سیاسـەت بـۆ لای تیـژڕەوی بـە هـۆی بەشـداریی بەردەوامی خەڵکی رەشۆکی و دروست کردنی حکوومەتێکی زۆرملیێ کردووە.

ئـەم حکومەتـە زۆرەملێیـە کـە بـە نـاوی ئیـرادەی گشـتی و چـاکەی مـەدەنی دروسـت دەبـێ و لەمیانـەی لـە دەسچـوونی کـۆت و بەنـدی یاسـایی لەسـەر دەسـەڵات راسـتیخوازەکانی نیگـەران کـردووە. راسـتیخوازان لـە بەرانبـەردا لـە مافـی تـاك، دەوری زانسـت و زانیـاری و رووناکبیـری لە هاوسـەنگیی حکومـەتی زۆرینـە، ئـازادیی نیگـاتیڤ بـە مانـای رزگـاری لـە ئیرادەی لاسـاری تـاك و گـروپ و زۆرینـە، پرەنسـیپی بەرژەونـدی و سـوودی تـاك، پارێزگـاری دەکـەن. لـە روانگـەی راسـتیخوازانەوە دەسـەڵات هەرچـۆنێکی بـێ شـتێکی سـامناکە و دەبـێ بە شێوەی یاسـایی پەرچیـن بکرێـت و دیـموکراسی لـە راسـتیدا حکومـەتی یاسـایە. هێـزی بێ ئەملا و ئەولای زۆرینە رێك بـە ئەنـدازە و رەنگـە زیـاتر لـە هێـزی رەهـای گروپـی کەمینـە بـۆ مـاف و ئـازادی ترسـناك بێـت. بۆیـە لـەم روانگەیـەوە لـە سـەر گرنگـی پـەروەردە و فـێرکردنی دیـموکراسی، دروسـت کردنـی هـۆگری بـۆ دۆزە گشـتییەکان، دامـەزرانی «زۆرینـەی کاریگـەر» لـە جیـاتی زۆرینـەی عـەدەدی و بـێ لایـەن، تەسـك کردنـەوەی دیـموکراسی بـۆ پـرس کـردن بـە خـەڵك و دادوەری ئـەوان، لـە جیـاتی حکوومـەتی خـەڵکی رەشۆکی و پێویستی پەروەردەکردنی کارزانی سیاسی پێ دادەگرن.

یـەکێك لـە لکـە ئەسـڵیەکانی روانگـەی راسـتی خـوازان، تیۆریگـەلی فرەخوازانـەی هاوچـەرخە. لـەم روانگەیـەوە جەوهـەری دیـموکراسی لـە جیهـانی ئـەمڕۆدا نـەك لـە بـەر حکومـەتی زۆرینـەی خـەڵك، بـەڵکو لـە بـەر حکومـەت و کێبـەرکێی چـەندین گروپـی بژاردە یان هێـزی سیاسـییە. بـەم پێیـە پێوانـەی دیـموکراسیی تـاك نییـە، بـەڵکو تـاقم یـان

گروپە. فرەخوازان پێ لە سەر زۆرینە و فرەبوونی تاقمگەلی هێز لە دیموکراسیدا و مەیلی هێزی سیاسی بۆ جیاوازی، دادەگرن.

کێبەرکێ لە دیموکراسیدا نە لە نێو خەڵك و تاقمگەلی دەسەڵات، بەڵکو لە نێوخودی ئەم تاقمگەلە دایە. دیارە ئەم کێبەرکێیە دیموکراتیکە لە بەر ئەوەیە «یاسای گەمەی دیموکراسی»، تێدا لە بەرچاو دەگیرێ. تاقمێك لە تیۆریکاران، دیموکراسی لەم رەنگەیان بە پۆلی گارشی «حکوومەتی چەند تاقم» ناودێر کردووە. لەم روانگەیەدا دیموکراسی لە راستیدا رێگایەکە بۆ هەڵبژاردنی کاربەدەستان و بڕیاردان کە لە بۆچوونی کلاسیکدا وەك بایەخی دیموکراتیك «بۆ وێنە وەك ئازادیی تاك، بەشداریی گشتی، هەستی ئەرکی مەدەنی و هتد لە بەرچاو گیرابوون، پەیوەندی نییە. دیموکراسی لە بازاڕی ئازاد دەچێ کە تیایدا یاریکاران بۆ بە دەستهێنانی دەنگی زیاتر لەگەڵ یەکتری کێبەرکێ دەکەن.

لە کۆمەڵگای ئەمڕۆدا، ئازادی و هەڵبژاردن، مافی هەڵبژاردنی تاك و حکوومەتی زۆرینەی شارەزا گەرچی چاکە، بەڵام نامومکینە. تەنیا لە رێگای بەڕێوەبردنی یاسای گەمەی دیموکراسیەوە، هاوسەنگیی هێزەکان لە مەیدانی سیاسیدا دەستەبەر دەبێ و لە سێبەری ئەم هاوسەنگییەدا، لە مافی تاك پارێزگاری دەکرێ. تاکەکان بە شێوەی سروشتی حەزی چوون یەکیان بۆ بەشداری لە سیاسەتدا نییە و هەر وەها لەم بارەوە ئامێرو و زانیاری چوون یەکیان لە بەردەستدا نییە. بەم پێیە دۆزی ئەسڵی لە دیموکراسییەکانی ئەمڕۆدا، نەك ئازادیی تاك و حکوومەتی زۆرینەیە، بەڵکو هاوسەنگیی نێوان هێزە سیاسییەکانە تا لە رێگای دەست بەسەر داگرتنی سەرچاوەکانی دەسەڵات، بڵاو ببنەوە و رێگای کێبەرکێ لە نێوان هێزی سیاسیی رێکخراودا خۆش بکەن. لەم روانگەیەوە دیموکراسی بونیادی حکوومەتێکی تایبەتە کە پێویستییەکی ئەوتۆی بە هاووڵاتی دیموکرات و خاوەن چاکەی مەدەنی بە مانا کلاسیکەکەی نییە.

تەنانەت لە بونیادی فرەخوازی دەسەڵاتدا، دەوڵەتان لە ژێر تەوژمی داخوازی راستەوخۆ و توندڕەوی حەشامەتی خەڵك رزگاریان نابێ و سیاست بۆ لای هاوسەنگی دەئاژوێ. لەم بۆچوونەدا بەشداریی راستەوخۆ و بێ سەرە و بەرەی خەڵکی رەشۆکی لە

سیاسـەتدا، هـۆی خـەڵك فریـودان و گیـــڕه شـێوێنی و زاڵبـوونی بۆچـوونی بـێ سـەره و بـەره پێك دێنێ.

بەشداریی تەسـك بـەڵام بـە حیسـاب و کیتـاب و عـەقڵانی خـەڵك باشتــره لـە بەشـداریی دەیـــمی و تێکـەڵ بـە هەسـتی ئـەوان. لـەم بەشـەدا بـە کـورتی باسـی بۆچـوونی گرنگتـــرین بیـرمەندانی کۆن و نوێی دیـموکراسی دەکەین.

٢-١. ئەرەستۆ «٣٨٤-٢٣٣ پ.ز»

ئەرەستۆ وەك بیـــرمەندی سیاسی دەستی بـە لێکۆڵینـەوە لـە سـەر دەوڵـەت - شارەکانی «Polis» یۆنـــان دەکـــرد. لـــە پــەنای ئـــەم لێکۆڵینــــەوەدا ئەرەســـتۆ سەرەنـــجی دابـــووە پەیوەنـــدیی نێـــوان دیـــموکراسی و سروشـــتی سیاســـیی ئینســـان، بـــە رای ئەرەســـتۆ مرۆڤـــە حەیوانێکی سیاسییە کـە لـە دەوڵـەتشـارا دەژی و تـەنیا خواگـەل و گیانلەبـەران دەتـوانن لـە دەرەوەی ئەم دەوڵەتشـارانەدا بـژین. مرۆڤـــ بـە هـۆی ئـەوەی کـە لـە هێـزی تاقانـەی قسـە و گوتـــار بەهرەمەنـــدە, دەتـــوانێ دەربـــارەی راســـتی و دروســـتی، قـــازانج و ژیـــان، حەقیقـــەت و خراپی کارەکان قسە بکـات. بۆیـە ژیـنی مرۆڤـــ پێویسـتی بـە ژیـان لـە کۆمەڵێکـدا هەیـە کـە مرۆڤـــ بـە ئـازادی بتـوانێ دەربـارەی کاروبـاری گشـتی قسـان بکـات. لـە فەلسـەفەی سیاسـیی ئەرەسـتۆدا، تـاك بەرابـەرە لەگـەڵ گیانلەبـەر، بنەماڵـە بەرانبـەرە لەگـەڵ گـژوگیا، گونـد بەرانبــەرە لەگـەڵ حـەیوان و دەوڵـەت شـار بەرانبـەرە لەگـەڵ ئینسـان. مرۆڤـــ وەك هـــاوولاتی کەسـێکە کـە بەشـداریی لـە بڕیـاردان سـەبارت بـە کاروبـاری گشـتیدا هەیـە و جارناجارێـك لـە بـە کارهێنـانی هێـزدا بەشـداری دەکـات. بێجگـە لەمانـە مرۆڤـــ، تـەنیا حـەیوانێکی بەسـتەزمانە. بـەکارهێنانی مافـی هاوولاتیـەتی تـەنیا لـە دەوڵەتێکـدا بـەڕێوە دەچـێ کـە لەوێـدا زۆرینـەی خـەڵك بەشـدار بـووبن. دەوڵـەت شـار, یـان کۆمـەڵگای سیاسـی خـوازراو کـە لـەم دەوڵەتـەدا، مرۆڤـــ لـە هێـزی ئـاوەز و گوتـاری خـۆی بـەهرە وەردەگـرێ، دەوڵەتێکە کە تیایدا جـەماوەرێکی زۆر لـە خـەڵك لـە بـەر قازانـجی گشـتی, حـوکم دەکـەن، بـەڵام دیـــموکراسی، حکوومەتێکـە کـە تیایـدا جـەماوەرێکی زۆر لـە خـەڵك بـە قازانـــجی

خۆیـان کـار دەکـەن و لـە بـەر ئـەوەی زۆربـەی خـەڵکی هـەژارن، دەتوانیـــن بڵـێین دیـــموکراسی، حکوومـەتی هەژارانـە. لـە کۆتاییـدا باشتـــرین حکوومـەتی مومکیـــن لـە روانگـەی ئەرەسـتۆوە حکوومەتێکـە کـە تیایـدا تایبەتـــمەندیی ناسـراوی حکوومـــەتی دیـــموکراسی و ئۆلیگارشـی تێکـەڵ کرابێ. ئـەویش بـەم لەونـە کـە جـەماوەرێکی زۆر لـە خـەڵك بەشـداری لـە حکوومـەتـدا بکەن، بەڵام ئەم جەماوەرە ئەوندە زۆر نەبن کە حکوومەت بـخەنە دەستی هەژارانەوە.

٢-٢. بنکدیت دو سپینۆزا (١٦٧٧-١٦٣٢)

ســـپینۆزا، فەیلەسووفـــی هۆڵەنـــدی، لـــە بیـــرمەندە هەوەڵینـــەکانی بۆچـــوونی دیـــموکراسی لـە چـاخی تـازەدا بـە ئـەژمار دێت. لـە چـاوی ئەمـەوە باشتـــرین حکوومـەت، حکوومەتێکە کە لە سـەر ئەساسـی دەنگـی زۆربـەی خـەڵك دامـەزرا بێ و لـەوێ هـەر کـەس بتـوانێ ئازادانـە بیـــر بکاتـەوە و قسـە بکـات. سپینۆزا لـە نێـوان دیـــموکراسی و زانسـت و زانیـــاریی عەقڵانیـــدا پەیوەنـــدییێکی قـــووڵی بـــەدی دەکـــرد. لـــە بیـــری پێشـــینیاندا، دیـــموکراسی وەك هـــۆی دەســـەڵاتی هـــەژاران لـــە بەرچـاو دەگیـــرا کـــە چـاکەی مـــەدەنی و رەوشـت و لـە کۆتاییـدا قازانـــجی گشـتی دەخسـتە مەترسییەوە. ئازادیگـەلی دیـــموکراتیك گەرچـی لـە لایـەن بیـــرمەندانی کۆنـەوە دەبوونـە هـۆی سـەرهەڵدانی بیـر و فەلسـەفە لـە کـورت خایەنـدا، بـەڵام سـەمەرەی خـەراپیان لـێ دەکەوتـەوە. بـەم بۆنـەوە ئـەو بیـــرمەندانە پێیـان بـاش بـوو دیـــموکراسی لـە تیکـەڵاوی توخـــمگەلێك لـە حکوومـــەتی ئاریستوکراسـی، مۆنارشـی و ئۆلیگارشـی دروسـت بکرێـت، لـە بـەر ئـەوە هـۆی پێکهـاتنی پـەروەردەکردنی سیاســـەتمەدار و هـــاوولاتی زانـــا و هەڵکـــەوتوو پێـــك بێنێـــت. لـــەم رووەوە فەیلەســـووفانی سیاسـی پێشـوو، دیـــموکراسی تۆخیـان لـە سـەرجەمدا بـە دوژمـنی بیـر و فەلسـەفە لـە قەڵەم ئەدا.

ســـپینۆزاش وەکـــو بیـــرەمەندانی پێشـــوو پێـــی وابـــوو کـــە ژیـــانی فەلسەفـــی دڵخۆشـکەرترین ژیانـە، بـەڵام بـە پێچـەوانەی ئەوانـەوە لـە سـەر ئـەوە سـوور بـوو کـە دیـــموکراسی باشتـــرین شـێوەی حکوومەتـە بـۆ پێشخسـتنی ئـازادیی بیـر و فەلسـەفە و

چاکەی راستەقینە. بە بڕوای سپینۆزا دیموکراسی، سروشتیترین و ژیرانەترین شێوەی حکوومەتە، لەبەر ئەوەی وت و وێژی ئازاد, ڕێگا بۆ بیر و بۆچوونی جیاواز و دژ بە یەك خۆش دەکات.

ئامانجی سەرەکی دەوڵەت, دابین کردنی هۆی بەردەوامی ژیانی مرۆڤە کە تەنیا لە چوارچێوەی حکوومەتێکدا کە خۆیان دایان نابێت بە شێوەییێکی عەقلانی بە کەماڵ دەگات و ئەم چلەپۆپەیە تەنیا لە دیموکراسیدا مرۆڤ پێی دەگات.

بناغەی حکوومەتی دیموکراسی لە چاوی سپینۆزاوە پەیماننامەیەکە کە تیایدا تاکگەل بۆ دابین کردن و پاراستنی بوون و هەستی یەکتری، مۆری دەکەن، تەنیا لە دیموکراسیدا هاووڵاتیان بۆیان هەیە لە دانانی سیاسەتی گشتیدا بەشداری بکەن.

٢-٣. جۆن لۆك (١٧٠٤-١٦٣٢)

جۆن لۆك بە یەکێك لە دامەزرێنەرانی سەرەکی دیموکراسیی لیبراڵ دادەنرێ. ئەو مامۆستای پزیشکی بوو لە زانستگای ئاکسفۆرد. لە ژیانی سیاسی ئەو دەمی بەریتانیادا دەوری کاریگەری هەبوو و بە هۆی دژایەتی لەگەڵ دەرباری سەڵتەنەتی بۆ چەندین ساڵ ئینگلتەرای بەجێهێشت و لە هۆڵەند گیرسایەوە. توخمە سەرەکییەکانی لیبرالیزمی لۆك بریتی بوون لە پێ داگرتن لەسەر ئازادی و بەرابەریی مرۆڤ، مافی ژیان و دارایی، حکوومەتی تەسك و بەسراوە بە یاسای سروشتی و ڕەزابوونی خەڵکی، لێبوردەیی ئایینی، جیا کردنەوەی دەسەلاتەکانی حوکم، ڕەسانەیەتی کۆمەڵ لە بەرانبەر دەوڵەتدا، مافی سەرهەڵدان بە دژی سەرانی دیکتاتۆر. ئەم بیرانە بە تایبەت لە دوو پەرتووکی حکوومەت (١٦٨٩) بەرهەمی گەورەی لۆك هاتە ئاراوە. ئەو لە پەرتووکی یەکەمدا تیۆری مافی خوایی پاشاکانی خستە بەر ڕەخنە و بە درۆی خستەوە. بە تایبەت ڕەخنەی لە ڕوانگەی پارێزگاران و سەڵتەنەتخوازان دەگرت کە پێیان وابوو حکوومەتی پادشاکان لە سەر کتێبی پیرۆز دامەزراوەو لەگەڵ لقی باوکسالاری بنەماڵە کۆکە. لۆك دواتر لە پەرتووکی دووەمدا، بنەماڵەی حکوومەتی لە عەقڵی مرۆڤ

هەڵێنجاوە و پێی وایە مرۆڤ لە هەڵبژاردنی شێوەی جۆراوجۆری حکوومەتدا ئازادە و بنەماڵە و سیاسەت دوو بەشی جیاوازی ژیان و تێکۆشانی مرۆڤ پێک دێنن. لەم پەرتووکەدا، لۆک دۆخی سروشتی بە دۆخی پێش دامەرزانی دەوڵەت لە بەرچاو دەگرت کە تیایدا ئینسانەکان ئازاد و بەرانبەرن، مرۆڤ لە دۆخی سروشتیدا تەنیا پەیڕەو و بەرفەرمانی عەقڵی خۆیەتی و فەرمانەکانی عەقڵ، هەمان یاسای سروشتین. بە مانایەکی تر لەم دۆخەدا پەیڕەو و بەرفەرمانی ئیرادەی کەسێکی تر نییە.

وەکیەکی سروشتی مرۆڤ لە دۆخی سرۆشتیدا لەمپەری دەسەڵاتی یەکێک بە سەر یەکێکی تر دایە. لە دۆخی سرۆشتیدا، یاسای سروشتی یان ئاوەز، مرۆڤ وا لێدەکات کە ڕێزی مافی یەکتری بگرن. پێش لە دامەزرانی حکوومەت، مرۆڤ لە دۆخی سروشتیدا لە ڕێگای کار و هەوڵی خۆیەوە، دەبووە خاوەن دارایی و لە ڕێگای پەیمانەوە بنەماڵەی پێکەوە دەنا و منداڵەکانی بەخێو دەکرد. بۆیە چوارچێوەی ژیانی ئابووری و بنەماڵەیی، لە پێش سنووری ژیانی سیاسی بووە و سەربەخۆیش بووە. بۆیە جەوهەری ژیان و هێزی سیاسی لە بنەڕەتدا لەگەڵ جەوهەری ئابووری و ژیانی بنەماڵەییدا جیاوازە.

هێزی سیاسی، ملك و ماڵێک نییە کە سەر بە خاوەنەکەی بێ و بۆ وەدەست هێنانی قازانج وەگەڕ خرابێ. هەر وەها هێزی سیاسی لەگەڵ دەسەڵاتی بنەماڵەدا کە ئامانجی پەروەردە کردنی منداڵی چکۆلە و بێ ئەزموونە، لە لایەن کەسانی عاقڵ و گەورەوە، یەکسان نییە. مرۆڤ لە دۆخی سروشتیدا بە حوکمی عەقڵ و یاسای سروشتی، مافی ژیان، ئازادی و دارایی هەیە. بەڵام لەو دۆخەدا جیاوازیی گچکە ڕەنگە شەڕی گەورە و بێ سەرەنجامی لێ کەوێتەوە و بەم پێیە بەهرەمەند بوون لە مافی ژیان، ئازادی و دارایی پشتی پێ نابەسترێ. لە بەر ئەمە مرۆڤگەل دۆخی سروشتی بەجێ دەهێڵن و «کۆمەڵگای مەدەنی» چێ دەکەن. بەڵام لە بەر ئەوەی مرۆڤ بە شێوەی سروشتی ئازاد و بەرانبەرە و سروشت یەکێکی ژێر چەپۆکەی یەکێکی تر دانەناوە، حکوومەتێک کە لە دۆخی مەدەنیدا دێتە ئاراوە، ناتوانێ پێچەوانەی سروشت و یاسای سروشتی بێت و دەبێت بە ڕەزامەندیی تاکگەل بەرپا بکرێت.

مرۆڤ تەنیا لە کۆمەڵگای مەدەنیدا مافی تۆڵەسەندنەوە وەلا دەنێ و لە ئازادیی خۆی تا ئەو جێگایە چاوپۆشی دەکات کە بۆ مانەوەی ژیانی خۆی و ئەوانی تر پێویست بێ. ئەو پەیمان و ڕەزامەندییە کە تاکگەل بە ئەندامی بەردەوامی کۆمەڵگای مەدەنی هەڵ دەبژێرێ و ڕەوا بوون بە حکومەت دەبەخشێ، دەبێت لە لایەن بەرەی نوێی خەڵکەوە دیسانەوە وەربگیرێتەوە. بۆیە تەنیا ڕەزامەندیی پێشینیانی ئەوان بەس نییە. بۆیە ئەو حکوومەتانەی کە ڕەزامەندانە خەڵك وەریان نەگرتوون شایانی حوکمڕانی نین.

ئامانجی سەرەکی حکوومەت لە دیدی لۆکەوە، پارێزگاری و پاراستنی مافی ژیان، ئازادی و دارایی تاکە کە مرۆڤ لە دۆخی سروشتیدا لەوان بەهرەمەند بووە، بەڵام دەستەبەری بەڕێوە بردنیان لە ئارا نەبووە. بۆیە ئامانجی حکوومەت تەنیا چاوەدێری کردن لە دارایی خەڵکە کە ئەویش گیان و ماڵ و ئازادییان دەگرێتەوە. بە جۆرێکی تر و بە پێچەوانەی بیری رابردووان، حکوومەت ئیشی بە سەر دابین کردنی ئازادیی ڕۆحیی خەڵك و ڕێ نیشان دانی هزری ئەوان و ڕاگەیاندن و پڕۆپاگەندی حەقیقەت و ئەو شتانەوە نییە. بەم بۆنەوە لۆك لە نامەیێکدا دەربارەی لێبوردەیی (١٦٨٩) دەڵێت: حکوومەت دەبێت سەبارەت بە هەموو جۆرە بیر و باوەڕ و ئایینێك ساناگیر بێت. جگە لەو بیر و بڕوایانە کە مافی مەدەنی تاکگەل بنکۆڵ دەکەن یان زەربە لە بنەماکانی کۆمەڵگای مەدەنی دەدەن.

هەر وەها بە بڕوای لۆك، حکوومەت لە چوارچێوەی ئەم ئامانجە بەرتەسکەدا، ناتوانێت خاوەنی هێزی بێ ئەملا و ئەولا بێ. هێزێك کە ئامانجی پاراستنی دارایی خەڵکە ناتوانێ لە جەوهەری خۆیدا ملهوڕانە و ڕەها بێت. بەم بۆنەوە لە ڕوانگەی لۆکەوە یاساگەلی سروشتی لە پێشتر و گرینگترن لە یاسا دانراوەکانی حکوومەتی، بۆیە ئەم یاسا دروستکراوانە ناتوانن یاسا سروشتییەکان وەلا نێن. گەرچی یاساگەلی سروشتیی نەنووسراویش بن. بۆیە لە ڕوانگەی لۆك وە کۆمەڵ و خەڵك لە پێشتر و سەرتر لە حکوومەت و دەوڵەتن. ئەگەرچی لۆك بە پێچەوانەی زانایانی تر وەك «ژان ژاك ڕۆسۆ» باسی سەروەریی خەڵکی وەك سەرچاوەی هێزی ڕەها ناکات. بۆیە دەتوانین بڵێین لۆك «یاساخواز» بوو نەك «خەڵکخواز». خەڵکی بە بڕیاری زۆرینە و ڕەزامەندیی خۆیان،

شـێوەیەك لـە حكوومـەت دادەمـەزرێنن كـە لـۆك نـاوی دەنـێ «یاسـا, یـان حكوومـەتی یەكەمیـن», یاسایەك كە لە هەموو یاساكانی دیكە لە پێشتـرە.
كاتێك خـەڵك هێـزی خۆیـان لـە ڕێگـای ئـەو یاسـایەوە بـە حـوكمڕانی دەسـپێرن، تـا ئـەو كاتـەی كـە حكوومـەت لــە سـەر پێیـە ، نـاتوانن هێـزی خۆیـان وەربگرنـەوە. بـەڵام وەك ئاماژەمان پێی كـرد ، لـۆك مافـی شۆڕشـی بـۆ خـەڵكی لـە بـەر چـاو گرتبـوو. لـۆك لەسـەر شێوەی جۆراوجۆریی حكوومـەت پێـی وابـوو كـە زۆرینـە لەوانەیـە خـۆی دەسـەڵاتی یاسـادانان بـەڕێوە ببـات و بـەم شـێوەیە ((دیـموكراسیی تـەواو)) چـێ بكـات, یـان ڕەنگـە ئـەو دەسـەڵاتەی, بـە تـاقمێكی گچـكە «ئۆلیگارشـی» و تەنانـەت بـە «پاشـا» بسـپێرێ. بۆیـە لەوانەیـە دامـەزرانی حكوومـەتێكی نادیـموكراتیك (لـە عـەینی كاتـدا بەڕێوەبـەری داخـوازی زۆرینـە) لـە خوێـدا دیـمەنێك لـە دیـموكراسی بێـت. بـەم حاڵەیشـەوە لـۆك سـەڵتەنەتی ڕەهـای لەگـەڵ مافـی ئەساسـی و سروشـتی مرۆڤـ بـە نـاكۆك دەزانـی. هـەر چـۆنێكی بـێ لـۆك پێـی وابـوو كـە جیـاواز لـە بیچـمی حكوومـەت، هێـزی یاسـادانان و بـەڕێوەبردن ناكرێـت لـە دەسـتی تـاقمێكی یەكسـاندا بێـت، ئـەگینا ئەوانـەی یاسـا دادەنیـن خۆیان لە بەڕێوەبردنیدا كەمتەرخەمی دەكەن.

٢-٤. مۆنتسكیۆ (١٦٨٩-١٧٥٥)

شـارل لـویی مۆنتسـكیۆ تیۆریسـیەنی سیاسـی فەڕانسـە ، بیـری جیاكردنـەوە و هاوسـەنگیی هێزەكـانی دەوڵـەتی لـە كتـێبی بـەناوبانگی ڕۆحـی یاسـاكان (١٧٤٨)دا هێنایـە ئـاراوە. مۆنتسـكیۆ لـەو كتێبـەدا سـێ دەلیلـی سـەرەكی خسـتە ڕوو: یەكـەم دابـەش كردنـی كلاسـیكانەی ڕژێـمگەلی سیاسـی بـە مۆنارشـی و ئاریستوكراسـی و دیـموكراسیی تـەواو نییـە ، بـەڵكو دەبێـت حكومەتگـەل بـە مۆنارشی، ئیسـتبدادی و كۆمـاری «دیـموكراتیك یـان ئەشرافـی» پـۆلێن بكرێت. بنـەمای ئـەم پـۆلێن كردنـە پرەنسیپەكانی هـەر یـەك لـەم ڕژێـمانە دروسـتی دەكـەن كـە بریتییـە لـە: شانازیـخوازی «ئەساسـی مۆنارشـی», تـرس

«ئەساسـی ئیسـتبداد» و چـاکەی مـەدەنی «ئەساسـی کۆمـاری». ئەسـڵ و ئەساسـی هـەر رژێـمێك کەرەسەی حکوومەتی تایبەتی ئەو رژێمە, دیاری دەکات.

دووەم: حکوومەتگـەلی میانـەڕەو و پەسـەندکراو ئەوانـەن کـە لـە نێـوان سـێ هێـزی: بەڕێوبـەر، یاسـادانەر و دادوەردا، سـنوور و هاوسـەنگی دروسـت بکـات. ئـازادی گـرێ دراوە بـە جیا کردنەوەی هێزەکانەوە. هـەر کـام لـەم سـێ هێـزە دەبـێ لـە لایـەن دامـەزراوەی سـەربەخۆوە بـەرێوە بچـێ و نوێنـەری پلـەو رێ و شـوێنی کۆمەڵایـەتی جیـاواز بێـت. رێ و شـوێنی ئەشرافـی دەبـێ چـاودێریی هێـز و کـردەوەی گشـتیی خـەڵك بێـت و خـەڵکیش لـە بەرانبـەردا هێزی چـاوەدێریی ئەشرافـییەتی لـە بـەر دەسـت دابێـت. هـەر وەهـا پێویسـتەی جیاکردنـەوەی بـەردەوامی هاوسـەنگیی هێزەکـان، هـەبوونی رێکخـراو و دامـەزراوەی مـەدەنی نێـوانی خـەڵك و دەوڵـەت وەکـو کلیسـا و ئەنـجومەنی پیشـەیی و خـەڵکانی جیاجیایـە. هاوسـەنگیی هێزەکـان لـە ئاسـتی نەتەوەییـدا, هـۆی دابیـن کردنـی ئـازادی و لـە ئاسـتی نێونەتەوەییـدا هۆی دەستەبەر کردنی ئاسایشە.

سـێیەم: بـە بۆچـوونی مۆنتسـکیۆ، رەفتـار و کـرداری تـاك و حکوومـەت لـە هـەر کۆمەڵگایەکـدا تـەنیا لـە رێگـای یاسـاوە دابیـن ناکرێـت، بـەڵکو پـەیڕەوی کۆمـەڵێك هـۆی تێکـەڵاوی وەك ئاییـن، داب و نـەریت، خـوو و رەوشـت، ئـاو و هـەوا و هـۆی جوگرافـییە کـە رۆحی یاسا, یان جۆری سیستەمی سیاسی دروست دەکەن.

حوکمرانانـە واقعییـنـەکان ئەوانـەن کـە لـە خـووی نەتـەوەیی و رۆحـی کۆمـەڵی خۆیـان بگـەن و بـە پێـی هـەل و مـەرج هـاورێی بکـەن, یـان بـە دژی بـجوولێنەوە. بـە بـڕوای مۆنتسکیۆ، ئاییـن ئـامێرێکی سیاسیی گرنگـە کـە سیاسەتـمەدارە زاناکـان نابێـت خێـر و بێری وەپشتگوێ بـخەن.

مۆنتسکیۆ هـەر وەهـا لـە خێـر و شـەڕی جۆرەکـانی رۆحـی سیاسـییەکان دەکۆڵێتـەوە. بـۆ وێنـە حکوومـەتی پاشـایەتی, ئـازادیی بـەربڵاو بـە تـاك دەبەخشـێ بـەڵام لـە بـەر ئـەوەی بەسـراوە بـە ئـارەزووی پاشـاوە، بەسیسـتەمیکی قـورس و قـایم لـە قەڵـەم نادرێـت. دیـموکراسی, داخـوازیی خـەڵك و سـەبارەت بەوەکیـەکی و بـەکارهێنانی هێـز لـە یاسـادانانـدا دابیـن دەکـات بـەڵام گـەر دانەمرکێتـەوە، داخـوازیی بەرابـەری بـۆ لای توندڕەوی دەئـاژوێ و

خەڵك داخوازیی بەڕێوەبردنی ڕاستەوخۆی یاسا و بەڕێوەبردنی ئیدارەی حکومەت دەكەن. بە بیری مۆنتسكیۆ حکومەتی باش، حکومەتێکە تێکەڵاو لە پێکهاتەی پاشایەتی، ئەشرافی و کۆماری. بە بڕوای ئەو باشترین نموونەی ئەم حکومەتە لە بەریتانیا بوو کە لە سەر جیا کردنەوە و هاوسەنگیی هێزەکان دامەزرابوو و بەم پێیە دابینکەری ئازادی و چاکەی مەدەنی بوو.

خراپترین جۆری حکومەت لای مۆنتسكیۆ، ئیستبدادییە. لە حکومەتگەلی ئیستبدادیدا، ترس بنەمای ژیانی سیاسی پێك دێنێت و ژیانی خەڵکی بۆ ئاستێکی حەیوانی دادەبەزێنێ. خەڵکانی حکومەتی ئیستبدادی بەردەوام لە حاڵەتی دوورەپەرێزی، ترس و دڵەخورپە، نەزانی، ڕەشبینی و بەدگومانی و تەسلیم و ڕەزامەندی دان. بە ڕای مۆنتسكیۆ خۆ بە زلزانانی (ئەم جۆرە حکومەتە) وەك ئەو دڕندانەن کە لە بەر خواردنی میوە، دار لە ریشەوە دەردێنن، لە بەر پتەو کردنی حکومەتی خۆیان، هەموو بنەماڵە ناسراوە گەورەکان ریشەکێش دەکەن. هەندێ لە توێژەران وتوویانە مۆنتسكیۆ لە ڕاستیدا لە جیاوازی دەسەڵات و فیودالیسم لە بەرانبەر دەوڵەتی ڕەهای فەڕانسەدا بەرەنگاری دەکرد و لە بەر هەمان مەبەست بوو کە لە تێکەڵاوی توخمی حکومەتی تاکی، ئەشرافی و خەڵکی بەرەنگاری دەکرد. گرینگترین تایبەتمەندی ئاوا حکومەتێك جیاوازی دەسەڵات و چاوەدێری ئەوانە بە سەر یەکتری دا کە بە سەرهەڵدانی بونیادی دەوڵەتی نوژەن خۆی دەنواند.

٢-٥. ژان ژاك ڕۆسۆ (١٧٧٨-١٧١٢)

ڕۆسۆ فەیلەسوفی فەڕەنسی لە پارێزەرانی گەورەی ئازادیی تاك، خەڵکی و دیموکراسیی ڕاستەوخۆ بوو. لە هەمان کاتدا ئەو لە ڕەخنەگرانی سەرەتایی و ئەساسی ئاوەزخوازی و ڕۆشنگەریی ڕۆژئاوا بوو کە تیایدا ڕەخنەی لە سەرپاکی کۆمەڵگا و مرۆڤایەتی نوژەن دەگرت. ئەگەرچی ڕۆسۆ ئەو ڕێگایەی کە پێشنیازی دەکرد لە سەر هەمان ئاوەزخوازی و ڕووناکخوازی دامەزرا بوو. حکومەتی دڵخوازی ڕۆسۆ

دیموکراسیی راستەوخۆ و کۆخوازانە بوو کە لە لایەك لە سەر ئازادی و تاکخوازی و بیری پەیمانی کۆمەلایەتی و لە لایەکی ترەوە لە سەر چاکەی مەدەنی، ئیرادەی گشتی و خێری گشتی دامەزرا بوو. رۆسۆ لە کتێبی وتارێك دەربارەی ریشەی نابەرابەرییەوە دەلیلی هێناوەتەوە کە سروشتی مرۆڤ لە دوو غەریزەی سەرەکی دروست کراوە، یەکەم غەریزەی خۆپاراستن و خۆخوازی و دووەم غەریزەی مرۆڤ دۆستی. تەبعی مرۆڤ بە شوێن ئەم دوو غەریزە دژیەکەدا وێڵە و تەنیا ویژدان دەتوانێ ئەم دووە ئاشت کاتەوە. مرۆڤی سروشتی، کەسێکە ویژدانی ئەو لە نێوان دوو غەریزەی سەرەکیدا هاوسەنگی پێکهێنابێت. عەقڵ و فەرهەنگ و کۆمەڵگا یارمەتی ویژدان دەدەن و هاوسەنگی رۆحیی مرۆڤ قورس دەکەن. مرۆڤ لە دۆخی «سروشتی»دا «پێش مەدەنی» بوون گیرۆدەی خۆپاراستن و خۆخوازیە, بەلام لە دۆخی مەدەنیدا هەست بە ئەرکی سەرشانی خۆی دەکات و غەریزەی مرۆڤدۆستی پەرە دەسێنێ، بە لام دۆخی مەدەنی بە مانا باشەکەی هێما, جێ نەکەوتووە و لە دۆخی مەدەنی ئێستاشدا غەریزەی یەکەم بە سەر مرۆڤدا زاڵە و عەقڵ و فەرهەنگ و کۆمەڵگای داگیر کردووە.

سروشتی مرۆڤ ئەو کاتەی گەشە سەندووە کە لەودا غەریزەی یەکەم رام و بەرفەرمان دەبێت و لەودا ئیرادەی گشتی یەعنی خواستی خێر و بەرژەوەندی گشتی و چاکەی مەدەنی پێڕەوکە بووبێ. دەوڵەتی دڵخوازی رۆسۆ لە کتێبی پەیمانی کۆمەلایەتیدا دەوڵەتێکە کە تیایدا هاوولاتیانی خاوەنی ئیرادەی گشتی و چاکەی مەدەنی بە مانای ناوبراو بن.

پەیمانی کۆمەلایەتی رۆسۆ، پەیمانێك نییە کە بەو پێیە لە مێژوودا یەکەمین کۆمەڵگا و دەوڵەت پێك هاتبن، بەڵکو پەیمانێکە کە بەو پێیە کۆمەڵگا و دەوڵەتی دڵخواز و دیموکراتیك لە داهاتوودا پێك دێت. لە کۆمەڵگا و دەوڵەتێکی ئەوتۆدا، یاسا نیشانەی ئیرادەی گشتییە و بەم پێیە عەینی ئازادییە. رۆسۆ دژایەتی لەگەڵ پارلەمانتاریزم و ئەسڵی نوێنەرایەتییە. بە رای رۆسۆ پارلەمان ناتوانێ نوێنەری ئیرادەی گشتی بێ. خەڵکی بە پێشکەش کردنی مافی خۆیان بە نوێنەران، ئازادیی خۆیان لە

دەست ئەدەن. تەنیا هەموو خەڵکی و بە شێوەی راستەوخۆ دەتوانن ئیرادەی گشتی دەربېڕن. بەم پێیە «دەنگی خەڵکی، دەنگی خوایە».

٢-٦. ئالکسی دوتۆکڤێل (١٨٥٩-١٨٠٥)

تۆکڤێل ، مێژوونووس و بیرمەندی سیاسیی فەڕەنسی لە بنەماڵەیەکی ئەشرافی بوو و سەرەڕای ئەوەی کە بنەماڵەکەی لە بزاوی شۆڕشی فەڕانسەدا زیانی زۆریان لێ کەوتبوو، پێی وابوو ئەندێشەی ئەساسیی دیموکراسی، واتا ئازادی، ئەوندە پەرەی گرتووە کە دژایەتی لەگەڵیدا بێسوودە. تۆکڤێل بە دژایەتی لەگەڵ سەڵتەنەتی لیبرالی لۆیی فلیپ، لە رابردووی ئەشرافی خۆی دوور کەوتەوە و کەوتە بەرەی پارێزگاری لیبرالیزم و دیموکراسییەوە. تۆکڤێل لە ساڵانی ١٨٣٩ تا ١٨٥١ ئەندامی مەجلسی نوێنەران بوو و بە هۆی دژایەتی لەگەڵ کودەتای لۆیس ناپلیۆن ناچار بە لە لادان لە کاری سیاسی کرا. گرنگترین بەرهەمی ئەو دەربارەی دیموکراسی، دوو بەرگی کتێبی دیموکراسی لە ئامریکا (٤٠-١٨٣٥)دا بوو. دەلیلی سەرەکی تۆکڤێل لەم کتێبەدا، ئەوەیە کە دنیای نۆژەن، دنیایێکی دیموکراتیکە و لەمەو بە دوا دامەزرانی دەسەڵاتی نادیموکراسی، رەوایی نییە. بە مانایەکی دیکە خواستی بەرابەریی، گرنگترین تایبەتمەندیی دنیای نۆژەن و سیاسەتیی تازەیە، گەرچی لەوانەیە سیستەمی دامەزراو لە سەر ئەندیشەی بەرابەری مرۆڤ، ئاکامی وەك کامەرانی، یان وێرانی ژیانی مرۆڤی لێ بکەوێتەوە.

خواستی بەرابەری لە لایێك رەنگە هەر جۆرە ئیمتیاز و سەربوونێکی تاك لە نێو ببات و لە زۆرینەی حاکمدا مەیلی دروست کردنی ئیستبداد زیاد بکات. ئاوا تێگەیشتنێك لە وەکیەکی دژی تاکایەتییە کە خۆی لە چەمکگەلی سەرەکی دیموکراسییە. ئیستبدادی زۆرینە بە رای تۆکڤێل دەبێتە هۆی کزی و لاوازی رێکخراو و دامەزراوەی مەدەنی، کە کۆڵەکەی سەرەکی بەرەنگارییە لە بەرانبەر دەسەڵاتی دەوڵەتدا، و ئەمەش لە خۆیدا دژی دیموکراسییە. دیموکراسی پێویستی بە بازنەی مەدەنی و دامەزراوەی کۆمەڵایەتی بۆ پەیوەندی نێوان خەڵك و دەوڵەت هەیە، کە نەبوونی

کۆمەڵگای مەدەنی و دامەزراوەی کۆمەڵایەتییە، دۆخێك دێتە ئاراوە کە تۆکڤیل «تاك کەوتنەوە»ی ناو دێر دەکات و مەبەستی ئەو نە تاکایەتی بەڵکو گۆشەگیری و هەڵوەرانی تاکە لە کۆمەڵدا کە دواتر ناوی «کۆمەڵگای تودەیی» لێنا. تاك کەوتنەوە رەنگە بە شێوەییێك تاکایەتی لاواز بکات، کە تاکگەل بە سانایی گیرۆدەی سەیتەرەی بیروڕای گشتی و تەنانەت گیرۆدەی حکومەتی رەهای زاڵمانێك بێن کە تەنیا بەڵێنی بەرابەریی کۆمەڵایەتی و ئابووریان پێ دەدەن. لە لایەکی ترەوە خواستی بەرابەری لە کۆمەڵگای مودێرندا دەتوانێ ئاکامی باشی لێ کەوێتەوە و لای تاکگەل بۆ خواستی بەرابەریی سیاسی و ئەخلاقی بگۆڕێ کە بۆ شێوەی ژیانی خۆیان یاسا دادەمەزرێنن. ئازادی و بەرابەریی دیموکراتیك تەنیا لە بەشداریی حکومەتدا دەردەکەوێت. لەم بارەوە تۆکڤێل بە قووڵی لە ژێر کاردانەوەی رۆسۆ دایە. دەربارەی دیموکراسیی ئامریکایی، تۆکڤێل پێی وابوو سیستەمی سیاسیی ئامریکا ناتوانێ ترسی ئیستبدادی زۆرینە لە کۆتاییدا لە بەین ببات. بەم حاڵەیشەوە زیرەکی خەڵکی ئامریکا لە دامەزرانی رێکخراو و دامەزراوەی مەدەنی لە هەموو بوارەکاندا، ئەم بۆچوونە کەمڕەنگ دەکاتەوە و پێشگیری لە دۆخی «تاك کەوتنەوە» دەگرێت. دامەزراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی لە ئامریکایی دا وەك قوتابخانەییێکە کە خەڵکی لەوێدا فێری وانەی دیموکراسی دەبن. لە سیستەمی دیموکراسیی ئامریکاییدا لە نێوان بیری وەکیەکی دیموکراتێك و دامەزراوەی کۆمەڵگای مەدەنی بەم جۆرە پەیوەندی ساز دەبێت. بەڵام ئەو چێشتی مجێورەی کە لە دامەزراوەی سیاسی و کۆمەڵایەتی لە ئامریکادا پێك هاتووە لە وڵاتانی دیکەدا بە ئاسانی دروست نابێت، لە بەر ئەوەی بە شێوەی سروشتی لە نێوان سەرورەریی گەل، کە مەیلی ئیستبدادی زۆرینەی هەیە و دامەزراوە و رێکخراوی کۆمەڵگای مەدەنی کە مەیلی بەرەنگاری لەگەڵ سەروەریدا هەیە، ناتەبایی دێتە پێش. بە رای تۆکڤێل ئەو چێشتی مجێورە تا رادەییێکی زۆر بەرهەمی پێکهاتنی ئایینی پروتستان و رۆحی ئازادییە. لە بەر ئەوەی ئایینی پرۆتستان پێ لە سەر پێ گەیشتن، ئازادی، تێکۆشان و خولقانی مرۆڤ لە جیهاندا، دادەگرێ. ئازادی, پێویستی بە چاکەی مەدەنییە و چاکەی مەدنی بە رای تۆکڤێل لە رێگای ئایینی پرۆتستانەوە دابین دەکرێت.

٢-٧. تۆماس جفرسۆن (١٨٢٦-١٧٤٣)

تۆماس جفرسۆن سێیەمین سەرۆك كۆماری ئامریكا و لایەنگری سەربەخۆیی ئامریكا لە بەریتانیا و هەر وەها نووسەری سەرەكی بەیاننامەی سەربەخۆیی ئامریكا و دامەزرێنەری سوننەتی ئەساسی دیموكراسیی ئەمریكی، یەعنی دیموكراسیی جفرسۆنی بوو. بیروڕاكانی دەربارەی ئازادی، بەرابەری، بەشداریی هاوولاتیانی بلیمەت لە سیاسەت و بەرپرسایەتیی حكومەت، بنەماكانی دیموكراسیی ئامریكایی دادەمەزرێنن. جفرسۆن پێی وا بوو مرۆڤەكان لە راستیدا سیاسی و كۆمەلایەتین و پێویستیان بەوە هەیە بەشداری حكومەت بن تا لەو رێگایەوە توانا سروشتییەكانی خۆیان پەرە پێ بدەن. بە رای ئەو بەشداریی سیاسی، پێویستی بە دەوڵەمەندیی ئابووری هەیە. لەم سۆنگەوە جفرسون لایەنگری لە دیموكراسی وەرزێران و خاوەن ملكانی نێوەنجی دەكرد. جفرسۆن چوار پرەنسیپی بۆ دیموكراسی لە بەر چاو گرتبوو: یەكەم: بەشداریی سیاسی، دووەم: وەكیەكی ئابووری، سێیەم: فێركردنی چاكەی مەدەنی و چوارەم: نوێنەرایەتی خەڵك لە لایەن ئەشرافییەتی سروشتییەوە. ئارمانی جفرسۆن دامەزرانی دەوڵەتشاری گچكە بوو كە لە هەر دەوڵەت شارێكدا نزیكەی سەد بنەماڵە جێگە بگرێت و هۆی دیموكراسیی راستەوخۆ دابین بكات. بەم حاڵەیشەوە جفرسۆن بە سەرەنج بەوەی كە دەوڵەتێكی گەورەی وەك ئەمریكا ناكرێت لە رێگای دەوڵەتشاری ئاوا بچكۆلەوە ئیدارە بكرێت، پێشنیاری سیستەمی فیدراڵی كرد كە تیایدا ئاوا دەوڵەتشارگەلێك لە دەروونی كۆماری گەورەتردا كۆ بكرێنەوە. نوێنەرانی خەڵكی لەم كۆمارگەلەدا دەبێت لە نێوانی «ئەشرافییەتی سروشتی زانست و بژاردە»دا هەڵبژێرێن تا لە سەیتەرەی دەسكردی پێشینەی بنەماڵە و سامان پێشگیری بكەن. بەم جۆرە جفرسۆن دەیویست دیموكراسیی راستەوخۆی كلاسیك لەگەڵ سیستەمی دیموكراسیی نوێنەرایەتی نۆژەندا تێكەڵ بكات. جفرسۆن هەر وەها خوازیاری پێشگیری كۆی زەویی وەزیران لە دەستی تاقمێكی بچووك دابوو هەر وەك نەیشی دەویست زەویی لە نێوان خەڵكانی بێ ملكدا دابەش بكرێت. بە بڕوای ئەو بەشداریی سیاسی، بێ خاوەنی دارایی نامومكین بوو. لەم رووەوە بە جفرسۆنیان وتبوو لایەنگری «دیموكراسی- وەرزێرانی ئازاد».

٢-٨. جیمز مادیسۆن (١٨٣٦-١٧١٥)

مادیســۆن لــه دامەزرێنــەرانی دیـــموکراسیی ئامریکــا و چوارەمیـــن ســەرۆك کۆمــاری ئــەوێ بــوو. ســەرەڕای ئەمــەش وەك تیۆریســیەنی گــەورەی دیـــموکراسیش ناســرا بــوو. کاتێــك یاســای ئەساســی نــوێی ئامریکــا بــۆ پەســەند کــردن بــۆ پارێزگاکــان دەنێــردرا، ئەلکســاندر هــامیلتون داوای لــە جیمــز مادیســۆن وەك نوێنــەری گوێرجینیــا لــە کۆنڤانســیۆنی یاســای ئەساسیدا کــرد تــا لەگــەڵ جــان جــی وتارگــەلێك لــە ڕۆژنامــەکانی نیویۆرکــدا بــۆ پارێزگــاری لە پەسەند کردنی یاسـای ئەساسی بنووسـن. هەشـتا و پێـنج وتـار بـەم شـێوەیە نووسـرا، کـە دواتــر وەك «فدرالیســت» ناوبانگیــان دەرکــرد. مادیســۆن بیســت و نــۆ وتــاری نووســیبوو. مادیســۆن لــەم وتارانــەدا نووســیبووی کــە حکوومــەت دەبــێ نــەك هــەر خــەڵکی بــەڵکو کونتــــرۆڵی خۆیشــــی بکــــات. سیســــتەمی نوێنەرایــــەتی و پارلــــەمانی بەرپرســــایەتیی حکوومــەت لای خــەڵکی دابیـــن دەکــات، بــەڵام نــاتوانێ لــە کــردەوەی زۆر و ئیســتبدادی زۆرینە بە سـەر کەمینـەدا پێشگیـری بکـات. بـە رای مادیسـون کۆمـەڵگا پـڕە لـە چیـن و گروپی کۆمەڵایەتی و بەرژەوەنـدی گروپـی کەمینـە لـە بەرانبـەر زۆرینـەدا لـە مەترسـی دایـە. بـە رای مادیســۆن لــە کۆمــارێکی دامــەزراو لەســەر سیســتەمی فــیدراڵی، فرەبەرژەوەنــدی و فرەگروپی ئەونده زۆر دەبـن کـە پێشگیـری لـە دروسـت بـوونی زۆرینـەی تۆکمـە و یـەکگرتوو دەکەن. مادیسۆن ئەم بیـرەی لـە بەرانبـەری دەلیلـی ئەوانـەدا دەهێنـا ئـاراوە کـە پێیـان وابـوو حکوومــەتی دیـــموکراسی تــەنیا لــە وڵاتــی بچــکۆلەدا درێژخایــەن دەبــێ. ئــەو دەورێکــی بەرچاوی لـە پەسـەند کردنـی یاسـای ئەساسـی ئامریکـا و لـە چاکسـازیی یەکـەمی یاسـای ئەساسی دا هەبووە.

٢-٩. ئەندرۆ جەکسۆن (١٨٤٥-١٧٦٧)

جەکســۆن حەوتەمیـــن ســەرۆك کۆمــاری ئامریکــا بــوو و لــە بەرانبــەر ســوننەتی دیـــموکراسیی مادیســونیدا، پشــتیوانی لــە ئارمــانی بەرابــەری لــە دیـــموکراسیدا دەکــرد.

هەر وەها لە پەرەسەندنی مافی دەنگدان بۆ چینی هەژار لایەنگری دەکرد و تێدەکۆشا سوننەتی کۆماری بە چەمکی رۆسۆیی زیندوو بکاتەوە. بەم حاڵەش دیموکراسیی جەکسۆنی تەنیا خوازیاری مافی بەرابەر بۆ پیاوانی سپی پێست بوو و ژنان و کۆیلەکانی نەدەگرتەوە. جەکسۆن لە ماوەی سەرۆك کۆماری خۆیدا لە مافی خەڵکی گشتی لە بەرانبەر گروپی دەسترۆیشتو و کاربەدەستدا پارێزگاری دەکرد. بەم هۆیەوە ئەو خوازیاری هەڵبژاردنی راستەوخۆی سەرۆك کۆمار لە لایەن خەڵکەوە «بە جێی کۆلێژی هەڵبژاردن» بوو و هەر وەها جم و جوولی بۆ کۆنترۆڵ کردنی گروپە دەسترۆیشتووەکانی نێو ئیدارەکانی ئەمریکا دەست پێکرد. جەکسۆن بە تایبەتی پێی وابوو کە دەسەڵاتداری و ئیمتیازاتی یاسای بانکەکانی ئامریکا ئەسڵی بەرابەری نێوان هاوولاتیانی ئەمریکی ژێر پێ دەنێ و هێزی روو لە زیادی بازرگانی و ئابووری بە سەر ژیانی خەڵکی ئاساییدا زاڵتر دەکات. لەم سونگەوە کەوتە شەڕ لەگەڵ ئەو ئیمتیازگەلە و لە کۆتاییدا سەریش کەوت. جەکسۆن لە سەرەی دووەمی سەرۆك کۆماریدا، هێرشی خۆی بۆ سەر بانکەکان پەرە پێدا و ئەوانی بە هاورێیانی چینی چەوسێنەر و دوژمنی چینی هەژار لە قەڵەمدا. لەسەریەك دیموکراسیی جەکسۆنی سەرەڕای کەم و کورتیش زەربەری لە دیموکراسیی بلیمەتخوازی ئامریکایی وەشاند.

٢-١٠. جان ئستیوارت میل (١٨٧٣-١٨٠٦)

جان ئستیورات میل فەیلەسوفی سیاسی بەریتانی لە تیۆریسیەنگەلی کەڵەی ئازادی و دیموکراسی بوو. میل هەوڵیدا چاکسازیی کۆمەڵایەتی بۆ چەسپاندنی دیموکراسی وەك بەشێك لە سوننەتی لیبرالیزم پاساو بدات.

بیرۆکەی سەرەتایی ئستیوارت میل دەربارەی دیموکراسی لە ژێر کارتێکردنی بیری جرمی بنتهام فەیلەسوفی قازانجخوازی بەریتانیدا بوو. ئەو لە سەرەتا پێی وابوو کە مافی دەنگدانی گشتی، هەڵبژاردنی ئازاد و دەنگدانی نهێنی بۆ دانانی بناغەی دیموکراسی تەواوە. بە بیری ئەو، کەرەسەی ئاوا رێگە لە خراپ بوونی

حکوومــەت کــە هــۆی ســەرەکی شــوێن کــەوتنی قازانجــە لــە لایــەن کاربەدەســتانەوە، دەگرێــت. بۆیــە لــە روانگــەی قازانجخوازانــەی ئیســتوارت میلــەوە، دیــموکراسی ئــەم خێــرە بنەڕەتییــەی بــە دواوە بوو کە گەندەڵی سیاسی لە نـاو دەبـرد و هـەر بـەم هۆیـەوە پاسـاو دەدرا، نـەك بـەم دەلیلـەی کە دیــموکراسی, ئازادی و تاکایەتی, یان مافــی ئەساسی مرۆڤــ باشتر دابیــن دەکات.

بــەڵام دوای ماوەییێــك میــل لــە روانگــەی قازانــجخوازانە دوور کەوتــەوە و کەوتــە ژێــر کاریگــەریی ســوننەتی سوســیالیزمی فەڕەنســی و هــەر وەهــا فەلەســفەی مافــی ئینگلیزییەوە. پرسیارێك کە دوای ئەمە زەیـنی میلـی تەنیـەوە ئـەوە بـوو، کـە ئایـا خـەڵك بـە راسـتی لـە دیـــموکراسیدا ئەوەنـدە خـاوەنی زانیـاری و توانـایی هـزری پێویسـت، بـۆ دانـانی یاسـا و بـەڕێوەبردنی سیاســەتی دروسـت و کاریگــەر هــەن یــان نــە؟ بـە رای میــل خــەڵك لــە نەخۆشــگەلێك دەچــن کــە هەســت بــە ئــازار دەکــەن و خۆیــان دەرمــانی خۆیــان ناناســن. دیــارە خــەڵك دەتــوانن دەرمــانی پێشــنیارکراوی سیاسەتــمەداران وەر بگــرن, یــان وەری نــەگرن. کــەوا بوو لە سیاسەتیشدا کەسانێك هەن کە سیاسەتی دروست بۆ خەڵك بە کار بێنن.

بۆیــە میــل لــە کتــێبی چــەند تێبــینی ســەبارەت بــە حکوومــەتی دامــەزراو لــە ســەر نوێنەرایــەتی (١٨٦١) دەلیــل دێنیتــەوە کــە نوێنــەرانی خــەڵك و خــودی خەڵکەکــەش توانــایی و شــایانی ئــەوەیان نییــە یاســا دانــێن و کــردەوەی حکوومــەت دیــاری بکــەن. بــەم حاڵەیشــەوە پێــی وایــە، هــەبوونی پارلــەمان و نوێنــەران بــۆ کۆنتــڕۆڵ کردنــی کردەکــانی حکوومــەت پێویستن. بۆیە دیـــموکراسی, پێگەیشــتووترتان حکوومەتێکــە کــە لــە لایــەك لــە ســەر دەنــگ و رای زۆرینــە و نوێنــەرانی ئــەوان دامــەزرا بــێ و لــە لایــەکی تــرەوە خــاوەنی دەنــگ و شــیاوی «کەمینەی بلیمەت» لــە یاســادانان و کــارگێڕی دابێــت. بــەم پێیــە میــل پێشــنیازی ئــەوە بــوو کــە کۆمیســیۆنێك بــۆ یاســادانان دامــەزرێت کــە ئەنــدامانی لــە بــەینی روونــاکبیــران و بلیمــەتان بــژاردە کــرابن و گەڵاڵــەی یاســایی بــۆ دەنــگ وەرگــرتن بــۆ پارلــەمانێك بنێــرین کــە ئەندامانی لە هەڵبژاردەکانی خــەڵکی پێــك هــاتوون. میــل هــەروەها پێشــنیاری ئــەوە بــوو کــە خــەڵکانی خوێنــەوار و دەرس خوێنــدوو مافــی دەنگــدانی زیاتریــان پــێ بــدرێ. بــە رای میــل سیســتەمی نوێنەرایــەتی رێــژەیی، بــە مەبەســتی دابــین کردنــی مافــی کەمینــەکان لــە پارلەمانــدا، بــە تایبــەت تــاقمی روونــاکبیــر و بلیمــەت, ئەســڵی زۆرینــە هاوســەنگ دەکــات.

بۆیه میل پیێ لـه سـەر پێویستیی تێکـەڵ کردنـی زانست و پیشه و زۆرینـەی ئـەژماری لـه دیـموکراسی دا دادەگرت و پێـی دابـوو دیـموکراسی راستەقینه ئـەبێت لـه تێکـەڵی ئـەوتۆ پێـك هاتبێـت. بـه پێچـەوانەوە دیـموکراسی لـه سـەر بنـەمای زۆرینـه، بـه رای ئـەو دیـموکراسییێکی فشـەیه کـه باشتـرین وێنـەی دیـموکراسیی ئـەمریکی پێـك دێنـێ. بـه رای میل زۆرینه ئەژماری، پێـك هـاتوو لـه خـەڵکانێکی بۆرەپیـاو کـه خـاوەنی ڕا و دەنگـی خۆیـان نیـن. بۆیـه دیـموکراسی زۆرینـەی خوێڕیلـه، وریـایی و تاکایـەتی بلیمـەتان لـه پـێش چـاو ناگرێ و حەز و شیـرینکاری خەڵکانی ڕەشۆکی له کۆمەڵگادا پەره پێ دەدا.

دیـموکراسیی ئـەژماری، دیـموکراسیی درۆیـه، لـه بـەر ئـەوەی جیـاوازی سروشـتی نێـو خـەڵکی لـه بەرچـاو نـاگرێ. لـه بەرانبـەردا، دیـموکراسیی راسـتەقینه بـۆ توخـمی جۆراوجـۆری کۆمـەڵگا، دەور و دەسـەڵاتی شـیاو لـه بەرچـاو دەگـرێ. بۆیـه دیـموکراسیی راسـتەقینه لـه بـاتی نوێنەرایـەتی تاکگـەلی بـێ ئـەژمار و پـرژ و بـڵاو، هـۆی نوێنەرایـەتی تاقم و ئامانـجی جۆراوجۆری له دامەزراوه سیاسیەکاندا پێك دێنێ.

٢-١١. ویلیام جیمز (١٩١٠-١٨٤٢)

ویلیـام جیمـز فەیلەسووفـی ئـەمریکی و یـەکێك لـه دامەزرێنـەرانی قوتابـخانەی پڕاگمـاتیزم لـه بەرهەمـه گـرنگەکانی خـۆی وەك پڕاگمـاتیزم (١٩٠٧) و مـانـای راسـتی (١٩٠٩) تیـۆری و فەلسـەفەی بـه کەرەسـەی تێگەیشـتنی واقعیـەتی بگـۆڕ دەناسـی. پەیوەندی نێـوان زەیـنی مرۆڤـ و راسـتی دەرەوەیـی شـتێك نییـه لـه پێشـەوه دیـاری کرابێـت. بـەڵکو مرۆڤـ بـەردەوام تێبـینی خـۆی لـه راسـتیی دەرەوەی چـاك دەکاتـەوه و پێوانـەی ئـەم چـاککردنەوەیه، هێـز و بڕشـتی ئـەو تێبینییـه لـه سـەر خستنی ژیـانی ڕۆژانـەی مرۆڤـ. بـه واتـایێکی دیکـه، خێروبێـری ئـەو تێبینیەیـه. بۆیـه تێبـینی مرۆڤـ لـه راستی بەسـراوه بـه پێوەنـدی چـێکراوی نێـوان زەیـن و راسـتییەوه هەیـه یـەعنی لـه ئاکامـدا بەسـراوەیی بـه فایدەمەنـدی ئـەو شـتانەوه هەیـه کـه پـێش هـاتوون. جیمـز لـه روانگـەی ئـەم بۆچـوونه فەلسەفـییەوه کەوتـه پارێزگـاری لـه لیـبراڵ - دیـموکراسی. لـه بـەر ئـەوەی راسـتییەکان

بەردەوام بگۆڕن و دەگۆڕێن. مرۆڤ لە دەشتی ئازادیدا دەژیت و پێبەندی هیچ راستییێکی تۆکمە و نەگۆڕ نییە. تاک دەتوانێ بۆ جێبەجێ کردنی کاروباری خۆی هەر بیروباوەڕێك وەرگرێ و تەنیا پێوانەی بۆ راستی ئەو بیروباوەڕە، بەهرەمەندیی ئەو بیروباوەڕەیە. ئەم فرەڕەنگی و بگۆڕی راستییە، پاساودەری گرینگترین بنەمای بیری دیموکراسیی لیبرالْ یەعنی ئەسڵی لێبوردەیی و ساناگیریە.

٢-١٢. جۆن دیوی (١٨٥٩-١٩٥٢)

جۆن دیوی فەیلەسووفی پراگماتیستی ئەمریکی، بە یەکێك لە تئۆریسیەنەکانی گەورەی دیموکراسی بە ئەژمار دێت. دیوی مامۆستای فەلسەفەی زانستگای شیکاگۆ و دواتر زانستگای کولۆمبیا بوو. بە رای دیوی سروشتی مرۆڤ نەگۆڕو پتەو نییە، بەڵکو بەردەوام لە گۆڕان دایە. مرۆڤ بەردەوام لە حاڵی گۆڕان و سەرکەوتن دایە و رووی لە ئامانجێکە کە پێناسە ناکرێت. بە بڕوای ناوبراو بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی دیموکراسی یەعنی ئازادی، بەرابەری و پێشکەوتن، تەنیا دەتوانرێ لە کەرەسەی دیموکراتیك کەڵك وەرگیرێ. لە چاوی دیویەوە، لە نێوان دیموکراسی، فێر کردن و زانستدا، پەیوەندی دوو لایەنە و هاوپشتیوان هەیە.

پەرە پێدانی دیموکراسی، پێویستی بە فێرکاریی دیموکراتیك هەیە. دیموکراسیش بۆ خۆی، زەمینەی سەرهەڵدانی زانست و پێشکەوتن دابین دەکات. بە رای دیویی بەرابەری، ئەساسی دیموکراسییە. دیموکراسی لە سەر ئەم بڕوایە دامەزراوە کە هەموو خەڵکی خاوەنی عەقڵن و هیچ تاك و گروپێك ناتوانن بە دەربڕینی زانایی و سەربوونی ئاوەزەوە، بە سەر ئەوانی دیکەدا حکومەت بکەن.

دیویی جیاوازی لە نێوان ئازادیی نگاتیڤ (نەرینی) و پوزەتیڤ (ئەرێنی)دا، تۆفیری دادەنا و ئازادی پوزەتیڤی بە شەرتی دیموکراسی دەزانی. ئازادیی نیگاتیڤ تەنیا بە مانای ئازادی لە دەستدرێژی و دەستتێوەردانی خەڵکانی دیکەیە، بەڵام ئازادیی پوزەتیڤ بە مانای تێکۆشان بۆ پێگەیاندنی خۆیە. وەك وترا، دیموکراسی بایەخی فێرکردنی

هەیە لە بەر ئـەوەی وت و ویـژی ئـازاد زەیـنی گشـتی پـەروەردە دەكـا و خـەڵكی بـۆ ژیـانی بـە كۆمـەڵ تـەیار دەكـات. لـە نێـوان دیـموكراسی و زانستدا پەیوەنـدیی قـووڵ هەیـە. لـە بـەر ئـەوەی شـێوەی دڵخـوازی دیـموكراسی تـاقی كردنـەوە و ئـەزموون و گـەڕانی بـەردەوام لـە ئەندیشە و باوەڕ و سیاسەت دایە و ئەمەش ڕێك ڕێگای زانستە.

٢-١٣. هارۆلد لاسكی (١٩٥٠-١٨٩٣)

تیۆرسـیەنی سیاسـیی ئینگلیسـی، مامۆسـتای زانسـتگاكانی هارڤـاردو و لەنـدەن و خـاوەنی بـەهرەی فـراوان وەك قەیـرانی دیـموكراسی (١٩٣٣) دەوڵـەت لـە بیـر و كـردەوەدا (١٩٣٥) و دەسـەڵاتی دەوڵـەتی نـوژەن (١٩١٩) بـووە. لاسـكی پێـی لـە سـەر بنـەمای فرەخـوازی دیـموكراسی و گرنگـی تاقمـە كۆمەڵایەتییـەكان لـە سیسـتەمی دیـموكراسیدا دادەگرت و لەم بـارەوە سـەبارەت بـە دەوڵـەتی بـە هێـز و ناوەنـدخواز دوو دڵ بـوو. بـە رای ئـەو تاكگـەل لـە بنەڕەتـدا سـەبارەت بـە تاقمگـەلی كۆمەڵایـەتی و دامـەزراوەی نادەوڵـەتی وەك كلیسا و كۆمكار، هەسـتی وەفـاداری و لایـەنگرییان هەیـە و ئـەم هەسـتە بـۆ دەوڵـەتی گـەورە و ناوەندیـخواز نییە.

بـەم پێیـە بنـەمای دیـموكراسی هـەر ئـەم گـروپ و دامەزراوانـەن و بـە مەبەسـتی پاراسـتـن و بـەهێز كردنیـان، هێـزی دەوڵـەتی دەبـێ كـز و ناناوەنـدی بكرێـت. وەفـاداریی سیاسیی خەڵك چوون یـەك نییـە، بـەڵكو وەفـاداریی ئـەوان چـەند لایەنـە و شـەرتی پاراسـتنی ئازادی، پاراستنی ئەم وەفادارییانەیە.

سەرەڕای ئەمانـەش لاسـكی لـە بەرهەمـەكانی دیكەیـدا، لـە سـەر بیـری كـز كردنـەوەی دەوڵـەت بـە مەبەسـتی بـە هێـز كردنـی تاقمـە كۆمەڵاتییـەكان بـە وەفـا نەمایـەوەو دەلیلـی هێنایـەوە كـە دەوڵـەت بـە مەبەسـتی پێگەیانـدنی ئامانـجی بەرابـەری و ئـازادی، دەبـێ بـۆ دابیـن كردنی توانا مادییـەكانی چـینەكانی خـوارێی كۆمـەڵ دەسـت لـە كـار وەردا. بـەم جـۆرە لاسـكی هێـدی هێـدی لـە بیـری لیبـراڵی دوور كەوتـەوە و هـۆگری بـۆ سۆسـیالیزم زیـادی كـرد. لـە دوا بەرهـەمی گرنگـی خۆیـدا واتـە: دیـموكراسی لـە ئـەمریكا (١٩٤٨)

ئیستدلالی کرد کە دیموکراسی لە دنیای مودێرندا لە بەر زاڵبوونی سەرمایە لە هەموو بوارەکانی ژیاندا، پیفەڵ بووە و بۆیە دیموکراسی لە ئەساسدا، لەگەڵ سەرمایەداریدا ناخوێنێ.

٢-١٤. هارۆڵد لاسول (١٩٧٨-١٩٠٢)

لاسول، زانای سیاسیی ئەمریکی و مامۆستای زانستگاکانی شیکاگۆ و ییل پێی وابوو کە دەکرێ لە رێگای سەرخستنی مەعرەفەتی زانستی لە کایەی سیاسیدا بۆ جێخستنی بنەماکانی دیموکراسی و پێشگیری لە دابەزینی لە قەیراندا هیوادار بوو. ئەو لە کتێبی گەنناسی دەروونی و سیاسەت (١٩٣٠) دەلیلی هێناوە کە تاك لە کردەوەی پێکهاتن لەگەڵ دەور و بەری بگۆڕ کە تایبەتکاری «خۆ» یان «ئیگۆ»یە لەگەڵ دەست تێوەردان و لەمپەری سۆزاوی و سەرەتایی لە لایەن «من» و «بان خۆ»وە رووبەڕوو دەبێ.

هەرچی «خۆ» گەورەتر دەبێ، تاك تێدەگا کە سەبارەت بە دەسەڵاتی باوك شتەکان گەورە کراوەتەوە. بەم حاڵەیشەوە مرۆڤی تاك بە هۆی هەمان پێویستی بە باوکی ئارمانی و بەهێز، کە لە پێنەزانراوا شاراوەیە، لە رێبەر یان حاکم و دامەزراوەی سیاسی باوك رەنگدا دەر دەکەوێ. بۆیە پێویستیی پەرەپێدانی «خۆ» لە هەنبەر داخوازی «من» و «بان خۆ» دایە. «خۆ» کردەوەی عەقڵانی رادەپەڕێنێ، «خۆ» پێویستی بە بڵاوکردنەوەی بەشی زانایی و بیرکردنەوەیە کە دادگەری بایەخی و ئەخلاقی لە سەر ئەساسی ئەو دامەزراون. بەم بۆنەوە زانایان لە سەر خستنی دیموکراسیدا بەرپرسایەتی قورسیان لە سەر شانە. ئامانجی فێرکاری لە زەمینەی دیموکراسیدا ئەبێ هەستی بەرپرسایەتیی تاك، لە دژی بەکار هێنانی هێزدا بێت. بەم حاڵەیشەوە فێرکاریی هزری و دەروونی تەواو نابێت، بەڵکو ئامانجەکانی دیموکراسی پێویستی بە کاروباری سیاسی وەك جیاکردنەوەی هێزەکان و چاوەدێریی

ئەو هێزانە لـە سـەر یەکتـری هەیـە. بـە رای ئـەو دەسـەڵات هـۆی سـەرەکی دڵـەڕاوکێ و کێشـەی کۆمەڵایەتییـە و تـەنیا ڕێگـای رزگـاری تـاك و کۆمـەڵ لـەوە دایـە هەرچـی لـە توانایان دایە بیکەن تا بونیادی دەسەڵات لاواز بکەن.

٢-١٥. ژۆزف شومپیتـر (١٨٨٣-١٩٥٠)

شومپیتـر لە ئـوتریش لـە دایـك بـوو و لـە زانسـتگای ڤیـەننا ئـابووری تـەواو کـرد و لـە سـاڵی ١٩٣٢ بـۆ ئـەمریکا کۆچـی کـرد و لـە زانسـتگای هارڤـارد دەسـتی بـە دەرس وتنـەوە کـرد. ئـەو لـە کتـێبی بـەناو بـانگی سـەرمایەداری، سوسـیالیزم و دیـموکراسی (١٩٤٣) باسی لـە دیـموکراسی وەك شـێوەیێك لـە هەڵبـژاردنی رێبـەرانی سیاسـی کـرد، لـە کاتێکـدا بیـرمەندانی پێشـوتر وەك ئامانـجێك لـە دیـموکراسییان دەڕوانـی، بـە وتـەیێکی دیکـە روانگەی شۆمپیتـر سەبارەت بە دیـموکراسی راستیخوازانە بوو، نە ئارەزووخوازانە.

بۆچـوونەکانی شۆمپیتـر لـە سـەرهەڵدانی قوتابـخانەی فرەخـوازی سیاسـی، یـان دیـموکراسی تاقمگـەلی بـژاردە لـە ئامریکـا کاریگـەرییان هـەبوو. شۆمپیتـر لـە ژێـر کـارتێکردنی لێکدانـەوەی ئـابووری خۆیـدا، سیاسـەتی بـە بـازاڕی رکەبـەری دەنرخانـد کـە لـەودا خـەڵك شـوێن قازانـجی خۆیـان دەکـەون و یاریکـارانی سیاسـی بـۆ وە دەسـتهێنانی دەنگـی خـەڵك لەگـەڵ یەکتـری کێبـەرکێ دەکـەن. لـە تیۆریـە کلاسـیکەکاندا، دیـموکراسی وەك نـموونەی باشتـرین شـێوەی حکومـەت بـۆ دابیـن کردنـی چـاك یـان خێـر و خۆشـی گشـتی لـە قەڵـەم دەدرا. هـەموو فەیلەسـوفانی ئارمانـخواز وەکـوو رۆسـۆ و هـەر وەهـا بیـرمەندانی راسـتیخوازی وەك بنتهـام، دیـموکراسیان وەك ئـامێری دابیـن کردنـی چـاکە, یـان خێـر و خۆشـی گشـتی لـە بەرچـاو دەگـرت. بـەڵام بـە رای شۆمپیتـر چـەمکی چاکەی گشتی، چـەمکێکی شـلوێ و خـەیاڵ پـڵاوە. سـەرەڕای ئەمـەش شومپیتـر یـەکێك لـە گریـمانە ئەساسـییەکانی تئۆریـە کۆنـەکانی دیـموکراسی وە درۆ دەخسـتەوە، کـە رەفتـاری مرۆڤـ لـە سـنووری سیاسـەتدا عەقڵانییـە، ئـەو پێـی وابـوو هاووڵاتیـان بـە گشـتی دەکەونـە بـەرکارتێکردنی دنـەی ناعـەقڵانی سیاسـییەوە. دیـارە بۆچـوونی ئـەوتۆ، لەگـەڵ بۆچـوونی

سەرەکی شۆمپیتـردا کە پێی وابـوو بـازاڕی سیاسـەت لـە بـازاڕی کـاڵا دەچـێ ناتـەبایی هەیـە. بـە رای شۆمپیتـر دیـموکراسی لـە بنەڕەتـدا شـێوەییکە بـۆ هەڵبـژاردنی سیاسەتـمەداران، یـان بـە وتـەییکی تـر دیـموکراسی رێبازێکـە بـۆ بڕیـاردانی ئـەو رێبەرانـە کـە دەسـەڵاتی خۆیان لە رێگای کێبـەرکێی دەنگدانـەوە وەدەسـت دەهێـنن. بـەم پێیـە هـەموو ئـەو شـتانە کـە لـە دیـموکراسیی کلاسـیکدا وەك بایـەخ دادەنـران «وەك چـاکەی گشـتی، تاکایـەتی، ئـازادی، بەرابـەری» جێگـای خـۆی بـۆ دیـموکراسی وەك چاکتـرین و دڵنیـاترین رێبـازی هەڵبـژاردنی رێبـەران، بـە بـێ شـەڕ و ئـاڵۆزی، چـۆڵ کـرد. دیـموکراسی باشتـرین و تـەنیا رێبـازی مومکیـنە بۆ دوورکەتنەوە لە پاوانـخوازی.

٢-١٦. ریمون ئارۆن (١٩٨٣-١٩٠٥)

ئـارۆن, فەیلەسـوف و نووسـەری فەڕەنسـی، لـە لایـەنگرە تۆخـەکانی دیـموکراسی و باوەکوشـتەی کمـونیزم و فاشـیزم و توتالیتـاریزم بـوو. ئـەو پێـی وابـوو کـە ئـازادی و بایـەخی مرۆڤ تـەنیا لـە سـێبەری بیـری بەرابەریـخوازی چـاخی مۆدێرنـدا، دابیـن دەبێـت. ئـارۆن لـە کتـێبی دیـموکراسی و توتالیتاریزمـدا پارێزگـاری لـە سیسـتەمی فرەخـواز و دیـموکراتێکی هاوچـەرخ، وەك سیسـتەمی یاسـامەند و مـەدەنی دەکـرد. بـە رای ئـارۆن, تایبـەتکاری ئـەم سیسـتمگەلە، نـەك پـاك کردنـەوە و سـڕینەوە، بـەڵکو هاوسـەنگ کـردن و کـەم کردنـەوەی کێشـە کۆمەڵایەتییەکانـە. رکەبـەری، یاسـامەندی، فرەرەنگـی و فرەحـەزی و ئامانـجی کۆمەڵایـەتی، جەوهـەری دیـموکراسی دروسـت دەکـەن. لـە بەرانبـەردا، سیسـتمگەلی تۆتالیتـار هـەوڵ ئـەدەن بـە شـێوی ئـارەزووخوازی کێشـە کۆمەڵایەتییـەکان ریشـەکێش کـەن و لـەم سـۆنگەوە، ئـازادی و بەشـداری و رکەبەری لە نێو بەرن. بە رای ئـارۆن، دیـموکراسی لـە چـاخی نۆژەنـدا بـە بـێ دامـەزرانی دەوڵـەتی خێرومـەن، کـە کـەل و پـەلی پێویسـت بـۆ بەهرەمەنـدبوونی تـاك لـە ئازادییـە دیـموکراتییەکان دابیـن بکـات، بێمانایـە. بـەڵام لـە لایێکـیترەوە بـە رای ئـارۆن،

دامەزرانی وەکیەکی لە کۆمەڵگای نۆژەندا مەحاڵە. لە بەر ئەوەی لەمپەری بونیادیی گەورە لە سەر ڕێگای کۆمەڵگای بەرابەردا هەیە. بە رای ئارۆن هەوڵ دان بۆ دامەزرانی بەرابەریی تەواو لە کۆمەڵگا، ئاکامی تەنیا پاوانخوازی و توتالیتاریزم دەبێ.

٢-١٧. ئایزایا برلین (١٩٩٧-١٩٠٩)

برلین, فەیلەسوفی سیاسیی هاوچەرخ لە لاتفیا هاتە دنیاوە. لە بەریتانیا دەرسی تەواو کرد. وتاری بەناوبانگی برلین لە ژێر ناوی «دوو چەمکی ئازادی» (١٩٥٨) کە دواتر لە کتێبی چوار وتار دەربارەی ئازادی (١٩٦٩)دا بڵاو کرایەوە، بنەماکانی بیروباوەڕی برلین دەربارەی ئازادی و دیموکراسی دەگرێتە خۆ. ئەو لەم کنێبەدا دوو چەمکی ئازادیی نەرێنی و ئەرێنی (نگاتیڤ و پۆزەتیڤی) لە یەك جیا کردەوە. ئازادیی نیگاتیڤ کە بە مانای، رزگاری لە دەست تێوەردان و ئیرادەی زۆرەملی خەڵکانی ترە، جەوهەری لیبرالیزم چێ دەکات. لە بەرانبەردا، ئازادیی پۆزەتیڤ بە مانای ئازادی کردەوە لە چوارچێوەی عەقڵی گشتی دایە، بنەمای ئیستبداد و توتالیتاریزمە.

بە وتەیێکی دیکە ئازادیی پۆزەتیڤ پێویستی بە هەڵبژاردنی بەشی عەقڵانی دەروون بە سەر بەشی ترسناك و ناعەقڵانی ئەو دایە. ئەو شتەی کە ژیرانە و عەقڵانییە، بە گشتی لە لایەن کۆمەڵگا یا خەڵکانی ترەوە دیاری دەکرێ و مانا دەکرێتەوە و بەم پێیە ئازادیی پوزەتیڤ لە ئاکامدا بە مانای پاڵ دان بە ئیرادەی خەڵکانی دیکەوەیە، ئەوانەی کە چاکەی «راستەقینە» و «عەقڵانی» تاك مانا دەکەنەوە. هەر ئەم بیرەیە کە بنەمای تۆتالیتاریزم و ئیستبدادی بەربڵاوی مودێرن دروست دەکات. لە راستیدا لایەنگرانی ئازادیی پوزەتیڤ، تاك بە ئازادبوون مەجبوور دەکەن. بە گشتی برلین لە سەر ئەو بڕوایە بوو کە دیموکراسی سیستەمیکە کە لەودا ئیمکانی هەڵبژاردن لە نێوان بەربژاری جوراوجۆر، بۆ تاك مسۆگەرە. دیارە لە نێوان بایەخە باشەکانی مرۆڤدا بەردەوام ناتەبایی هەیە و ئەم ناتەباییە بە هیچ شێوەیێك، تەنانەت بە دیموکراسیش، حەل

ناکرێت، بەڵام دیموکراسی ئیمکانی هەڵبژاردن لە نێوان بایەخگەل و ئامانجی ڕەنگاوڕەنگی ژیان بۆ تاک دابین دەکات.

٢-١٨. موریس دووڕژە

دووڕژە، لە ساڵی ١٩٥٥ تا ١٩٨٥ مامۆستای کۆمەڵناسیی سیاسی زانستگای پاریس بوو. ئەو لە کتێبە بەناوبانگەکەی خۆیدا بە نێوی «حیزبە سیاسییەکان» لە نێوان سیستەمی هەڵبژاردن و سیستەمی حزبیدا پەیوەندییەکی دۆزیەوە کە بە «قانوونی دووڕژە» بەنێوبانگە. بەم مانایە کە سیستەمی هەڵبژاردنی زۆرینەیەکی ساکار لە سەر ناوچەیەکی یەك نوێنەری بەندە. لەوێدا ئەو پاڵێوراوەی کە زۆرترین دەنگ وەدەس بهێنێ، کورسی پارلەمان وەدەست دەهێنێ، ئەمەش دەبێتە هۆی بونیادنانی سیستەمیکی دوو حزبی. بە رای دووڕژە لە لایەکی ترەوە، سیستەمی نوێنەرایەتیی ڕێژەیی بە پێگرتنی زیاتر لە دوو حزب یارمەتی دەگەیێنی. بە گشتی بە رای دووڕژە لە نێوان کورسیەکانی هەر ناوچەیێ دەنگدان و ژمارەی ئەحزابی گەورەی نیشتماندا پەیوەندییەك هەیە. ئەو پێی وایە هۆی ئەمەش دوو شتە: هوێ فەننی و هۆی دەروونی: بێدەسەڵاتی ئەحزابی بچکۆلە لە وەدەست هێنانی دەنگ لە سیستەمی زۆرینە بە ناوچەی یەك نوێنەریەوەیەو هۆکاری دووەم بێ مەیلی ئەو دەنگدەرانەیە بۆ بە فیڕۆچوونی دەنگیان بەو حزبانەی کە هێزی سەرکەوتنان نییە. لە ئاکامی ئەم هۆیەوە، دەنگی ئەم حزبانە بەر یەکێك لە دوو حزبی سەرەکی دەکەوێت. بەڵام کاتێك سیستەمی هەڵبژاردن ڕێژەیی بێ، هیچکام لەو دوو هۆیە کاریگەر نابن و لە ئاکامدا توانایی ئەحزابی گچکە بۆ وەدەست هێنانی کورسی پارلەمان زیاتر دەبێ. لەم سیستەمدا، ناوچەکانی هەڵبژاردن چەند پاڵێوراوین. هەر چەند ژمارەی کورسییەکانی ناوچە زیاتر بێت، ژمارەیەکی زیاتر لە حزبەکان دەتوانن نوێنەر وەدەست بێنن. نووسەرانی دوای دووڕژە بە پێ لێنان لە رای ئەو، ئاماژەیان کردووە کە دوو هۆکاری ناو براو لەوانەیە تا رادەیەك لە سیستمگەلی ڕێژەیشدا کاریگەر بن. بۆیە ئەم نووسەرانە «قانوونی دوورژە»یان بە شێوەی خوارەوە خڕ کردۆتەوە: کاتێك ناوچەی هەڵبژاردن یەك کورسی هەیە، یان یەك پاڵێوراوی بێت، ژمارەی ئەحزاب

لـــه دوو زیـــاتر نابێـــت، بـــەڵام هەرچـــی ژمـــارەی کورســـییەکان و پـــاڵێوراوان لـــە ناوچـــەی هەڵبژاردن زیاد بکات, ژمارەی ئەحزابی گەورەش زیاد ئەکات.

٢-١٩. کارل پۆپر (١٩٩٤-١٩٠٢)

پـــۆپر، فەیلەسووفـــی زانســـت و زانـــای گـــەورەی ئوتریشـــی, دەربـــارەی دیـــموکراسیش خـــاوەن را بـــوو. لـــە راســـتیدا هـــەموو بەرهەمـــەکانی پـــۆپر وەرگیـــراو لـــەم بیـــرە ســـەرەکییە وەرگـــیراوە کـــە ئـــازادی و حەقیقـــەت پێکـــەوە بەســـراون. گرنگتـــرین بەرهـــەمی سیاســـیی پـــۆپر کۆمـــەڵگای کـــراوە و دوژمنـــانی ئـــەوە، ئـــەو لـــەم کتێبـــەدا کەوتـــە هـــەڵ ســـەنگاندنی بیـــروڕای دوژمنـــانی ئازادییـــە دیـــموکراتییەکان و کۆمـــەڵگای کـــراوە و فەیلەسووفـــی گـــەورەی وەك ئـــەفلاتوون، ئەرەســـتۆ، هیگـــل و مارکســـی بـــە بەرپرسی جێبـــەجێ کردنـــی کۆمـــەڵگای داخـــراو و ئیســـتبدادی سیاســـی لـــە قەڵـــەم دا. ئـــەو رێبـــازی عەقلانیـــەتی رەخنەگرانـــەی خـــۆی لـــە سنووری زانستەوە کێشـــایە ســـنووری کۆمـــەڵگا و سیاســـەتەوە. هـــەر بـــەو جـــۆرە کـــە زانســـت لـــە رێگـــای وەدرۆ خســـتنەوەی تیـــۆری جێگرتـــووەوە پـــێش دەکـــەوێ، کۆمـــەڵگا و سیاســـەتیش بـــۆ پێش کەوتنیان پێویستیان بە رەخنەی بەردەوام هەیە.

کۆمـــەڵگای داخـــراو، کۆمەڵگایەکـــە کـــە لەوێـــدا هـــەموو حەقیقـــەتێك، دۆزراوە لـــە قەڵـــەم دەدرێـــت، لـــە کاتێکـــدا پـــۆپر پێـــی وایـــە, هـــیچ کـــات ناکرێـــت حەقیقـــەتی کۆتـــایی بدۆزرێتـــەوە. ئێمـــە ناتوانیـــن پرۆســـەی داهـــاتووی مێـــژوو بناسیـــن، لـــە بـــەر ئـــەوەی ناتوانیـــن مەعریفـــەی زانســـتی داهـــاتوو لـــە ئێســـتاوە دەســـت نیشـــان بکـــەین، جیـــا لەمـــە ئەبوایە زانستی داهاتوو هەر لـــە ئێســـتاوە لـــە بـــەر دەســـتدا بوایـــە. کۆمـــەڵگای داخـــراو لـــە سەر بنەمای ئەو ئیدعایەی کـــە پێبەنـــدە بـــە حەقیقـــەتی لـــە پێشدا دارێـــژراوە و هـــەلێ بـــۆ هەڵســـەنگاندن و درۆ خســـتنەوەی سیاســـەت نارەخســـێنێ. گرینگتـــرین ئیمتیـــازی دیـــموکراسی لەچـــاو حکوومەتـــەکانی تـــر لـــەوە دایـــە کـــە لـــە دیـــموکراسیدا مرۆڤـــ دەتـــوانێ کاربەدەســـتانی گەنـــدەڵ و ناشایســـت وەلا بنـــێ. بـــە گشـــتی پـــوپر پێـــی وایـــە، دیـــموکراسی لەگەڵ ئەسڵی گشـــتی و هـــەموو لایەنـــەی زاڵ بـــە ســـەر بیـــری ئـــەودا، یـــەعنی

کراوەبـوونی دنیـا و ناحەتـمی و ناتـەواو بـوونی هـەموو راسـتییەکان، پەیوەندیـەکی بنەڕەتی هەیە.

٢-٢٠. رابرت داڵ

داڵ، تیۆریسـیەنی گـەورەی دیـموکراسی, یەکێکـە لـە زانـا سیاسـییە مەزنـەکانی سیاسـی ئـەمریکا، چـەمکی «پـۆلی گارشـی» کـە بـۆ نیشـاندانی سیسـتمگەلی دیـموکراسیی هاوچـەرخ وەگـەڕ خسـتووە. ئـەو پێـی وایـە دیـموکراسی بـە مانـا ئارەزوومەندانە و کلاسیکەکەیەوە وەدەست نایێت. بەڵکو تـەنیا دەکرێ بۆ پێوانـەی نزیکـی دیموکراسیگەلی ئارا بە دیـموکراسی ئارەزوومەندانـە لـە بـەر چـاو بگیـرێ. بـە واتـایێکی دیکـە، تیـۆری داڵ دەربـارەی دیـموکراسی، تیۆریـەکی راستیخوازانەیە کـە بـە تایبـەتی لـە روانگەی بلیمەتـخوازانەوە کـاری تێکـراوە. ئـەو لـە یەکـەم کتـێبی گرنگـی خـۆی پاشکۆیەك لـە سـەر تیـۆری دیـموکراسی (١٩٥٦), تیۆرییـەکانی زۆرینـەخوازی و بەشـداریکارانە و ئارەزوومەندانـەی وەبـەر رەخنـە دا و لـە بەرانبـەردا چـەمکی پـۆلی گارشـی بـۆ خسـتنەڕووی دیـموکراسی ئێسـتا و مومکیـن بـەکار هێنـا. پـۆلی گارشـی بـە مانـای زۆر بـوونی کاربەدەسـتانی حـوکمڕانی، رادەی دڵخـوازیی بەشـداری و رکەبـەری سیاسـی دروسـت دەکـات و لـە سـەرهەڵدانی ئیسـتبداد پێشگیـری دەکـات. حکوومـەتی دیـموکراسیی راستـەقینە نـە حکوومـەتی زۆرینـە و نـە حکوومـەتی کەمینەیەکـە، بـەڵکو حکوومـەتی چـەندین کەمینەیـە. بۆیـە تیـۆری پـۆلی گارشـی, تیـوری پلـورالیزم یـا فراوانـخوازیی سەرچـاوەکانی دەسـەڵاتە. داڵ لـە کتـێبی بـە سـەنگی دواتـری خۆیـدا دەربـارەی تیـۆری دیـموکراسی یـانی پـۆڵی گارشـی (١٩٧١) کەوتـە لێکدانـەوەی هـەل و مـەرجی مێـژوویی، کۆمەڵایـەتی و فەرهـەنگی کـە رێخۆشـکەرن بـۆ سـەرهەڵدانی دیـموکراسی. بـە پێـی لێکدانـەوەی داڵ سـەرهەڵدانی دیـموکراسی بـە بەرهـەمی بـەدیهاتنی هاوکـاتی کۆمـەڵێك هـەل و مـەرج دەزانی کە بە دەگمەن کـۆ دەبنـەوە. بـە گشـتی لـە روانگـەی داڵـەوە دیـموکراسی وەك رێبـازی بژاری رێبەران و دەسـتەبەر کردنـی چـاوەدێری هاوولاتیـان بـە سـەر رێبەرانـدا گرینگـی زیـاتری

هەیە تا وەکو سیستەمیك بۆ دابیین کردنی ماف و ئازادیی تاك و بەشداری و رکەبەری تەواو و تۆکمە و پتەو.

٢-٢١. سیمۆن مارتین لیپست (-١٩٢٢)

لیپیست, کۆمەڵناسی هاوچەرخی ئەمریکی، لێکۆڵینەوەیەکی بەربلاوی دەربارەی هەل و مەرجی پێکهاتنی دیموکراسی لە بەرهەمە جۆربەجۆرەکانی خۆیدا وەك مرۆڤی سیاسی (١٩٨١) و هاودەنگی و کێشمەکێشدا (١٩٨٥) کردووە. ئەو لەم کتێبانەدا لە نێوان شێوەی ژیانی دیموکراتیك، حکومەتی یاسا، نابەرابەریی تەسك کراوە، هێزی چینی نێوەنجی و فەرهەنگی سیاسیی هێمن، هاو پەیوەندییەکی قووڵی پەیدا کردووە. یەکێك لەو باسانەی کە لیپیست هۆگریەتی، لێکدانەوەی ئەو هۆکارانەیە کە کێشەی سیاسی لە چوارچێوەی گشتی تری یەکگرتن و هاوبیریدا کونترۆڵ دەکات. بەم پێیە لە دیموکراسییەکاندا، کەلێن و کێشە و تەنگژەی کۆمەڵایەتی و سیاسی بە جۆرێك لەگەڵ هاوبیری و یەکیەتیدا هاوژینە. یەکێك لە هۆکارەکانی راگرتنی نەگۆڕیی کۆمەڵایەتی و سیاسی، کەلێنی چەپ و راستە کە (یەکتری) دەپێکن و ئەمەش پێشگیری لە کەڵەکە بوونی هێڵ و لایەنی کێشەکان دەکات. کەلێنی راست و چەپ, توندیی کێشەکان و هەستی سیاسی کەم دەکەنەوە و ئەو هەل و مەرجە دروست دەکەن تا ئەو کەسانەی لە بارێکەوە کەمینەن لە بارێکی ترەوە زۆرینە بن. بە رای لیپیست، یەکێك لەو هەل و مەرجانەی کە بنەمای بە پێوە وەستانی دیموکراسییە، وجوودی ئەو دامەزراوانەیە کە رێگا هەم بە کێشە، هەم بە هاوبیری دەدەن.

٢-٢٢. ئانتۆنی داونز

داونز نووسەری کتێبی تیۆریی ئابووریی دیموکراسی (١٩٥٧) دەورێکی بەرچاوی لە گەشە پێدانی تیۆریزە کردنی دیموکراسی بە تایبەت «تیۆری هەڵبژاردنی گشتیدا»

بـووه. بـه رای داونــز سیاسه‌تــمه‌داران و حزبــه سیاســییه‌كان لــه هه‌ڵبژاردنــدا بــه شــێوه‌ی بەرچاو لـه بـیری هه‌ڵبـژاردنی خۆیانـدان و ئەمانـه لـه ئاكامـدا سیاسـه‌تگه‌لێك وه‌گـه‌ڕ ده‌خـه‌ن كـه له‌گـه‌ڵ داخـوازی و چـاوه‌ڕوانی ده‌نگـده‌ران یـه‌ك بگرنـه‌وه. ئـه‌و لـه كتـێبی نـاوبراودا، وێنه‌یـه‌كی سـاكار ده‌ربـاره‌ی ركه‌بـه‌ریی سیاسـی ده‌خاتـه روو. بـه پێـی ئـه‌م وێنه‌یـه ئـه‌حزابی ركابـه‌ر بـه پێچـه‌وانه‌ی تیـوری و بـۆ چـوونه‌كانی پێشـوو، حـه‌زی بـه هێزیـان بـۆ ده‌رخسـتنی سیاسـه‌ت و گفـتی یه‌كسـان و لێكچـوو هه‌یـه. داونـز بـه‌م شـێوه‌یه ره‌فتـاری یاریكـه‌رانی سیاسـی لـه سـه‌ر چـه‌مكی «بـژاری عـه‌قڵانی» راڤـه ده‌كـات. وێنـه‌ی ركه‌بـه‌ری سیاسـی - حزبی له تیوری ئه‌ودا لـه سـه‌ر چـه‌ند گریـمانه‌ی بنـه‌ڕه‌تی دامـه‌زراوه: هـه‌موو حزبـی سیاسـی و پـاڵێوراوانی حیزبـی لـه بیـری قازانـجی خۆیـان، واتـه سـه‌ركه‌وتن دان. هـه‌ر ده‌نگـده‌رێك ده‌نـگ بـه حـزب، یـان پاڵێوراوێـك ده‌دات كـه سیاسـه‌تی دڵخـوازی ئـه‌و بـه‌ڕێوه ببـات، سیاسه‌تی هـه‌ر حیـزب و پاڵێوراوێـك تـه‌نیا بـه مه‌به‌سـتی سـه‌ركه‌وتنی سـانا لـه هه‌ڵبژاردنـدا داده‌رێـژرێت. لـه سـه‌ر ئـه‌م گریـمانانه، داونـز بـه‌و ئاكامـه ئـه‌گات كـه لـه سیسـته‌می دوو حزبیـدا، سیاسـه‌تی ئـه‌حزاب و پـاڵێوراوان لایه‌نگریـخواز و حـه‌زی «ده‌نگـده‌ری نێوه‌نـجی»». له ئاكامـدا، حـزب و پـاڵێوراوی سـه‌ركه‌وتووی هه‌ڵبـژاردن بـه مه‌ودایـه‌كی كه‌مـه‌وه بـه سـه‌ر ركه‌به‌ره‌كانیدا سه‌ر ده‌كه‌ون. ره‌خنـه‌گرانی داونـز پێیـان وایـه كـه نـاتوانرێ بـاس لـه وێنه‌یـه‌كی عـه‌قڵانیی تـاك لــه ركه‌بـه‌ری حزبگه‌لـدا بكـرێ. بـه‌ڵكو ده‌تـوانرێ وێنــه‌ی عـه‌قڵانیی جۆربه‌جۆر بدۆزێته‌وه.

بەشی سێیەم

پێشینەی مێژوویی و زەمینەی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی دیـموکراسی

پێشینەی مێژوویی و زەمینەی
کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیی دیـموکراسی

گەرچـی دیـــموکراسی بـە شـێوەییەکی تەسـك، شـتێکی لـە مێژینەیـە و بـۆ سـەردەمی یۆنــان و رۆمــی کــۆن دەگەڕێتــەوە، بــەڵام دیــــموکراسی لــە چــەمکە نۆژەنەکەیـدا بەرهــەمی گۆڕانکارییــە فـــیکری و کۆمەڵایەتییــەکانی ســەدەی نوێیــە. زۆر لــە خاوەنڕایــان لــە نێــوان دیـــموکراسی، ســـەرمایەداری، کۆمـــەڵگای پێشەســـازی، نوێخـــوازی و فەرهەنگـــدا پەیوەندییـــەکی نزیـــك بـــەدی ئەکـــەن. لـــە ئـــەورووپای رۆژئـــاوا، هۆکـــاری جۆراوجـــۆری وەك فئۆدالیسـم و پـرژوبڵاوی دەسـەڵاتی سیاسـی، بزاڤـی چاکسـازیی دینیـی مەسـیحی، سـەر هەڵـدانی چـینی بازرگـانی نـوێ و دەرکـەوتنی شـێوەی بەرهـەمهێنانی سـەرمایەداری، شۆڕشـــگەلی دیـــــموکراتیك و پیشەســـازی لـــە پێگەیشتـــن و سەقامگیـــــربوونی دیــموکراسیدا دەوری بنــەڕەتییان بــووە. ئـەم کۆمەڵـە هۆکـارە لـە ناوچـەکانی تـری دنیـادا پێنەگەیشتــن و بۆیــە لــە ئاکامــدا دیــموکراسیی رۆژئــاوا لــەوێ دووپــات نــەبووەوە. دیــموکراسی لــە رۆژئــاوا بــۆ خــۆی چــەن پلەیــەکی پێــواوە و لــە شــێوەی تەســك و ســەرمایەدارانەوە بــۆ شــێوەگەلی گشتگیــرتر و هێمنانــەتر رۆیــی و پێگەیشــت. لــەم بەشــەدا ســـەرەتا ئامـــاژە بـــە هەنـــدێ لـــە پێشـــینە مێژووییـــەکانی دیـــموکراسی لـــە دنیـــای باســـتاندا دەکـــەین و دواتـــر زەمینەگـــەلی کۆمەڵایـــەتی، ئـــابووری و فەرهـــەنگی ســـەرهەڵدانی دیـموکراسی لێك ئەدەینەوە.

۳-۱. زەمینەگەلی مێژوویی

یەکـەمین دامـەزراوەی دیــموکراتیك لـە یۆنـان و رۆمـی باسـتاندا پێڕەوکـە بـوون. هـەر وەهـا یەکەمیـن هزرەکـانی فەلسەفـی سـەبارەت بـە دیــموکراسی لـە لایـەن فەیلەسـووفانی ئەوێوە هاتنە بـەر بـاس. لـە چـاخی رێنسـانس لـە ئـەورووپا، ئـەزموونی بـە کـردەوە و تیـۆری دیــموکراسی چــاخی باسـتان جـارێکی تـر بـەر سـەرنج کەوتـەوە و لـە نێـوان ئامانــجی

کۆماری نوێ و دیـــموکراسیی کۆنـدا پەیوەنـدی دۆزرایـەوە. بیـــرمەندانی ڕێنسـانس لـە سـەر لاسـایی کردنــەوەی ئــەزموونی یۆنـــان و ڕۆم پــێ داگــر بــوون و هــەر بۆیــە بناغــەکانی دیـموکراسیی ئەتینا سەر لە نوێ کەوتنە بەر سەرنـجی بیـرمەندانی سیاسییەوە.

دیـــموکراسیی یۆنـانی، ئـەزمونێکی سیاسی بـوو کـە لـە نێـوان سـاڵانی ٥٠٨ تـا ٣٣٨ پـــێش زایینـــدا جێگیـــر بـــوو. ئـــەتینا گـــەورەترین دەوڵەتشـــاری یۆنـــانی و بـــەهێزترین دەوڵەتشـاری دیـــموکراتیك بـوو لـــە نێـــوان دەوڵەتشـــارەکانی یۆنانـــدا. گەرچـــی سیســـتەمی ئۆلیگارشی هۆکـاری دروسـت بـوونی مەجلیسـی بـۆ ڕاوەرگـرتن لـە کاروبـاری سیاسـیدا ڕێـك ئەخسـت، بـەڵام بەشـداریی سیاسـی لـەو مەجلیسـەدا تـەنیا بـۆ تـاقمێکی کـەم لـە دەوڵەمەنـدان بـوو. لـە بەرانبـەردا دیـــموکراسی ئیمکـانی بەشـداری ئـەژمارێکی بەرچـاو لـە هاووڵاتیـان لـە ژیـانی سیاسـیدا ڕێـك ئـەخات، دیـارە ژنـان، کۆیلـەکان و نامۆیـان «بێگانـە» بـە هـاووڵاتی ئـەتینا لـە قەڵـەم نەئـەدران. گۆڕانکـاریی سـەرەتایی لـە سیستەمیی سیاسـیی ئـەتینادا لـە ئەرستۆکراسـییەوە بـۆ دیـــموکراسی لـە ئاکـامی چاکسـازیی سـۆڵۆن، ڕێبـەری هەڵبژاردەی ئەو دەوڵەتـشـارە لـە سـاڵی ٥٩٤وە دەستی پـێ کـرد. بـۆ ئـەم مەبەسـتە، سـۆڵۆن کەوتـە هاوسـەنگیی دابـەش کردنـی سـەروەت، کۆنتـــرۆڵی خـواردن و ڕواڵـەت کـاری، ڕزگـار کردنـی هەنـدێ لـە کۆیلـەکان و هـەر وەهـا کەوتـە دابیـــن کردنـی بەشـداریی بـەربڵاوی سیاسـیی خەڵکـەوە. بـەڵام چاکسـازیی سـۆڵۆن زۆری نەخایانـد و جێگـای بـۆ حکوومـەتی زۆرداران چـۆڵکرد. یـەکێکی دیکـە لـە دامەزرێنـەرانی دیـــموکراسی ئـەتینا، کلیسـتـن بـوو. ئـەو لـە کۆتـایی سـەدەی شەشـەمی پـێش زایینـدا کەوتـە بـەهێز کردنـی دامـەزراوە دیـــموکراتییەکان و هـەر وەهـا کەوتـە چاکسـازیی شـاری ئـەتینا و بنـەڕەتی عەشیـــرەتی ئـەوێی گـۆڕی. لـە ئاکـامی ئـەم گۆڕانکاریانـەدا، ئـەتینا لـە سـەدەی پێنجـەمی پێشـزایین شـایەتی پـەرەگرتنی دامـەزراوە مـەدەنی و دیـــموکراتیکە سـەرەتاییەکان بـوو. مەجلیسـی هاووڵاتیان، جێگـای مەجلیسـی ئەشرافـی گرتـەوەو بەشـداری لـەو مەجلیسـەدا بـۆ هـەموان ئـازاد کـرا. شـورایەکی بەڕێوەبـەرەیی تایبـەت، شـێوەکاری هـەر کـام لـە دانیشـتنەکانی مەجلیسـی شـاری دادەڕشـت. مـەجلیس هـەر سـاڵێ نزیـك ٤٠ دانیشـتنی هـەبوو. ئەندامـەتی لە شۆرای بەڕێوەبەریدا بە پێـی پشـك بـوو و هـەر مانگـە دەگـۆڕا، سـەرۆکی شـوراش بـە پێـی

پشك دیاری دەكرا. نزیكە ١٠٠٠ پلە لە هەر ساڵدا بەم شێوەیە دەگیرا. كاربەدەستانی گشتی لە كۆتایی هەر ساڵێكدا لێپرسینەوەیان لەگەڵ دەكرا تا ئەوە دەركەوێ داخۆ تووشی لادان و كەمكارییەك بە تایبەت لە باری ماڵییەوە نەبوونە. گرینگترین كاربەدەستانی هەڵبژێراوی شار، (١٠) فەرماندەی لەشكری بوون. پریكس، رێبەری گەورەی دیموكراسی ئەتینا، خۆی یەكێك لەم فەرماندە هەڵبژێراوانە بوو كە بۆ ماوەی بیست ساڵ لە لایەن خەڵكەوە بۆ ئەو پلەیە هەڵبژێراوە. دیموكراسی ئەتینا لە سەر یەك ١٧٠ ساڵ درێژەی كێشا و كاتێ فیلیپ مەقدوونی لە ساڵی ٣٣٨ پ.ز یۆنانی گرت كۆتایی پێهات. لە رۆمدا ئەزموونی دیموكراسی لە چوارچێوەی حكوومەتی كۆماریدا دەركەوت. بە پێی نووسراوەكانی پۆلیب نووسەری یۆنانیی مێژووی رۆم، سیستەمی كۆماری ئەو وڵاتە لە سێ توخمی شایی «كنسوول گەل»، ئەشرافی «پیران» و دیموكراسی «مەجلیسی خەڵكی» پێكهاتبوو. كاتێك شاكان لە نزیك ساڵی ٥٠٩پ.ز سەرنگوون كران، دەسەڵات كەوتە دەستی مەجلیسی ئەشرافییەوە. ئەندامانی پیران لە لایەن خەڵكەوە و بۆ هەتا هەتایی هەڵ دەبژێران و هەر بەم پێیە، پیران سەرچاوەی لە خەڵكییەوە بوو. بەڵام ئەندامەتی لە پیران بەرتەسك كرابوەوە بۆ ئەژمارێكی كەم لە خانەدانە دەوڵەمەندەكان. پیران تا سەدەی یەكەمی پێش زایین بەردەوام دەسەڵاتی لە دەستا بوو، هەر چەندە مەجلیسگەلی خەڵكی لەم چاخەدا زۆر دەسرۆیشتوو بوون. هەر وەها دادگەی قەزایی وەك دامەزراوەی پشتیوانی لە مافی خەڵكی دامەزران. هەموو كاربەدەستان بە كونسولەكانیشەوە بۆ ماوەی یەك ساڵ لە لایەن مەجلیسی خەڵكەوە هەڵدەبژێران. كونسوولەكان بە نوێنەری دەوڵەتی رۆم لە لای وڵاتانی دەرەوە دەژمێردران و پیرانیان بە رەسمی دروست دەكرد، بەڵام هیچ جۆرە دەسەڵاتێكیان بە سەر رەوەندی راوەرگرتندا نەبوو، كونسوولەكان لە دۆخی قەیرانیدا دەیانتوانی ئەو پیشنیازە بدەن كە دەسەڵات بۆ ماوەی شەش مانگ لە دەستی یەك كەس وەك «دیكتاتۆر»دا دەبێت. كاربەدەستانی لەشكری و دەوڵەتی مافی ئەوەیان هەبوو ئەو یاساگەلە بە پێچەوانەی مافەكانی خەڵكی بزانن و ڤیتۆی بكەن و ئەنجوومەنی میللی بۆ رادەبڕێن بانگ

هێشتن بکەن. بیرورِای ئەنجومەنی خەڵکی بەم شێوەیە «پلبیسیت» دەبوو بە یاسا و پێویستی بە دان پیانانی پیران نەبوو.

ئەنجومەنە گشتییەکان خاوەنی بەرپرسایەتی تایبەت بوون. مەجلیسی ئەشراف کاربەدەستان و قازییان هەڵدەبژارد، شەرِ و ئاشتییان رادەگەیاند و دەنگیان بۆ پێشنیازەکانی کونسوولەکان ئەدا. لەو مەجلیسەدا باسی گشتی نەئەهاتە پێش و لە پێشدا دەوڵەمەندان دەنگیان ئەدا و دوای ئەوەی زۆرینەی دەنگ وەدەست ئەهات، دەنگدان کۆتایی پێئەهات. لە «مەجلیسی قەبیلە»یی کە هێدی هێدی قورسایی و گرینگیان زیادی دەکرد هەندێ یاسایان پەسەن دەکرد و هەندێ کاربەدەست هەڵدەبژێردران. لە کۆتایی سەدەی دووەمدا، کۆماری رۆم تووشی گەندەڵی و دارِووخان هات، حیزبە سیاسییەکان کەوتنە کێبەرکێوە و هەوڵی چاکسازی، کەلێنی لە نێوان رێبەرانی سوننەتی پیراندا دروست کرد و کۆنترۆڵی ئەوانی لە سەر چارەنووسی وڵات کەمرەنگ کردەوە. لە سەدەی یەکەمی پ.ز دا بە زیاد بوونی تەنگەژەکان، رێبەرانی کۆمار هەر یەکە بۆ خۆی سوپایەکی تایبەتی پێکەوە نا و کەوتنە شەرِ و تەڵەکە بە دژی یەکتری و هەندێ لەو رێبەرانە بە شێوەی کاتی دەسەڵاتی بێ هاوتایان وەدەست هێنا.

لە ساڵی ٤٤ پ.زدا دوژمنانی سزار لە ترسی ئەوەی نەکا ئەو، هێزی پیران لاواز بکات و حکوومەتی زۆرەملی دامەزرێنێ کوشتیان، بەڵام دوای ئەوەی کە کورِی کۆڵەوەسی سزار لە ساڵی ٣١ پ.ز بە سەر دوژمنانیدا سەرکەوت سیستەمی کۆماری و پیران و مەجلیسی خەڵکی جێگای خۆیان بە حکوومەتی ئیمپراتۆری سپارد.

هەندێ لە نووسەرانی شێوەکانی حکوومەت، باسیان لە سەدەکانی ناوەرِاست، یازدە تا هەڤدە وەك زەمینەی سەرهەڵدانی دامەزراوە دیموکراتیکەکان کردووە، بە تایبەت باسیان لە دەوڵەتشارەکانی باکووری ئیتالیا، فلۆرانس، ونیز، کۆنفدراسیۆنی سوویس و کۆماری هۆڵەند کردووە. لەم سیستمگەلەدا پرەنسیپی سەروەریی خەڵك و سیستەمی نوێنەرایەتی لە شێوەی جۆراجۆردا بەرِێوە دەچوو، گەرچی حکوومەت لە دەستی کەمینەیەك لە ئەشرافی خاوەن مڵك و بازرگاندا بوو و ئەمەش نەك دیموکراسی، بەڵکو ئۆلیگارشی بوو. بە زۆر دەلیل لە سەرەتای سەدەی یازدەوە، شارەکانی ئەورووپا

قورسایی و گرینگی ئابووری و سیاسی زیادیان پەیدا کرد. ئەم دۆخە بە تایبەت لەو شوێنانە هاتە پێش کە دەوڵەتەکانیان بەهێز نەبوون وەك باکووری ئیتالیا، ناوچەی راین و هۆڵەند و بەلژیکا. لە ئاکامدا شارە نۆیکان بوونە خاوەنی خودموختارییەکی بەرچاو و پاساوی نەزەری و یاسایی جۆر بە جۆریان بۆ سەربەخۆیی رێژەیی خۆیان دەهێنایەوە.

دەوڵەتشارەکانی ئیتالیا، «کۆمۆن»یان پێ دەوترا کە بە مانای ملك و ماڵی هاوبەش بوو. کمۆنگەلی ئیتالیایی لە سەدەکانی یازدە و دوازدەدا شارەکانی وەك بۆلۆنی، جنیوا، پیزا، پیزتورا دروست بوون. لە سەرەتاوە بەشداریی سیاسی لە حکومەتدا، تەنیا بۆ خاوەن ملك و ماڵ کرابووەوە. بە گشتی هەر شارێك کاربەدەستێکی «پودستا»ی لە شارێکی دیکە دەعوەت دەکرد تا وەك دادوەر و حاکم، بۆ ماوەی شەش مانگ بە شێوەی عادلانە چاوەدێری کاروباریان بکات. لە سەدەی سێزدەدا چینی بازرگان و پیشەساز کە بزاڤی جۆربەجۆریان رێکخستبوو، هێزیان گرتە دەست و کاربەدەستانی بەڕێوەبەریان بە ناوی «سەرکردەکانی خەڵك» دروست کرد کە هاوشان لەگەڵ «پودستا» لە سامانی چینی بازرگانی پشتیوانیان کرد. بەشداری بە کردەوەی خەڵك لە کاروباری حکومەتی کمۆندا کەم بوو. لە کۆماری ونیز کە لە سەرەتای سەدەی چواردەدا نزیك ١٢٠٠٠٠ کەس دانیشتوانی هەبوو، کاربەدەستانی سیاسی لە دەستی ٢٠٠ بنەماڵەی ئەشرافیدا بوو کە ئەندامی شۆرای گەورە بوون. هەر وەها لە کۆماری فلۆرانس کە لە سەرەتای سەدەی شانزەدا خاوەنی نزیك ٦٠٠٠٠ کەس بوو، نزیکە ٣٥٠٠ پیاوی چینی سیاسی و خاوەن پلەیان پێکدەهێنا. هەڵبژاردن بەم شێوەیە بوو کە پێرستێك لە کاندیدی ساڵح لە لایەن دەستەی هەڵبژاردنەوە بۆ وەرگرتنی پۆستە دەوڵەتییەکان دیاری ئەکران. دواتر ناوی کاندیدەکانیان لە سەر نەواری جیا ئەنووسی و ئەیانخستە نێو کیسەیەکی چەرمیەوە و دواتر بە پێی پشك کار بەدەستانیان هەڵدەبژارد. زۆر جار سەبارەت بەوەی چ کەسانێك بە ئەندامی دەستەی هەڵبژاردن وەربگیرێن هەرای سیاسی گەورە ئەهاتە ئاراوە. هەندێ لە بنەماڵە دەسترۆیشتووەکان کاریان لە سەر دیاری کردنی ئەندامانی دەستەی هەڵبژاردن ئەکرد. لە درێژەی سەدەی چواردەدا زۆر لە دەوڵەتشارەکانی ئیتالی کەوتنە بەر هێرشی داگیرکارانی دەرەکی, یان کەوتنە بەر شەپۆلی کاربەدەستانی زۆرەملێی نێوخۆییەوە, یان

ئـەوەی کـە هێـدی هێـدی تایبەتـــمەندیی کۆمـاری و دیـــموکراتیکی خۆیـان لـە دەسـت دا و بۆ ئۆلیگارشی ئەشرافـی گۆڕان.

مێـــژووی کۆمــــاری و دیـــموکراسی لـــە ســـۆییس کـــە وەك کۆنفدراســـیۆنی ســـۆییس بەناوبانگە، بۆ ساڵی ١٣٩١ دەگەڕێتـەوە, ئـەو کاتـەی کـە سـێ کـانتۆن یـان ئەیالـەتی گـەورە بــە مەبەسـتی سـەربەخۆیی خۆیـان لـە بەرانبـەر سـوڵتانەکانی هامبۆرگـدا یـەکیان گـرت. کانتۆنـەکانی سـۆییس بـە پێچـەوانەی کۆمارەکـانی ئیتالیـا زیـاتر لـە کۆمـەڵێ گونـدی و وەرزێـری پێکهـاتبوون. بـەم حاڵەیشـەوە شـاری و لادێـی هـاوولاتی هاوشـان بـە حیسـاب ئەهاتن. هـەر کـام لـە کانتۆنـەکان دەسـەلاتی قـانوون دانانیـان هـەبوو و حکوومـەت لـە هـەر کامیانـدا بـە پێـی داب و نـەریتی خۆمـاڵی بـەڕێوە ئەچـوو. بـەلام کۆنفدارسـیۆن خـۆی لـە هێزێکی ئـەوتۆ بـۆ کۆنتـــرۆڵی ئەنـدامانی خـۆی بەهرەمەنـد نـەبوو. لـە سـەدەکانی شـانزدە و هەڤـدەدا خـەڵکانی سـۆیس بـۆ پێشگیـــری لـە رووخـانی کۆنفدراسـیۆنەکەیان، بەرانبـەر بـە سیاســەتی دەرەوە بـــێ لایـــەنی خۆیـــان دەربـــڕی. هـــەر لـــەم ســـەدەیەدا مـــەیلی دەروونـــی کانتۆنەکان بۆ وەرگرتنی ئۆلیگارشی میـراتی زیادی کرد.

٣-٢. سەرمایەداری و دیـموکراسی

دیـــموکراسیی مـۆدێرن لـە ژێـر کارتێکـەریی هـەل و مـەرجی جۆراوجـۆردا پێگەیشـتووە و هۆکاری جۆراوجۆر لـە سـەر هەڵدانیـدا بەشـدار بوونـە. زۆر جـار دەوتـرێ کـە سـەرمایەداری یـەکێك لـە هۆکـارە بنەڕەتییـەکانی بـەرفراوان بـوونی دیـــموکراسی بـووە. بـەم حاڵەیشـەوە سـەرمایەداری لەگـەڵ رژێـــمی سیاسـیی رەنگاوڕەنگـدا پێکـەوە ژیـاوە. پێوەنـدیی نێـوان سـەرمایەداری و دیـــموکراسی بـاس و خواسـی زۆری لـە سـەر بـووە. یـەکێك لـە روانینـە بـەهێزەکان، سـەرمایەداری و دیـــموکراسی بـە دوولایـەنی یـەك راسـتی دەزانـێ. تـان و پـۆ ئەسڵییەکانی دیـموکراسی یـەعنی، ئـازادی، پەیـمان، کێبـەرکێ، بەشـداری و هتـد, تـار و پـۆی ئەساسـی سەرمایەداریشـن. لـە بـاری مێژووییشـەوە سـەرمایەداری و دیـــموکراسی کـەم و زۆر پێکـەوە لـە دایـك بوونـە و یەکتـرییان بـەهێز کـردووە. لـە چـاوی خوێندنـەوە

سەرەتاییەکانەوە، پەیوەندییەکی نزیك لە نێوان سەرکەوتنی ئاستی پەرەسەندنی سەرمایەداری و سەرهەڵدانی دیموکراسیدا دیتراوە. بەم حاڵەیشەوە پەیوەندیی نێوان دیموکراسی و سەرمایەداری زۆر ئاڵۆزە. سەرمایەداری لەگەڵ سیستمگەلی دیکتاتۆری، فاشیستی و دەسەڵاتخوازدا، هاوڕێ و هاوئاهەنگ بووە. لە لایەکی ترەوە نەریتی دیموکراسی لەوانەیە لە دۆخی زیاد نەکردنی سەرمایەداریدا جێگیر بێ، هیندوستان وێنەیەکە لەم بارەوە. جۆرەها دیموکراسی کۆن وەك باسمان کرد لە هەل و مەرجی پێش شێوە بەرهەمهێنانی سەرمایەداریدا پێڕەوکە بوونە. سەرەڕای ئەمانە پارێزەرانی پەیوەندیی ئەساسی لە نێوان دیموکراسی و سەرمایەداریدا دەڵێن کە تەنیا سیستەمی دیموکراسی دەتوانێ لە گۆڕی ئەو دۆزە سیاسی و ئابوورییە ئاڵۆزانە بێت کە لە سیستمگەلی سەرمایەداریدا قوت ئەبنەوە. بێجگە لەمانە، لەم روانگەیەوە لە نێوان هەڵبژاردنی کالاّ لە بازاڕی ئابووری و هەڵبژاردنی سیاسی لە بازاڕی دەنگەکاندا، پەیوەندییەکی جەوهەری هەیە. بە واتایەکی دیکە بێ ئازادیی ئابووری، ئازادیی سیاسی بێ مانایە و بێ ئازادیی سیاسی، ئازادیی ئابووری بە چڵەپۆپەی خۆی ناگات. سەرمایەداری و دیموکراسی لە سەر یەك گوتار و عەقڵانییەت بەندن و شوناس و کردەوەی چوون یەك بۆ مرۆڤ لە بەرچاو ئەگرن.

هەر وەها لە نێوان دیموکراسی و سەرمایەداریدا لە باری چینایەتییەوە ڕێژەیەکی ئەساسی هەیە، لە بەر ئەوەی لە هەر دوودا، بۆرژوازی وەك هۆکاری کەڵەکە بوونی سەرمایە و پارێزەری ئازادی دەور و بوونێکی ئەساسی هەیە. لانی کەم دیموکراسیی بورژوایی بێ سیستەمی سەرمایەداریی ئازاد مومکین نییە. هەر چەندە چینی بورژوا پشتەوانی لە بەشداریی گشتی لە سیاسەتدا نەئەکرد، بەلاّم جەوهەری پشتیوانی لە هزری ئازادی، زەمینەی بۆ بەشداریی سیاسی هەموو چینەکان خۆش کرد. بۆچوونێکی دیکە لە هەمان ئیستدلالدا ئاوایە کە لە نێوان دیموکراسی و هێزی چینی نێوەنجیدا ڕێژەکارییەك هەیە. بە پێی ئەم بۆچوونە چینی نێوەنجی بە پێچەوانەی چینی سەروخوار، زۆر جار رۆحیەیەکی هێمن، لێبوردن، ساناگیر و میانەڕەوی هەیە و رێگای پەرگیری و بنەیی ناگرێتە بەر. لانی کەم لە نێوان چینە گەورە کۆمەڵایەتییەکاندا، چینی نێوەنجی

زیاتر لە چینی زەویداران، وەرزێران و کریکاران مەیلی بۆ لای سەرمایەداری و دیموکراسی هەیە.

بە گشتی نووسەرانی جیاواز بە هاوئاهەنگی و ناهاوئاهەنگی جۆربەجۆر لە نێوان سەرمایەداری و دیموکراسیدا، ئاماژەیان کردووە. لەسەریەك دەتوانین بڵێین کە دیموکراسی و سەرمایەداری کاتێ هاوئاهەنگییان هەیە کە هەردووکیان بۆ سەرخستنی ئامانجی بەرابەریی رێژەیی لە کۆمەڵگا لە باری ئابووری، سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە یارمەتی بدەن. سەرمایەداری کاتێك ئەبێتە هۆی سەرهەڵدانی نابەرابەریی بنەڕەتی و بەرچاو، دیارە لەگەڵ ئامانجی دیموکراسیدا ناهاوئاهەنگ ئەبێت.

هەر وەها دیموکراسی کاتێك جێگیرتر ئەبێ کە دەسەڵاتی سیاسی تا رادەیەکی زۆر لە دەسەڵاتی ئابووری، سەربەخۆ بووبێتەوە. بە پێی بنەما، سەرمایەداری هۆیی سەربە خۆیی هێزو دەسەڵاتی سیاسی لە ملکایەتی ئابووری پێك دێنی، بەڵام بە کردەوە ئەبێت ئەم سەربەخۆییە ببینرێ تا بزانرێ جێگیر بووە یان نە.

٣-٣. زەمینە کۆمەڵایەتییەکان

لە کاتێکدا پەیوەندیی سەرمایەداری و دیموکراسی باس و قسەی گەورە و قورسی لێ کەوتوەتەوە، باسی نوێتر دەربارەی زەمینەی کۆمەڵایەتیی دیموکراسی تەسکتر و روونتر بوونە. تیۆرییەردازی سەبارەت بە هەل و مەرجی سەرهەڵدان و پێگەیشتنی دیموکراسی لەم بوارەدا یەکێك لەسەر ئێشە رۆژانەییەکانی زانایانی سیاسی نوێ بووە و لەم تیۆری دارشتنانەدا، لە سەر دەور و هۆکاری رەنگاورەنگ لە سەر سیستەمی سیاسی پێ داگیراوە. کاتێك پەیوەندیی ئەم هۆکارە رەنگاورەنگە لە بەرچاو بگیرێ، نەزەریەی ئالۆزتر دێتە ئاراوە. زەمینەگەلی ئابووری، کۆمەڵایەتی و چاندی زیاتر لە هۆکارەکانی تر وەك سەرەتایەکی پێویست بۆ سەرهەڵدانی دیموکراسی لە بەرچاو گیراوە تا ئەو جێگایەی کە جێگایەك بۆ زەمینەی سیاسی نەماوەتەوە. یەکێك لە روانگە گشتییەکان لە سەر پەیابوونی دیموکراسی، روانگەی ساختی - کارکردی «بنەڕەتی - کردەوەیی»

تالکۆت پارسۆنز، کۆمەڵناسی گەورەی ئەمریکایی بوو کە ئەو لەوێدا لە سەر پەیوەندیی وەکیەکی نێوان سیستەمی سیاسی و سیستمەکانی تری کۆمەڵگا پێداگربوو. لەم رووەوە پێگەیشتنی دیموکراسی پێویستی بە گۆڕانگاری لە سنوورەکانی تر هەیە. ئەم جۆرە ئیستدلالانە گشتین و بۆ وێنە لە نێوان پەرەسەندنی ئابووری و سەرهەڵدانی دیموکراسی پەیوەندیی پێکەوە بوونی مانادار دەبینیٚ. لە بەکار هێنانی روونتری ئەم روانگەیەدا ئیستدلال کراوە کە کۆمەڵێك گۆڕانگاری لێك گرێدراو لە سنووری ئابووری، فێرکاری و پەیوەندییەکان، سەرەتاییەکە بۆ سەرهەڵدان و سەقامگیربوونی دیموکراسی. سیمون مارتین لیپیست کۆمەڵناسی دیموکراسی لە نێوان گۆڕانگاری لە سنووری هۆکارەکانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سەرهەڵدانی نیشانەکانی دیموکراسیدا، پەیوەندییەکی نزیکی پەیدا کردووە. ئەو لە خوێندنەوەکانی خۆیدا بەم ئاکامە گەیشت کە بە بەراوردکردنی وڵاتانی جۆربەجۆر بە پێی نیشانەگەلی وەك، پەرەسەندنی پیشەسازی، فێرکاری و بە شاری بوون، ئەکریٚ بڵێیت لە نێوان دیکتاتۆریی ناسەقامگیر و دیموکراسی سەقامگیردا جیاوازیی ئەساسی و مانادار هەیە. لە لێکۆڵینەوەیێکی تردا کە لە ژێر کاریگەریی ئەم تۆێژینەوەدا لە سەر ٧٥ وڵات ئەنجام دراوە، لە نێوان سەرهەڵدانی نیشانەکانی گەشەی ئابووری و زیادکردنی کێبەرکێی سیاسی وەك نیشانەیەکی ئەسڵی لە دیموکراسی, پەیوەندییەکی ئەرێنی و مانادار پەیدا بووە. لە خوێندنەوەی هاوچەشنی دیکەدا دەرکەوتووە کە سەقامگیر بوونی دیموکراسی لەگەڵ پەرەسەندنی دامەزراوەکانی ئابووریی نۆژەن، سیستەمی فێرکاری، سیستەمی پەیوەندی و رادەی شارنشینی، پێکەوە بوونی باڵای نیشان داوە. لێکۆڵینەوەی لەو جۆرە لە وڵاتانی ئەمریکای لاتین دەری خستووە کە هەرچی دیاردەکانی گەشەی ئابووری سەرکەون، بەشداریی سیاسی و یاساخوازی خەڵکی سەردەکەوێت. ئەم جۆرە خوێندنەوانە گەرچی لە زیادی دان، بەڵام بەر رەخنەش کەوتوون. بۆ وێنە هەندێ لە رەخنەگران وتوویانە جگە لە ئاستی گەشەی کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکی دیاریکراو، هیچ پەیوەندییەکی روون و راستەوخۆ لە نێوان پەرەی دیموکراسی و دیاردەکانی گەشەی کۆمەڵایەتی و ئابووریدا بەدی ناکریٚ. هەر وەها وتراوە کە ئەم جۆرە خوێندنەوانە تەنیا

پەیوەنـدیی پێکـەوەبوون نیشـان ئـەدەن و بـە شـێوەی هۆکـار و ئـەنجام دەری ناخـەن کـە بـۆ وێنـە، پەرەسـەندنی ئاسـایش و فـێرکاری، خـەڵك بـۆ بەشـداری و کێبـەرکێی دیـموکراتیك ئامـادە ئەکـەن، یـان ئـەوەی کـە خـودی دیـموکراسی، ئاسـایش و فـێرکاری باشتـر دەکـات.
لە بەر تیشـکی ئـەم رەخنانـەدا لێکۆڵینەوەیـەکی تـر ئـەنجام درا تـا پەیوەندییـەکی دیـاریکراو لـە نێـوان ئـەو سـنوورانەدا دەرکـەوێت. بـۆ وێنـە دانیـل لرنـر کـە یـەکێ لـە کۆمەڵناسـە کلاسـیکەکانی دیـموکراسییە، پەرەسـەندنی بەشـداریی سیاسـی وەك نیشـانەیەکی بەرچـاوی دیـموکراسی، پێویستیی بـە تێپـەڕ بـوونی چـەن پلـەی یـەك لـە دوای یـەکی وەك پـەرەگرتنی شارنشـینی، پـەرەگرتنی فـێرکاری و گەشەسـەندنی ئامرازەکـانی پەیوەندییـەوە هەیـە. بـە بـڕوای لرنـر لـە هـەموو جێگایەکـدا پـەرەگرتنی شارنشـینی یارمـەتی بـە زۆر بـوونی خوێنـدەواری و فـێرکاری داوە و ئەمـەش خـۆی پەیوەندییـەکانی پـەرە پێـداوە و پەیوەندییەکانیش پەرەیان بە بەشداریی سیاسی داوە.
لـە خوێندنـەوەی هاوچەشـنی دیکـەدا لـە سـەر دەوری دیـاریکراوی پـەرەگرتنی شارنشـینی لە پەرەی ئـابووری و خۆخسـتنی کۆمەڵایەتیـدا پـێ داگیـراوە کـە ئـەم دوو دیـاردەش لـە سـەر چێ بـوونی سـوودی گروپـی تایبـەت و حیـزب و کێبـەرکێی سیاسـی دەوری کاریگـەریان بـووە. لـەم جـۆرە خوێندنەوانـەدا بـە گشـتی دیـموکراسی بـە بەرهـەمی گۆڕانکـاریی ئـابووری و کۆمەڵایـەتی لـە قەڵـەم دراوە. بـەڵام لـە روانگـەی رەخنـە گرانـەوە، گەشـە و پـەرەگرتنی دیاردەکـانی گەشـەی شـاری، کۆمەڵایـەتی و ئـابووری بـە زۆری و لـە خـۆڕا - لانـی کـەم لـە مـاوەی کـورت خایەنـدا - دیـموکراسی سەقامگیـر ناکـات. یـان ئـەوەی کـە دیـموکراسی وەك لـە هیندوسـتان هەیـە کـە لـە بـاری ئـابووری و کۆمەڵایەتییـەوە پێشکەوتوو نییـە. لـەم رووەوە وا بـە بیـر دادێ کـە پێویسـتە، دەوری هۆکـاری دیکـە بـە تایبـەت سـتراکتوری دەسـەڵات لـە سـنووری سیاسـیدا لـە بەرچـاو بگیـرێ. بـە واتایـەکی دیکـە بگۆڕەکـانی دیاریکـەری دیـموکراسی تـەنیا کۆمەڵایـەتی و ئـابووری نیـن، بـەڵکو سـتراکتۆری دەسـەڵات لەم بـوارەدا گرینگـە. لـە بـەر تیشـکی ئـەم رەخنانـەدا، هەنـدێ توێژینـەوە نیشـانیان داوە کـە پێشـینەی سـەرهەڵدانی دیـموکراسی لـە رۆژئـاوا بـۆ پـێش گەشـەی ئـابووری و کۆمەڵایـەتی ئەگەڕێتـەوە. لـەم لێکوڵینەوانـە روونیـان کردوەتـەوە کـە دیـموکراسی لـەو وڵاتانـە

سەقامگیــــرە کــە خـــاوەنی وێنــەی گۆڕانکـــاریی سیاســی زووڕەس و گۆڕانکـــاریی ئـــابووری دێرڕەســن. بــە پێچــەوانەوە لــەو وڵاتانــەی کــە پــێش لــە سەقامگیــر بــوونی بنــەماکانی دیـــموکراسی، لــە بــاری ئـابووری و کۆمــەڵایەتییــەوە پــەرەیان ئەســتاندبوو، دیــموکراسی زۆر پێی نەگرتووە.

بۆچــوونەکانی ســەرەوە بــە گشــتی پێشــاندەری روانگــەی کلاســیك لــە کۆمەڵناســی دیـــموکراسی دان و لـــە ســـەر دەوری هۆکـــارە نێوخۆییـــەکانی دیـــموکراسی پێـــداگرن. لـــە بەرانبەردا، ئەمڕۆکـە لـەو باسـانەدا کـە لـە سـەر شـەپۆلەکانی دیـموکراسی دەکـرێ و دواتـر سەرەنـــجیان ئـــەدەینێ، دەوری هۆکـــارە ناوچـــەیی و جیهانییـــەکان لـــە پێشـــکەوتنی دیـموکراسیدا زیاتر بەرچاو بوونە.

٣-٤. کۆمەڵگای مەدەنی

هەنـدێ لـە نووسـەران لـە باسـی زەمینـە کۆمەڵایەتییـەکانی دیـــموکراسیدا، و بــوونی کۆمـەڵگـەی مـەدەنی بـەهێز بـە مـەرجی بنـەڕەتی بـۆ دەوام و سەقامگیـــریی دیـــموکراسی ئـەزانن. کۆمـەڵگای مـەدەنی کۆمـەڵێك نـەهاد و ئەنـــجومەن و رێکخـــراوی کۆمەڵایەتییـــە کـە بـە حکوومـەت و دەسـەڵاتی سیاسـی بەنـد نیـــن, بــەڵام دەورێکـی کاریگـەریان لـە شـێوەدانانی دەسـەڵاتی سیاسـیدا هەیـە. بـە بـڕوای زۆر لـە نووسـەرانی کۆمـەڵگای مـەدەنی، یـەکێك لـە بناغـە حاشـاهەڵنەگرەکانی دیـــموکراسی، کۆمـــەڵگای مەدەنییـــەو کاتێـــك ئـــەو کۆمەڵگایـە دادەمـەزرێ نـەك هـەر لـە هێـزی سیاسـی سـەربەخۆیە و خودموختـارە، بـەڵکو چـاوەدێری بـە سـەر نـەهادەکانی دەوڵەتـدا دەکـات و دەستیشـی دەڕوات. کۆمـەڵگای مـەدەنی بە پێـی ناسیــن، پێویسـتە خـاوەنی کۆمـەڵێك کایـەو سنووری گشـتی خودموختـار بێـت کـە لەوێـدا ئەنـجومەن و نـەهادە مەدەنییـەکان بتـوانن کاروبـاری خۆیـان راپـەڕێنن و پارێزگـاری لە سوودی ئەندامانی خۆیان بکەن.

هەر وەها ئەم کایـەو سـنوورانە پێویسـتە لـە بـەر دەسـتی هـەموو خـەڵك دابـن و خـەڵکی بەگشـتی بۆیـان هــەبێ لەوێـدا بەشـداری بکـەن. بـە گشـتی پێویسـتە لـە نێـوان خـەڵك و

دامەزراوە مەدەنییەکان لە لایێك و کۆمەڵەی مەدەنی و دەوڵەت لە لایەکی ترە پەیوەندییەکی ئۆرگانێك هەبێت تا دیموکراسییەت بچەسپێ. پاوان کردنی دەسەڵات و سەرچاوەکانی فەرمان لە دەستی هەر تاقم و نەهادێکی سیاسیدا گەر وای لێ بێ کە لەمپەر بۆ بەشداری و رکەبەری تاقم و نەهادی تر دروست بکات، ئەبێتە ئاستەنگێك لە بەر دەم جێگیر بوونی کۆمەڵی مەدەنی و دیموکراسیدا، پەیوەندی نەهادی و لەشئاسا لە نێوان دەوڵەت و کۆمەڵی مەدەنی زۆر جار لە چوارچێوەی دامەزراوی پارلەمانی و حیزبی و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا مسۆگەر دەبێ. مەجلیسی یاسادانان، حیزبەکان، چاپەمەنی و راگەیێنەکان، رەهەندی ناسراوی نێوان کۆمەڵی مەدەنی و دەوڵەتن. بنەڕەتی کۆمەڵی مەدەنی بە پێی کۆمەڵ و چاخ بگۆڕە و بە هۆکاری رەنگاوڕەنگی وەك کەلێنی کۆمەڵایەتی، جۆری خەباتی هێزە کۆمەڵایەتییەکان، پێکەوە بوون, یا رێکخراو بوونی چینەکانی ئابووری، جۆری فەرهەنگی سیاسی و نەریتە مێژوییەکان، رادەی درێژ بوونەوەی شوناسە سوننەتییەکان، جەوهەری کۆمەڵایەتیی رژیمی سیاسی، رادەی خەباتی سیاسی ئەندامانی کۆمەڵی مەدەنی پەیوەستە.

کۆمەڵگای مەدەنی بەم مانایە لە سەدەی حەڤدە و هەژدە لە ئەورووپا سەری هەڵدا و بواری جێگیر بوونی بەشداریی سیاسی و رکەبەری و بنەما ئەساسییەکانی تری دیموکراسی خۆش کرد. کۆمەڵێك لە هێز و تاقمی چینایەتی، قەومی، ئایینی، پسپۆڕی و هزری و... هتد لە یەکتر و لە دەوڵەت سەربەخۆ بوون و بۆ سەر خستنی ئامانجەکانیان و بەشداری لە بواری دەسەڵاتی سیاسیدا وەگەڕ کەوتن. شارەکانی ئەورووپا لەم چاخەدا خاوەنی خودموختاریی فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی بەرفراوان بوون. جۆری پەیوەندی لە نێوان کۆمەڵی مەدەنی و دەوڵەت لە وڵاتانی ئەورووپایی لە ژێر کاریگەریی هۆکاری جۆراوجۆری وەك رادەی پێشکەوتنی ئایدیۆلۆژیای لیبرالیزمی سیاسی و ئابووری، بیرکردنەوەی باو سەبارەت بە تایبەتکاریی دەوڵەت، جۆری شۆڕش, یان چاکسازی کە دێتە ئاراوە، رادەی بۆرۆکراتیك بوونی نەهادە سیاسییەکان و دەوڵەت لە باری مێژووییەوە، جۆر و جەوهەری بزاڤە کۆمەڵایەتییەکان و دەنگ بەرز کردنەوە، کزی و بەهێزیی چینی بورژاو و هتد, جێگیر بوو. لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە ژێر

هۆکاری وەك پێداگرتن لە سەر بەرابەری و ئازادی، لاوازیی مێژووی پاشایەتی، ئەشرافی و فیۆدالی و هۆکاری دیکە، کۆمەڵی مەدەنی بە باشی شنیا و دیموکراسی لیبرالی لە سەر ئەو بنەمایە گوڵی کرد.

جۆری کۆمەڵی مەدەنیش بە سەرەنج دان بە ئیدئیۆلۆژی سیاسی تایبەت، کە لە هەر کاتێکدا بە سەر دەوڵەتدا زاڵە گۆڕانکاری بە خۆیەوە بینی و لە ئاکامدا لە سەر ناسنامەی دیموکراسی جێ پەنجەی دانا. ئیدئیۆلۆژی و دەوڵەتی لیبراڵ زیاترین بەرەی تێکۆشانیان بۆ کۆمەڵی مەدەنی کردەوە. لەگەڵ قەیران و سەرەوڵێژ بوونی لیبرالیزم و دەوڵەتی بچکۆلە و بێ بەرپرسایەتی لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و لەگەڵ سەرهەڵدانی بیری دەوڵەتی بەرپرس لە باری کۆمەڵایەتی و ئابووری و پێویستیی دەست تێوەردانی دەوڵەت، کۆمەڵی مەدەنی حاڵەتی تەسکتری بە خۆیەوە گرت و دیموکراسی سیمایەکی نوێی بە خۆیەوە گرت. لەگەڵ پەرەگرتنی سنووری تێکۆشانی دەوڵەتیدا، مەودای سەربەخۆیی تێکۆشانی دامەزراوەکانی کۆمەڵی مەدەنی بە هەمان رادە تەسکتر بووەوە.

دامەزراوە بوونی دەوڵەتی خێرومەن لە رۆژئاوا دوای شەڕی جیهانی دووەم، لەم بوارەدا بەرتەسکی دروست کرد. بەڵام لادان بۆ ئیدئیۆلۆژی نیولیبرالیزم و پێداگرتن لە سەر دەوڵەتی بچووك لە دەیەی ١٩٨٠ ژیانێکی نوێی بۆ پەرەگرتنی دامەزراوە و رێکخراوی کۆمەڵی مەدەنی دەستی پێکردووە هەر چۆنیکی بێ, بازسازی پەیوەندیی نێوان دەوڵەت و کۆمەڵی مەدەنی بە مانای دیسان ناساندنی سنووری دەسەلات و خەباتی دەوڵەت و گۆڕانگاری لە جۆر و بیچمی دیموکراسی دایە. لەم پەنجەرەوە دەور و خەباتی کۆمەڵی مەدەنی، یەکێك لە پێوانە ئەساسییەکانی پۆلین کردنی رژێمگەلی سیاسی بە گشتی و دیموکراسی بە تایبەتییە. جیا کردنەوەی رژێمگەلی دیموکراتیك، شێوە دیموکراتیك، دەسەلاتخواز، تۆتالیتار، فاشیستی و هتد بە پێی پێوانەی خەبات و توانایی کۆمەڵی مەدەنی و پەیوەندی لەگەڵ دەزگای هێزی دەوڵەتدا ئەندازە دەگیرێ. جیا کردنەوەی دیموکراسی لیبرال، کۆمەڵایەتی، خێرومەن، ئەنجومەنی و هتد و هەر وەها بە پێی مەودا و شکڵ و خەباتی کۆمەڵی مەدەنی دەناسێنرێ.

له لێكدانەوەی تەسكتر له پەیوەندیی دیموكراسی و كۆمەڵی مەدەنی، له سەر گرینگی ئەنجومەنگەلی كۆمەڵایەتی وەك توخمەكانی پێكهێنەری كۆمەڵی مەدەنی له پێگەیشتن و سەقامگیریی دیموكراسیدا پێداگیراوە. ئەنجومەنەكان ئەو دامەزراوانەن كە هاووڵاتی لە كۆمەڵگای نۆژەندا بۆ سەر خستنی حەز و ئامانجی هاوبەش دروستیان دەكەن. دیموكراسی بە بێ تۆڕێكی بەربڵاوی ئەنجومەنە كۆمەڵایەتییەكان له بنەڕەتدا نامومكینە. هەرچی بنەڕەتی ئەنجومەنە كۆمەڵایەتییەكان پەرەگرتووتر و چڕتر بێ، دیموكراسی پێگەیشتووتر دەبێ. لەم روانگەیەوە هەندێ لە نووسەران، ئەنجومەنەكان بە ئەسڵی ڕێكخەری سیستەمی دیموكراتیك لە قەڵەم ئەدەن. بەم حاڵەیشەوە هەندێ لە لایەنگرانی دیموكراسی، فرە بوونی كۆمەڵ و ئەنجومەنەكان بە مەترسی بۆ سەر یەكیەتی سیاسی كۆمەڵگا دادەنێن. بە گشتی لایەنگرانی دیموكراسی ژاكوپنی و ڕۆسۆیی سەبارەت بە فرەبوونی دامەزراوە و ئەنجومەنی مەدەنی ڕەشبین بوونە و ئەمانەیان بە ڕێگر لەبەردەم جێگیربوونی ئیرادەی گشتی داناوە. بە رای ئەوان ئەنجومەن و یەكیەتییەكان بە پشتیوانی لە قازانجی تایبەتی خۆیان، چاكەی مەدەنی و وەفاداری بۆ دەوڵەت، وەك نوێنەری مەسڵەحەتی گشتی لاواز دەكەن و وەفاداری و ئەركی تایبەت بە خۆیان دروست دەكەن. لە لایەكی ترەوە لایەنگرانی دیموكراسی لیبرال بە پێ داگرتن لە سەر ئیحتمالی سەرهەڵدانی زۆرەملی زۆرینە، لە فرەخوازی و ئەنجومەنگەلی مەدەنی وەك بنەمای دیموكراسی بەرنگاریان كردووە. بە رای ئەوان ئەم ئەنجومەنگەلە تەواوكەر و تەنانەت جێخۆشكەری كردەوەی دامەزراوە رەسمییە دیموكراتیكەكانی وەك مەجلیسی یاسادانان و ئەحزابن. سیستەمی فرەحیزبی بە بێ كۆمەڵگای تێكۆشەر و ئەنجومەنی كۆمەڵایەتی، بۆ بیر لێ كردنەوەش نابێ. وەك دەزانین لایەنگرانی دیموكراسی لیبراڵ و كۆمەڵی مەدەنی، بیرمەندانی وەك جیمز مادیسون، تۆكڤیڵ و جان ئیستوارت میل ئاماژەیان بە مەترسی ئیستبدادی زۆرینە كردووە. تۆكڤیڵ پێی وابوو كە ئەنجومەنەكان پارێزەری ئازادی و فرەڕەنگی لە دیموكراسی خەڵكی دان.

نەزەریەکانی لایەنگری دەوری ئەنجومەنە مەدەنییەکان وەك بنەمای دیموکراسی لە سەرەتای سەدەی بیستدا زۆر پەرەیان ئەستاند، بەڵام لە دەیەکانی دواتردا لە بەر پەرەگرتنی دەوڵەتی خێرومەن، لە کزییان دا، گەرچی جارێکی تر لە کۆتایی سەدەی بیستدا گەشەیان کردەوە. لەم روانگەیەوە، ئەنجومەنەکان لە باتی دەوڵەت، کرۆکی ئەسڵی ژیان و کۆمەڵگای دیموکراتیك دروست ئەکەن، لە کاتێکدا لە بۆچوونەکانی لیبراڵی کۆندا، بە بەراورد لەگەڵ دەوڵەت گرینگیان کەمتر بوو.

ئەنجومەنخوازان چەمکی دەوڵەت وەك سامانده‌ری کۆمەڵگای دیموکراتیك وەرناگرن. بە رای ئەوان وەرگرتنی دەوڵەت لەگەڵ چەمکی ئازادی لە بیری لیبراڵیدا دژایەتی لێ دەکەوێتەوە. دیارە ئەوان هەبوونی جۆرێك سیستەمی سیاسی نا مەرکەزی و تەسك وەردەگرن، بەڵام ئەنجومەنەکان ئەبێ کاروباری کۆمەڵایەتی هەڵسوڕێنن و مافی خۆ بەڕێوە بردنیان هەبێ. دەوڵەت تەنیا ئەبێ ئەو یاسا و نەزمە کە ئەنجومەنەکان بۆ خۆیان ناتوانن دایبمەرزێنن، دابینی بکەن. گەر دەوڵەت لەمە زیاتر دەوری پێ بدرێ، بە مەترسی بۆ سەر ژیانی ئەنجومەنە مەدەنییەکان دێتە ئەژمار. بە رای ئەوان ئەنجومەنەکان بە مۆڵەتی دەوڵەت هەبوونیان نییە، بەڵکو ئەم مۆڵەتە لە زاتی خۆیاندایە. پێویستیی پاراستنی نەزم و یاسا تەنیا دەوڵەتێکی بچووك و لانی کەمە.

روانگەکانی ئەنجومەنخواز لە درێژەی سەدەی بیستدا، نەیانتوانی لەگەڵ ئیدئیۆلۆژییەکانی لیبرالیزم و سوسیالیزم بەربەرەکانێ بکەن و لە ئاکامدا لە کۆتایی سەدەی بیستدا لە پەل و پۆ کەوتن. ئەنجومەنخوازان، خوازیاری کزی و لاوازی دەوڵەت و لامەرکەزیی سیاسی بوون، لە کاتێکدا لە درێژەی سەدەی بیستدا چێ کردنی دەوڵەتی بەهێز بۆ بەرەنگاری دەرەکی و پێشکەوتنی ناوخۆ بە شتێکی پێویست ئەزانرا. دەوڵەتی خێرومەن خۆی یەکێك لە رواڵەتە بەرچاوەکانی دەوڵەتی بەهێز بوو، بۆیە ئەنجومەنەکانی کۆمەڵی مەدەنی دەورێکی گرینگ بەڵام پلەدوویان لە سیستەمی دیموکراتیکدا پێ درا. لیبرالیزم دەوری سەرەکی بۆ ئەنجومەنگەلی کۆمەڵی مەدەنی پەسەند نەدەکرد. بەڵام لە کۆتایی دەیەی ١٩٧٠دا، پێ داگرتن لە سەر دەوڵەتی گەورە، بووروکراسی و دەست تێوەردانی حکوومەت لە ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری، لەگەڵ پەرە

گـرتنی ئیـدیۆلۆژی نیولیبـــرالیزم لــە کزیـدا. لــە بـاری نێونەتەوەییـــەوە، جیهـانی بـوونی بازرگانی و بزاڤـە ماڵییـەکان، دەسـەڵاتی دەوڵـەتیان لـە بـەڕێوەبردنی ئابووریـدا کـەم کـردووە. بـە کۆتـایی هـاتنی شـەڕی سـارد، پاسـاو دانـی کۆکردنـەوەی هێـزی لەشـکری و ئـابووری دەوڵەت کـاڵ بـوەوە. هـەر وەهـا لـە بـاری ئابووریـەوە تیۆریـەکان لـە سـەر تایبەتـمەندیی روو لـە خێـری ناوەنـدی نێوەنـــجی و بچـکۆلەی ئـابووری پێیـان دادەگـرت. بەگشـتی لەسـەر دەوری ئەنـــجومەنە مەدەنییـەکان لـە جێگرکردنـی دیـــموکراسیدا بـە مانـاییێکی تـەواوتر، زیـاتر پێدادەگیـرا.

٣-٥. زەمینەگەلی فەرهەنگی و کولتووری سیاسی

هەنـدێ لـە نووسـەران دیـــموکراسی وەك کۆمـەڵێك روانـین، بـە بەشـێك لـە کولتـووری سیاسی لە قەڵـەم ئـەدەن. کولتـووری سیاسـی, کۆمـەڵی روانیـــن و بایەخـە، کـە بـە ڕەوەنـد و ژیانی سیاسی, سامان دەبەخشـێ. باسـی فەرهـەنگی سیاسـی لـە سـەدەی بیسـتدا بـە تایبـەت لــە پەیوەنـدی لەگـەڵ زەمینـە فەرهەنگییـەکانی دیـــموکراسیدا هاتـە بـەرباس. پرسـیاری سـەرەکی ئەمـە بـوو چ جـۆرە فەرهـەنگێکی سیاسـی بـۆ پـەرەگرتنی دیـــموکراسی بـە پیتـە؟ پرسـیاری لاوەکـی ئەمەیـە کـە کـام زەمینـەی کۆمەڵایـەتی و ئـابووری و مێـژوویی، هـۆی پێگەیشـتنی خـودی فەرهـــەنگی سیاسـی دیـــموکراتیکە. شـێوە روانـینی بـاوی هـــەر فەرهەنگێکی سیاسیی، کـەم تـا زۆر شـێوە کـردەوەی دەسـەڵاتی دەوڵـەت نیشـان ئـەدات، بۆیـە دەکـرێ فەرهـــەنگی سیاسـی وەك فەرهـەنگی گشـتی بکـرێ بـە دوو بەشـەوە: فـەرەنگی سیاسیی ئارمـانی و فەرهـەنگی سیاسـیی راسـتی. بـەم حاڵەیشـەوە مەبەسـت لـە فەرهـەنگی سیاسـی لـە باسـکردنی دیموکراسـیگەلی ئـەمڕۆ, هـەمان کولتـووری سیاسـی واقیعییـە. هەنـدێ لـە نووسـەرانی دیکـە خـودی فەرهـەنگی سیاسـیان کـردووە بـە دوو بەشـەوە، فەرهـەنگی سیاسـیی گروپـی بـژاردەی کاربەدەسـتان و دووەم فەرهـەنگی سیاسـیی خـەڵکی. باس کردن لە پەیوەندیی ئەم دوو فەرهەنگە لە باسی دیـموکراسیدا ئێجگار گرینگە.

به دەلیلی جۆراوجۆ رەنگە لە نێوان ئەم دوو فەرهەنگەدا ناکۆکی پێش بێت. رەنگە گروپی بژاردە لە باری هۆگری بۆ دیموکراسی بە بەراورد لە خەڵك دواکەوتووتربن (وەك ئەوەی کە لە رژێمە سوننەتییەکاندا بینراوە) یان پێشکەوتووتربن (وەك ئەوەی کە لە رژێمە نوێخوازەکاندا دەبینرێ). هەر چۆنێکی بێ کەلێنی نێوان ئەم دوو بەشە فەرهەنگییە شتێکی هەتاهەتایی نییە.

نووسەرانی پێشوو کاتێك باسیان لە چاکەی سیاسی وەك پشتیوانی دیموکراسی، دەکرد لە راستیدا مەبەستیان فەرهەنگی سیاسیی دیموکراتیك بوو. هەندێ لە نووسەران فەرهەنگێکی ئەوتۆیان لە راستیدا بە هەل و مەرجی ژیانی چینیکی تایبەتی (وەك چینی نێوەنجی، چینی بازرگانی و هتد) دەزانی و ئەم شتەیان بۆ هەموو خەڵك بە راست نەدەزانی. بە پەرەگرتنی زانستی مرۆڤناسی, فەرهەنگی دوای شەڕی دووەمی جیهان، لێکۆڵینەوە لەسەر فەرهەنگی سیاسیی قەوم و نەتەوەکان بە گشتی پەرەی سەند. هەندێ لەم لێکۆڵینەوانە بۆ ناسینی خوو وخدە و تایبەتمەندیی نەتەوەکان تەرخان کرا بوون. نووسەرانی جیاواز باسیان لە سیماو خووی نەتەوەیی ئەمریکایی، رووسی، ژاپۆنی و ئەڵمانی کرد و لە نێوان ئەم خووە و دیموکراسی, یان دیکتاتۆری پەیوەندیان دۆزیەوە. خووی نەتەوەیی بە تایبەت بە پێی رەوەندی کۆمەڵوەرگیری سەرەتایی لە بنەماڵەدا دەناسێنرێ. لەم روانگەیەوە پەیوەندی نێوان کۆمەڵوەرگیری لە بنەماڵە و دیموکراسیدا بەر چەقی سەرەنجەکان کەوت. لەم روانگەیەوە ئەو روانیینانە کە رەهەند و روانینی کۆمەڵوەرگیری سەرەتایی دروست دەکەن وەك بڕوا بەوانی تر یا بڕوا پێ نەکردنیان، هەستی باوەڕ بە خۆ و سەربەخۆیی تاك، چاوەڕوانی لەوانی دیکە.. هتد لە سەر روانیین و کردەوەی سیاسی کاریگەرن. رەهەندی دواتری کۆمەڵوەرگیری وەك فێرکاریی گشتی و سیاسی، هەستی پیشەیی و هتد, رەنگە روانینی رەوەندی کۆمەڵوەرگیری سەرەتایی سەقامگیر بکەن, یان دژی ببنەوە. لە روانگەی خاوەنڕایانەوە سەبارەت بە بنەماڵە وتراوە، جۆری بنەڕەتی دەسەڵاتی باو لە بنەماڵەدا، لە سەر روانینی باش, یان خراپ سەبارەت بە بەشداری، رکەبەری و دیموکراسی کاریگەرە. زۆر جار سێ جۆر ستراکتۆری دەسەڵات لە بنەماڵەدا جیا دەکرێتەوە.

١- دابەشكردنی دەسەڵات لە نێو ئەندامانـدا، یـان كۆنەبوونـەوەی دەسـەڵات لـە دەسـتی یەك كەسدا بە تایبەت باوك.

٢- كۆ كردنەوەی دەسەڵات لە دەستی باوكدا لەگەڵ پەیوەندی گەرم و دڵۆڤانانە

٣- كۆكردنەوەی دەسەڵات لەگەڵ دیسیپلینی توند و تەمیێ كردن و لێداندا.

هەنـدێ لێكۆڵینـەوە نیشـاندنی داوە كـە بـاوك لـە بنەماڵەگـەلی رووسـدا تـەنیا ئـەو كاتـە تـەمیێ كـردن نیشـان دەدەن، لەگـەڵ منداڵـەكانی خۆیانـدا كایـە ناكـەن، منـاڵان مافـی شـەڕ كردنیـان نییـە و پێویسـتە هـەموو ناكۆكییـەكانیان بـخەنە بـەر دەسـتی باوكیانـەوە. بـە پێـی هەمان لێكۆڵینـەوە هـەل و مـەرج لـە بنەماڵـە ئامریكاییەكانـدا رێـك بـە پێچـەوانەیە. بـە پێـی توێژینەوەیـەكی دیكـە فەرهـەنگی خـەڵكی باشـووری ئیتالیـا كـە خـاكی مافـیایە، تـەوەرەی لـە سـەر بنەماڵەیـە، بـەم مانایـە كـە پەیوەنـدیی پێكـەوە بـوون و بـاوەڕ و پشـتیوانی لـە نێـو هـەر بنەماڵەیەكدا بە هێـزە، بـەڵام بنەماڵـەكان سـەبارەت بـە یەكتـری رەش بیـن و بـێ بـاوەڕن. هـەر ئەمـەش یـەكێك لـە گرێكـانی بـەردەم بەشـداری لـە ژیـانی گشـتی دایـە. هەنـدێ لێكۆڵینـەوە لەمەڕ فەرهـەنگی سیاسـی لـە وڵاتـە ئاسیاییەكاندا دەری خسـتووە كـە لـە بنەماڵـەی خـەڵكانی ئاسیادا ئاكاری بـاوك و دایـك لـە نێـوان حـەزی رەهـا و قـینی رەهـا لـە هـات و چـۆدایە و منـداڵ بەم ئاكامە دەگات كە سەیتەرەی نییـە لـە سـەر ئاكـاری كەسـانی تـر بـە سـەر خۆیـدا. كـە وابـوو دنیـا لـە بـەر چـاوی ناعـەقڵانی، ناوەسـتا و بـێ بـاوەڕ دەنوێنـێ و تـەنیا رێگـای دابیـن كردنـی ئاسـایش، بەرفـەرمانی كۆیرانـەی باڵادەسـتان و سەرچـاوەكانی دەسـەڵاتە. منـداڵان زۆر جـار هەستی خۆیان سـەبارەت بـە بـاوك و دایـك، یـان بـۆ كۆمـەڵ و دەوڵـەت دەگۆزنـەوە و ئەمـەش بـۆ خـۆی یارمـەتی بـە پێگەیشـتن و بـەردەوامیی خـووی نەتـەوەیی ئـەدات. بـەڵام زۆری نەخایانـد كـە باسـی دڕدۆنگـی خـووی نەتـەوە كەوتـە بـەر رەخنـە و جێگـای بـۆ باسـی روونتـری فەرهـەنگی سیاسـی چـۆل كـرد و لـە ئاكامـدا زەمینـە بـۆ لێكۆڵینـەوە لەسـەر مانـای فەرهـەنگی رەفتـاری سیاسیی دیـموكراتیك خۆشتـر بوو.

لەم لێكۆڵینەوانەدا لـە بـاتی پـێ داگـرتن لـە سـەر رەهەنـدەكانی كۆمەڵوەرگیـری سـەرەتایی بـە تایبـەت بنەماڵـە، لـە سـەر رەهەنـدەكانی كۆمەڵوەرگیـری دواتـر و رەوەنـدی پەیوەندییـەكان لـە داڕشـتنی روانیـن و لایەنـەكان پـێ داگیـراوە. سـەرەڕای ئەمانـە شـێوەی شـكڵ گـرتنی فەرهەنگی سیاسی بە مانای تایبەتی وشـە لـە چـەقی سـەرنج دابـووە. لـەم نەریتـەدا، هەنـدێ لـە

نووسەران چەمکی «فەرهەنگی مەدەنی»یان بۆ بەیان کردنی تار و پۆ و بنەماکانی ئەسڵی فەرهەنگی سیاسیی دیموکراتیك داناوە. فەرهەنگی سیاسیی دیموکراتیك لەم روانگەیەوە بریتییە لە رێرەوێ سەبارەت بە سیاسەت و حکوومەت کە پێویستی بە رادەیەکی زۆری زانیاریی سیاسی، هەستی سەربەخۆیی و توانایی تاکی، هەستی هاوکاری لەگەڵ کەسانی تر و هەستی بەشداری لە راوێژکردنی گشتیدا بێ. «فەرهەنگی مەدەنی» بەم مانایە لەگەڵ سەقامگیریی سیاسی و دیموکراسی خزمایەتییەکی مانادار پەیدات دەکات. هەندێ لە نووسەران ئەو فەرهەنگە سیاسییە بە پێت بۆ جێگیر بوونی دیموکراسی دەزانن کە یەکەم سەبارەت بە بیر و باوەڕی جیاواز ساناگیر بێ و دووەم باوەڕ بەوانی تری تێدا بەرجەستە بێ.

گابریل ئالمۆند و سیدنی وربا، کە دوو زانای سیاسی ئامریکایین, لە کتێبی بەناوبانگی خۆیاندا بە ناوی «فەرهەنگی مەدەنی ١٩٦٣» وتوویانە کە دیموکراسیی سەقامگیر، پێویستی بە هاوولاتی گەلی هەیە کە هەم خاوەنی فەرهەنگی هاوولاتی و هەم خاوەنی فەرهەنگی بەشداری بن، لە بەر ئەوەی یەکەمیان بەردی بناغەی هەستی فەرمانبەری و وفاداری بە حکوومەتە لە کاتێکدا دووەمیان بنەمای باوەڕی خەڵك بە بەشداری و رکەبەری لە ژیانی سیاسیدا دروست دەکات.

ئەم نووسەرانە جۆرەکانی فەرهەنگی سیاسی لە سەر دوو تەوەرە دابەش دەکەن: یەکەمیان لە سەر تەوەرەی لایەنگریی تاك سەبارەت بە سیستەمی سیاسی کە بریتین لە ١- تێڕوانینی تێگەیشتنی ٢- روانینی بایەخی ٣- روانینی هەستدار

دووەم لە سەر تەوەرەی لایەنگریەکان کە بریتین لە:

١- کەسایەتییە کاربەدەستەکان

٢- سیاسەتەکانی حکوومەت

٣- بنیادەکانی حکوومەتی

لەم روانگەیەوە هەرچی فەرهەنگی سیاسی تێگەیشتنی تر و سەر بە باسی گشتیتر بێت، زیاتر بۆ حاڵی دیموکراسی لە بارترە.

هەندێك لە نووسەرانی دیکە، فەرهەنگی سیاسیان لە کۆمەڵگای دیموکرات لەگەڵ کۆمەڵگای سوننەتی و نادیموکراتیك بەراورد کردووە. بە بۆچوونی ئەوان لە سیستمگەلی دیموکراتیکدا، رەهەندە سەرەتاییەکانی کۆمەڵوەرگیری لە تاکدا، هەستی بڕوا بەوانی تر و

پەیوەندیی مرۆڤانی دروست دەکات بەڵام ڕەهەندەکانی دواتر لە دەقی ئەم بڕوا گشتییەدا، سەبارەت بە دامەزراوە سیاسییەکان هەستی ڕەشبینییان تێدا سەوز دەکات و پێویستی تەسک کردنەوەی دەسەڵات دەعاملێنن. لە بەرانبەردا لە فەرهەنگە سوننەتییەکاندا، ڕەهەندەکانی کۆمەڵوەرگیری سەرەتایی، هەستی بێباوەڕی سەبارەت بەوانی تر و پەیوەندییە مرۆڤەکانیان لە تاکدا دروست دەکەن. لە حاڵێکدا لە ڕەهەندی دواتردا لە تاک چاوەڕوانییان هەیە تا سەبارەت بە دامەزراوە و ڕێبەرانی سیاسی ئیمانی تەواویان هەبێ.

٣-٦. کەسایەتیی دیموکراتیك

هەندێ لە نووسەران کەمتر باسی زەمینە فەرهەنگییەکانی دیموکراسی دەکەن و زیاتر جەخت لە سەر کەسایەتیی دیموکراتیك دەکەنەوە. مەبەست لە کەسایەتیی دیموکراتیك لە ڕەوانناسی کۆمەڵایەتیدا، جۆرە کەسایەتییێکە کە بۆ بەشداری لە ژیانی گشتیدا بە پیتە و ژیانی سیاسی بە زەمینەی تێکۆشان لە نێوان تاکگەلی هاوشان دەزانێ. ئەو لە لایێك نایەوێت بە سەر ئەوانی تردا زاڵ بێت و لە لایێکی ترەوە لە هێزی کوێرانەی دەسەڵاتداران (کە دوو تایبەتمەندیی ڕەسەن و جمکانەی کەسایەتی دەسەڵاتخوازە) خۆی دەبوێرێ. شێوەی پێگەیشتنی کەسایەتیی دیموکراتیك، دیارە باسێکی ئەستەمە، بەڵام لەم بوارەدا پێك گەیشتنێك هەیە کە ئەم جۆرە کەسایەتییە تایبەتییە لە ناخی بنەڕەت و ڕەوەندە دیموکراتیکەکاندا پێرەوکە دەبێ و دواتر لە لایەن خۆیەوە لە سەر ئەم بنەڕەت و ڕەوەندانە کاریگەری دەبێ. لەم ڕوانگەیەوە، کەسایەتیی دیموکراتیك وەك ڕەوانناسی کۆمەڵایەتی چاوی لە تایبەتمەندییەکانی زاتی تاك نییە بەڵکو ئەم کەسایەتییە بە بەهرەی ڕەوەندگەلی ئاڵۆزی کۆمەڵوەرگیری دەزانێ و پێی وایە هۆکاری ڕەنگاوڕەنگ بە تایبەت جۆری بنەڕەتی دەسەڵاتی سیاسی دەورێکی بەرچاوی هەیە. وەك ئاماژەمان پێی کرد یەکەم کەس کە باسی چەمکی کەسایەتیی دیموکراتیکی لە حکومەت و سیاسەتدا کرد، هارولد لاسول بووە، لاسول پێی وابوو کەسایەتیی دیموکراتیك خاوەنی چوار تایبەتمەندییە:

١- یەکەم کراوە بوون و کۆمەڵایەتی بوون و لە ئاکامدا پەیوەندیی بەربڵاو لەگەڵ کەسانی دیکەدا.

٢- پێشخستنی ئەو بایەخ و نیازانەی کە جێی پەسن و سەرنجی کەسانی دیکەن.

٣- بڕوا بە سروشتی باشی بنەڕەتی مرۆڤەکان لەگەڵ بڕوا بە خۆبووندا.

٤- ڕۆچوونی ئەم سێ تایبەتییە بۆ ناخودئاگای تاك.

بە بڕوای لاسول کۆمەڵگای دیموکراتیك پێویستی بە کەسایەتیی دیموکراتیکە و لە نێوان ئەم دووەدا پەیوەندی بەرانبەر هەیە. نووسەرانی جیاواز لە نێوان تایبەتمەندیی کەسایەتی و بەشداری لە ژیانی سیاسیدا پەیوەندی نزیکیان دۆزیوەتەوە. تایبەتمەندیی، کۆمەڵایەتی بوون، دەرەوەخوازی٢، گەش بینی، باوەڕ بە خۆ بوون، هەستی سەربەخۆیی و هانی کەم بۆ دەسەڵاتخوازی و پاوانخوازی، لەگەڵ بەشداری لە ژیانی سیاسی گرێدراویان نزیك بووە.

لە بەرانبەر کەسایەتیی دیموکراتیکدا، باس لە کەسایەتیی دەسەڵاتخواز کراوە. ڕەوانناسیی کۆمەڵایەتی ئەم کەسایەتییەی وەك زەمینەی ڕەوانناسی سیستمگەلی نادیموکراتیك و بەسراو لێك داوەتەوە. ئەم چەمکە باس لە کۆمەڵێك تایبەتمەندیی کەسایەتی وەك خۆ بە دەستەوە دەر لە بەرانبەر دەسەڵاتی سەرتر، زۆر وتن بە ژێردەستان و ئەو هەستەی کە لەگەڵ ئەوانی تردا بەرانبەر نییە «هەستی سەرتر بوون یا خوارتر بوون» ئاماژە کراوە. بە پێی لێکۆڵینەوەی کلاسیکیی ئادرنۆ لە کتێبی کەسایەتیی دەسەڵاتخواز (١٩٥٠) ، کەسایەتیی دەسەڵاتخواز لە ئەساسدا کەسایەتییێکی لاواز و بەسراوە و نائەمنە کە بۆ گەیشتن بە هەستی ئەمنییەت و دەسەڵات، دنیا بە خاوەن نەزم و ڕێك و پێکی دەزانی یان دەیەوێت ئەم نەزم و ڕێك و پێکیە دروست بکات. کەرەسەیێکی باو لە ڕەوانناسیی کۆمەڵایەتیدا بۆ هەڵسەنگاندنی دەسەڵاتخوازی، «پێوانەی فاشیسم» کە لە سەر ئەساسی تایبەتمەندییەکانی کەسایەتیی دەسەڵاتخواز دروست کراوە. بە پێی لێکۆڵینەوەکان، ئەو کەسانەی کە پلەی بەرزتر لە سەر ئەم پێوانە بە دەست بێنن، بەشداریی دیموکراتانەی کەمتر لە خۆیان نیشان دەدەن. کەسایەتیی دەسەڵاتخواز، خوازیاری کۆمەڵێکی پۆلێنکراو و ڕێك و پێکە کە لەگەڵ چەمکی کۆمەڵگای کراوە و دیموکراتیدا خزمایەتییەکی ئەوتۆی نییە.

٢- بـرون گـرایـي

بەشی چوارەم

بنەماکانی حکوومەتی دیموکراتیک

]

بنەماکانی حکوومەتی دیموکراتیک

لەم وتارەدا دەکەوینە لێکدانەوەی بنەماکانی حکوومەتی دیموکراتیک لە دیموکراسیی هاوچەرخدا کە بە دیموکراسیی ناڕاستەوخۆ ناسراون و لەسەر پرەنسیپی نوێنەرایەتی و پارلەمانتاریزم چێ کراون. گرینگترین باسە گشتییەکانی حکوومەتی دیموکراتیک وەك ئازادیی مەدەنی و سیاسی، کۆماری بوون، پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵات بۆ پێشگیری لە ئیستبداد و کۆبوونەوەی هێز، پارلەمانتاریزم، بزاڤی دروست بوونی حکوومەت لە دیموکراسیدا، بزاڤی بڕیاردانی سیاسی و بەرپرسایەتیی کاربەدەستانی حکوومەتی لە بەرانبەر خەڵکدا هەموو لە چوارچێوەی چەمکی بنەمای حکوومەت لە دیموکراسییگەلدا دێن بەرباس.

٤-١. مافی مەدەنی

دیموکراسی لە ئەساسدا پێبەندە لە سەر پێناسەکردنی کۆمەڵێك مافی مەدەنی بۆ هاووڵاتیان، مافی مەدەنی, مافێکە کە هاووڵاتیان بە پێی یاسای ئەساسی و یاسای دیکەش لێی بەهرەمەندن, چەکی مافی مەدەنی لە چاوەڕۆخەی مرۆڤدا بەمانای گشتیی خۆیان, بەکاردێت.

مافی مرۆڤ هەر وەك لە باسە گشتییەکاندا دیتمان، مافێکە کە هەر کەس بە حوکمی ئەوەی کە مرۆڤە، لێی بەهرەمەندە. وەکو پاراستنی گیان، مافی ژیان، مافی دارایی و هتد. بەیاننامەی مافی مرۆڤ کە لە ساڵی ١٩٤٨ لە لایان ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکانەوە بڵاو کرایەوە، سەرچاوەی گەلێك مافی گرینگە.

بێگومان مافی مرۆڤ بنەمای مافی مەدەنیی هاووڵاتیانە. بەڵام مافی مەدەنی، هەم لە یاسای نێوخۆییدا بە وردی باس دەکرێ و هەم بە شێوەی تایبەتی چاوەدێریی پەیوەندیی نێوان خەڵك, یان هاووڵاتیان و حکوومەتن، بۆ وێنە وەك ئازادی دروست کردنی ئەنجومەن و کۆمەڵە و بەڕێخستنی ڕێپێوان بە مەبەستی فشار خستنە سەر

حکومەت بۆ پێ ڕاگەیشتن بە سکالاو شکایەت و دەنگ هەڵبڕینی خەڵك, یان بە مەبەستی دژایەتی لەگەڵ سیاسەتی حکومەتدا. بەیەکێك لە ماف و ئازادییە ئەسڵییەکان لە دیموکراسیدا لە قەڵەم دەدرێ و دیارە یاسای ئەساسی پێ لە سەر گرنگیی دادەنێت. یەکەمین چاکسازیی یاسای ئەساسیی ئەمریکا (١٧٩١) ئازادیی ئەنجومەن و کۆمەڵەی لە پەنای ئازادیی بەیان و بڵاوکردنەوەی بیروڕا، بە مافی ئەساسیی تاك لە قەڵەمدا. یاسای ئەساسی زۆر لە دیموکراسیگەل دواتر چاویان لەم چاکسازییە کرد. هەر وەها گەلێك بەیاننامە و پەیماننامەی نێونەتەوەیی وەك بەیاننامەی جیهانی مافی مرۆڤ، پەیماننامەی نێونەتەوەیی مافی مەدەنی و سیاسی و هتد پێیان لە سەر مافی ئەنجومەن و کۆمەڵە داگرت، دیارە زۆرتری ئەم پێداگرتنانە لە سەر سروشتی ئاشتیخوازی و یاسایی ئەم کۆمەڵانە بوو. بەم حاڵێشەوە لێبوردەیی و ساناگیری سەبارەت بە ئەنجومەن و کۆمەڵەگەل جیاوازی هەیە. لە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا، دەربڕینی بێزاری و وەزمان هێنانی قسەی «ترسێنەر» تا ئەو کاتەی بۆ کردەوەی نایاسایی نەگۆڕاوە، ئازادە. لە کاتێکدا لە زۆربەی وڵاتان جووڵانەوەی ئەوتۆ قەدەغەیە. دەوڵەتی بەریتانیا لە ساڵی ١٩٨٦ لە بەر نیگەرانی لە بەرز بوونەوەی ئەژماری کۆبوونەوە و ڕێپێوان، وەك هێزی شاراوەی ترسێنەر، یاسایێکی بە ناوی یاسای نەزمی گشتی پەسەند کرد و لەم بارەوە تەسك کردنەوەی لە بەر چاو گرت.

ئازادیی بەیان, بە گرنگترین مافی مەدەنی و سیاسی لە دیموکراسی گەلی ئەمڕۆدا حێساب دەکرێ. بە وتەیەکی دیکە ئازادیی بەیان یەعنی ئازادیی پەیوەندی بە شێوەی قسە کردن و نووسین لە نێو هاووڵاتیاندا. ئەم پەیوەندییە لەوانەیە لە ڕێگای ڕۆژنامە، کتێب و بڵاوکەرەوە جێبەجێ بکرێ. بەم پێیە لە دیموکراسیدا، فەرهەنگ و هونەر و ئەدەبیات، مەیدانی ئازادیی بەیانە و بە دوورە لە سەیتەرەی دەسەڵاتی دەوڵەتی. ئازادیی بەیان هەر وەها پێویستی بە ئازادی و ئیختیار هەیە لە ڕەفتار نواندن و لەبەر دەست دابوونی کەرەستەکاندا. ئازادیی بەیان, ئەساسی جۆرێکی تر لە بیرکردنەوەیە کە ئەویش یەکێك لە بنەماکانی شێوەی ژیانی دیموکراتیك دروست دەکات. لەم شێوە ژیانەدا، ئەوانەی جۆرێکی تر بیر دەکەنەوە ناکرێت بە تاوانی بیروڕای جیاواز و دژ بە

حکوومەت بخرێنە ژێر ئازار و ئەشکەنجەوە. بە گشتی ئازادیی بەیان دەبێتە هۆی گەشەی بیر و توانایی هاووڵاتیان لە بەشداریکردن لە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتیدا، هەر وەها ئازادیی بەیان، دەست پێڕاگەیشتن بەو بۆچوونانە کە لە راستیەوە نزیکترن، هاسان دەکاتەوە. هەروەها پێشگیری لە کەڵەگایی سیاسی و پاوانی دەسەڵات، دەکات. بە هۆی رەخنە گرتنەوە، یارمەتی بە دروست بوونی کۆمەڵگای کراوە دەدات و توانایی هاووڵاتیان بۆ هەڵبژاردنی هێڵی جیاجیا، کە شێوەی رۆژانەی ژیانی دیموکراتین، بەرز دەکاتەوە. بنەمای ئەسڵی کۆمەڵگای مەدەنی و سنووری گشتیی ئازاد، هەمان ئازادیی بەیانە. چەمکی هاووڵاتی بە بێ ئازادیی بەیان شتێکی نامومکینە. وەك ئاماژەی پێ کرا لە روانگەی ئەرەستووەوە، ژیر بێژی و بەیان، تایبەتمەندیی پرەنسیپی مرۆڤ بوونە، لە سیستمگەلی زۆرەملیدا مرۆڤ دەکرێنە حەیوانێکی بەستەزمان، بەلاّم لە پۆلیتیدا، سیاسەت بە مانای پەیوەندیی یەکسان لە نێوان کەسانێکە کە بیر دەکەنەوە و قسان دەکەن. بۆیە چاکەی سیاسی بە بێ ئازادیی بەیان نامومکینە. جان میلتون نووسەری سەدەی هەڤدە و یەکەمین پارێزەری گەورەی ئازادیی بەیان، پێی وابوو کە ئەو چاکانەی کە لە رێگای ئازادیی بەیان و بە شێوەی ئازادانە وەدەست نەهاتبن، شایانی نێوی ئەوتۆ نین.

گرنگترین مافی مەدەنی و سیاسی لە دیموکراسییەکانی ئەمڕۆدا مافی دەنگدانە. مافی دەنگدان دەبێ گشتی، یەکسان، نهێنی و راستەوخۆ بێ. ئەم تایبەتمەندیانە چوار پرەنسیپی بنەڕەتی مافی دەنگدان لە دیموکراسیی ئەمڕۆدا بە حیساب دێن. مەبەست لە گشتی بوونی دەنگدان ئەمەیە کە هەموو هاووڵاتیانی یەك وڵات بە چاوپۆشی لە نەتەوە، جنس، زمان، ئایین، خوێندەواری، دارایی، دۆخی چینایەتی، بیروڕای سیاسی و ئیدلۆژی و هتد، مافی دەنگدانیان هەیە. بەم حاڵەشەوە دیاری کردنی خەت و نیشانی وەك، تەمەنی دیاریکراو، هاووڵاتی بوون، دانیشتوو بوون، هاووڵاتیەتی، لەشساخی دەروونی و نەبوونی پێشینەی داد، بەپێچەوانەی پرەنسیپی گشتی دەنگدان نییە. مەبەست لە پرەنسیپی یەکسانی لە مافی دەنگداندا ئەمەیە کە بایەخی دەنگی هاووڵاتیان یەکسانە. بە جۆرێکی دیکە ناکرێت دەنگی خەڵکی لە سەر ئەساسی قورسی و گرینگی ئابووری، فێرکاری، بیروباوەڕ، رەگەزی، چینایەتی و جنسی

پێوانه بکرێ و جیاوازی له نێوانیاندا دابنرێ و نرخی کەمتر, یا زیاتریان پێ بدرێ. بەم پێیە ناکرێت بۆ چینێکی تایبەت, ژمارەیێکی تایبەت نوێنەر لەبەرچاو بگیرێ. بە پێی پرەنسیپی نهێنی بوون، دەنگی تاکگەل بە شێوەی نهێنی، بە بێ ئاگاداری کەسانی دیکە و بێ ئیمزا دەخرێتە سندوقەوە. پرەنسیپی چوارەم بەم مانایەیە کە دەنگدەران، خۆیان نوێنەری خۆیان هەڵدەبژێرن، نەك ئەوەی بێ سەرەنج دان بە دەنگی ئەوان نوێنەریان بۆ هەڵبژێرن.

٤-٢. پرەنسیپی نوێنەرایەتی

پرەنسیپی نوێنەرایەتی, بنەمای بەشداریی ناڕاستەوخۆی خەڵکە لە حکوومەتدا لە ڕێگای نوێنەرانی خۆیانەوە. هەڵبەت، لە دیموکراسییەکاندا، هەموو کاربەدەستان و کارگێڕانی گشتی لە لایەن خەڵکەوە دیاری ناکرێن، بەڵام ئەوانەی کە ڕاستەوخۆ هەڵنابژێرین دەبێ لە لایەن ئەوانەوە کە خەڵك ڕاستەوخۆ هەڵی بژاردوون، هەڵبژێرێن. بۆ وێنە لە ئەمریکا کولێژی هەڵبژاردن هەیە کە سەرۆك کۆمار دیاری دەکات کە خۆیان لە لایەن خەڵکەوە دیاری دەکرێن. سەرۆك کۆماریش بە هاودەنگیی ئەنجومەنی پیران، هەموو کارگێڕان و کاربەدەستانی دەوڵەتی فیدراڵ دەست نیشان دەکات، لە حکومەتگەلی بە تەواوی «کۆماری»، یان دیموکراتیکدا، هیچ پلەیێك میراتی و بۆ هەمیشە نییە. بەم پێیە ئەنجومەنێك وەك مەجلیسی ئەعیانی بەریتانیا کە هەندێ لە ئەندامانی میراتی و بۆ هەمیشە دادەنرێن، جۆرێك تەسك کردنەوە بۆ دیموکراسیی نوێنەرایەتی لە قەڵەم دەدرێت. لە دیموکراسیی چاخی باستاندا کە لە سەر بەشداریی ڕاستەوخۆی هاوولاتییان دامەزرابوو، نوێنەرایەتی لە کارا نەبوو. هەندێك لە کاربەدەستانی سیاسی بە پێی تیروپشك دیاری دەکران و بە شێوەی سووڕی, هێزیان دەگرتە دەست. بەڵام لە دیموکراسیی ئەمڕۆژیدا ئیمکانی دیموکراسیی ڕاستەوخۆ نییە و بەم پێیە دامەزراوە و پرەنسیپی نوێنەرایەتی چاوپۆشی لێ ناکرێت. پارلەمانەکان ئەمڕۆکە بە گرینگترین دامەزراوەی نوێنەری خەڵکی بە حیساب دێن و بە تایبەت

مەجلیسی یەکەم یەعنی مەجلیسی ئەسڵی کە هێزی یاسادانانی بەربڵاوی هەیە. مەجلیسی دووەم بە تایبەت لە زەمینەی بڕیار وەرگرتنی ئابووریدا دەسەڵاتی کەمترە.

بۆ یەکەم جار، تۆماس هابز, فەیلەسووفی بەریتانی، چەمکی نوێنەرایەتی هێنایە ناوانەوە. بە رای ئەو حکوومەتی دامەزراو لە سەر شێوەی نوێنەرایەتی, حکوومەتێکە، کە لە سەر داخوازی خەڵك دامەزرا بێ، بە چاوپۆشی لەوەی کە سەڵتەنەتی و میراتی, یان خاوەنی مەجلیسی کارگێڕی بێت. بە رای هابز سەڵتەنەتی رەها وەکو نوێنەری خەڵك چاکتر دەتوانێ پارێزەری ئاشتی و ئاسایش و یاسا بێت. لە بەرانبەردا جۆن لۆك لە سەر ئەو بڕوایە بوو کە حکوومەتی دامەزراو لە سەر نوێنەرایەتی بە مانای تەواوی وشە, حکوومەتی مەجلیسێکە کە هەڵبژاردەی خەڵك بن و یاسادانانیان لە ئەستۆوەیە.

بەم حاڵەیشەوە جۆن لۆك پێی وابوو ئەگەر بەرپرسیی هێزی بەڕێوەبەر کەسێکی تاك و تەنیا بێت و لە مافی ڤیتۆ بەهرەمەند بێت دەتوانین بڵێین کە نوێنەری هەموو کۆمەڵگایە، دیارە بەو مەرجەی کە هەڵبژاردەی خەڵکی بێت. لە سیستەمی ئەمریکا کە بە شێوەی بەرچاو لە سەر بیری لۆك بناغەی دانراوە، سەرۆك کۆمار نوێنەری خەڵکە لە کاتێکدا کە کۆنگرەش وەك نوێنەری بەرژەوەندی و قازانجی تایبەتی کۆمەڵایەتی دەناسرێت. بە گشتی لە سیستمگەلی سەرۆکایەتی لە بەرانبەر سیستەمی پارلەمانیدا، سەرۆك کۆمار نوێنەری گەل و خەڵك بە حیساب دێت. لە سیستمگەلی دوو مەجلیسیدا مەجلیسی یەکەم زیاتر لە دووەم بە نوێنەری خەڵك دەزانرێت و مەجلیسی دووەم کەمتر لە ژێر چاوەدێریی خەڵکی دایە. دیموکراسیگەلی ئەمڕۆکە چەمکی هۆبزی نوێنەرایەتیی خەڵك لە لایان رێبەر یان حاکمی یەکتا و چەمکی کۆنتری نوێنەرایەتیی خەڵك لە لایان مەجلیسەوە تێکەڵ یەکتری کردووە. لە کاتێکدا هەندێك لە نووسەران، پرەنسیپی نوێنەرایەتییان وەك جێنشینی بێ ئەملا و ئەولا و هەرچەن نابەدڵی دیموکراسیی راستەوخۆ قبووڵ کردووە، هەندێکی ئەمەیان بە چاکتر و سەرتر لەم جۆرە دیموکراسییە زانیوە.

بناغە داڕێژانی کۆماری ئەمریکا پێیان وابوو کە نوێنەرایەتی زەمینەی فێرکردنی سیاسیی خەڵك و سەرختی باسە گشتیەکان پێك دێنێ، لە بەر ئەوەی نوێنەران، وەك

تاقمێکی بژاردەی هاووڵاتیان بە شێوەی ڕێک و پێکتر و ژیرانەتر دانیشتن و هاوبیری دەکەن. خەڵك تەنیا مافی هەڵبژاردنی کاربەدەست و داوەری سیاسییان هەیە و توانایی حکومەتی ڕاستەوخۆ بە سەر خۆیاندا نییە. بەم حاڵەیشەوە بە ڕای ئەوان، نوێنەرایەتی تەنیا دەستەبەری حکومەتی دڵخوازنییە و مەجلیسی نوێنەران ڕەنگە لاریی جۆراوجۆری هەبێ. بەم پێیە ئەمانە لە نێوان مەجلیسی پیران و هێزی دادوەری و هێزی بەڕێوەبەریدا لەگەڵ خەڵك مەودایان داناوە و ئیزنیان پێ داون تا لە کاتی پێویستدا بە کۆنترۆڵ و تەسك کردنەوەی مەجلیسی نوێنەران، هێزی خەڵکی پارسەنگ بدەن و کۆنترۆڵی بکەن. لە بەرانبەردا نووسەری دیکەی وەك ڕۆسو ڕەخنەیان لە سەر پرەنسیپی نوێنەرایەتی هەبوو, بە ڕای ئەوان نوێنەرایەتی مەودا دەخاتە نێوان خەڵك و نوێنەرانەوە و لە ئاکامدا زۆر جار لە نێوان هۆگری و باوەڕی نوێنەران و خەڵکدا مەودا دروست دەبێت. بەم حاڵەوە، ئەمڕۆ کە بە هۆی پێشکەوتنی تکنیکی پێوەندیی گرتنەوە، پێوەندیی نێوان خەڵك و حکومەت، تەنیا بە نوێنەرانەوە نابەسرێتەوە. خەڵکی خۆیان ڕاستەوخۆ بیروڕای خۆیان لە ڕێگای بیروڕا دەربڕین، وتوبێژی ڕادیۆ - تەلەفزیونی و کەرەسەی دیکەی پەیوەندییەوە بە حکومەت دەگەیەنن. هەندێك تەنانەت وتوویانە کە تەلەفزیۆن, دیموکراسیی ناڕاستەوخۆی ئەمریکای بۆ دیموکراسیی ڕاستەوخۆی شێوە ئەتینایی گۆڕیوە.

٤-٣. حکوومەتی کۆماری

لە بیرۆکەی سیاسیی قەدیمدا, چەمکی حکومەتی کۆماری لە بەرانبەر حکومەتی پادشایەتیدا بە کار دەهات. کۆمار بەم مانایە، حکومەتێکی ئازادبوو کە تیایدا خەڵکی بە دوور لە هێزی زۆرەملی کاروباری شار و وڵاتی خۆیان ڕادەپەڕاند. بەم پێیە نەك ملکی تایبەتیی شا، بەڵکو کاروپیشەی گشتی «Res publica» خەڵك بوو. شێوەی سەرەتایی کۆماری, هەمان دەوڵەتشاری یۆنانی بوو کە تیایدا هاووڵاتیان بە سەر خویاندا حکووومەتیان دەکرد. ئەزموونی زیاتری حکومەتی کۆماری، لە کۆماری

رۆمدا سەری هەڵدا. کۆمار لەو وڵاتەدا بە مەبەستی بەرانبەرکێ لەگەڵ کاربەدەستانی داگیرکەری بێگانە و مەیلی خۆبەزلزانی و ئیستبدادی نێوخۆدا، دەبوایە توانایی پێویستی بۆ پارێزگاری لە خۆی ببوایە. بۆیە لە ئەدەبیاتی سەرەتاییدا پێ لە سەر تایبەتمەندیی جەنگاوەری کۆمار دادەگیرا، ئەگەر ئەم تایبەتمەندییە تەنیا کەرەسەیێك بۆ دیفاع لە پرەنسیپی حکومەتی ئازاد بوو. هاوڵاتیانی کۆمار دەبوایە بەرپرسایەتیی نیزامی و حکومەتیان لە سەرشان بوایە. دیفاع لە ئازادی و حکومەتی ئازاد، پێویستی بە چاونەترسی، وڵاتپارێزی و جەنگاوەری هەبوو. دیارە لەو کۆمارە سەرەتاییانەدا هەموو خەڵکی بە هاووڵاتی حیساب نەدەکران.

لە ئەتینادا, ژنان و کۆیلەگەل و بێگانان لە ژمارەی هاووڵاتیان بەدەر بوون. دوای هەزار ساڵ وەك دیتمان، جارێکی تر لە سەدەی دوازدەدا حکومەتی کۆماری و ئەندیشەی کۆماری لە دەوڵەت شارەکانی باکووری ئیتالیا وەك ونیز و فلۆرانس زیندووکرایەوە. لەو کۆمارگەلەدا، شورا و دامەزراوەی جۆراوجۆر و پلەو پایەی جۆراوجۆر لە بەر دەستەبەر کردنی بڵاو کردنەوەی دەسەڵات لە نێو هاووڵاتیاندا هاتە ئاراوە و بەو پێیە بەشێکی بەرچاو لە هاووڵاتیان دەیانتوانی لە بەڕێوەبردنی کاروباردا بەشدار بن. بەم حاڵەیشەوە کۆمارەکانی ئیتالیا لە کۆتایی سەدەکانی نێوەڕاستدا لەگەڵ مەترسی هێرشی حکومەتی سەڵتەنەتی خۆی و دەرکەوتنی کاربەدەستانی خۆبەزلزان ڕووبەڕوو بووەوە.

نیکولو ماکیاڤیلی تیۆریسیەنی بەناوبانگی سیاسیی چاخی ڕێنسانس ئیلهامدەری بیری کۆماری بوو و کەوتە باس و لێکدانەوەی پێویستیی پەروەردەکردنی هاووڵاتیانی ئازاد و جەنگاوەر بۆ پارێزگاری لە شاری خۆیان و دروست کردنی ئایینی مەدەنی لە باتی مەسیحییەت. لە بەر هاندانی هاووڵاتیان بۆ بەشداری لە حکومەت و پەیڕەوی و فەرمانبەری لە کاربەدەستان.

یەکێکی دیکە لە پارێزەرانی کۆماری، هاووڵاتی ئازاد و جەنگاوەر، نووسەری ئینگلیسی جیمز هرنیگتون بوو کە لە کتێبی وڵاتی ئوقیانوسیە (١٦٥٦)دا وێنەیەکی لە شاری دڵخوازی کۆماری پیشانداوە کە لەودا هاووڵاتیانی ئازاد و جەنگاوەر بە سرە لە کاروباری بەڕێوەبردنی حکومەتدا بەشداری دەکەن. لە سەدەی ١٨دا ژان ژاك رۆسۆ لە

کتێبی پەیمانی کۆمەڵایەتی (١٧٦٢) خۆیدا، کۆماری دڵخوازی کلاسیکی دیسان زیندوو کردەوە. کۆماری بە دڵی رۆسۆ لە سەر وجودی یاسادانەر وەك نوێنەری ئیرادەی گشتی و بەشداریی راستەوخۆی خەڵك لە بەڕێوەبردنی حکوومەتدا، مەزهەبی مەدەنی «واتە مەزهەبێك کە دەبێتە هۆی پەیوەندیی مەدەنی و گفتدان بە ئیرادەی گشتی کۆمەڵگا» هەستی جەنگاوەرانەی هاووڵاتیانی پێ بەند کرابوو. پەیوەندی هزری کۆماری بە مانای کلاسیکی خۆی و جەنگاوەری و تایبەتمەندیی نیزامی و ئازادەگی و هەستی هاووڵاتی بوون، وەك نیشانەی ئیرادەی چاکەی گشتی، لە بەرهەمی رۆسۆدا بە چلەپۆپە گەیشت. لە بەرانبەردا لە چاخی تازەدا, کۆماری بوون لەگەڵ هەستی بازرگانی و تاکخوازی جووت بوو. بە رای جێرمی بنتهام, فەیلەسووفی قازانجخوازی بەریتانی، کۆمار جۆرێ حکوومەتە کە تیایدا داخوازە تایبەتەکانی خەڵك بەدی دێن و دەبێ لە بەرانبەر ئەو داخوازیانەدا حکوومەت بەرپرس بێت. بەم جۆرە لە سەدەی نۆزدەدا هزری کۆماری, زۆربەی تایبەتمەندییە کلاسیکەکانی خۆی لە دەستدا و بۆ کۆماری لیبراڵ یا بۆرژوازی مودیرن گۆڕا. لێرەدا چەمکی ئازادی نەك بە مانای دیفاع لە دەوڵەتشاری ئازاد و جەنگاوەری و تێکۆشانی گشتی، بەڵکو لە ئازادی و مافی تایبەت لە دەورانی ئاشتیدا خۆی نواند. بەم پێیە هەندێك لە رەخنەگرانی کۆماری لیبراڵی نوێ نیگەرانی ئەوە بوون کە هاووڵاتیان لەم جۆرە دەوڵەتانەدا بە ناوی ئازادی و بە هرەمەندیی لە مافی تاکەوە، گۆشەنشین بن و بکشێنەوە و سەبارەت بە کاروباری گشتی, هۆگریان لە دەست بدەن. هەندێك لە نووسەرانی ئەم دواییانە وەکو هانا ئارنت فەیلەسووفی ئەڵمانی کەوتنە پارێزگاری لە شێوە کۆماری کلاسیك و رەخنەیان لە کۆماری لیبراڵ و سەرمایەداری نوێ گرت. بە بڕوای هانا ئارنت سەرمایەداری, هەستی تاکەکەسی, جێنشینی هەستی گشتیی تاك لە کۆماری ئارمانی و کلاسیکدا کردووە.

٤-٤. جیاکردنەوەی هێزەکان

مەبەست لە جیاکردنەوەی هێزەکان، سپاردنی هێزە ئەسڵییەکانی دەوڵەت، واتە هێزی یاسادانان، بەڕێوەبردن و داد بە دامەزراوەی جۆراوجۆر. ئامانجی سەرەکی جیا

کردنەوەی هێزەکان وەك یەکێك لە ستوونەکانی دیموکراسی، پێشگیری لە سەرهەڵدانی ئیستبداد و زۆرەملی و ناوەندخوازی و پاوان کردنی هێزە، یان بە واتاییێکی دیکە دەستەبەر کردنی ئازادییە. سەرچاوگەی ئەم نەزەریەیە دەبێ لە چەمکی حکوومەتگەلی تێکەڵ و فرەرەنگدا بدۆزینەوە کە بۆ یەکەمین جار لە بیری سیاسیی یۆنانییەکانەوە هەڵقوڵی.

بە تایبەت پۆلیپ, مێژوونووسی یۆنانی, پێی وابوو کە لە ڕێگای تێکەڵ کردنی ئوسوڵی حکوومەتی جوراوجۆر واتە، مۆنارشی، ئارسیتۆکراسی و دیموکراسییەوە دەکرێ حکوومەتێکی ئارام و نەگۆڕ دروست بکرێت لە بەر ئەوەی هەر کام لەم ئوسوڵ و توخمانە نوێنەری چینێکی کۆمەڵن. بیرمەندانی سەرەتای لیبرالیزم پێیان وابوو کە یەکێك لە کەرەستەکانی گەیشتنی حکوومەت بە ئامانجەکانی بۆ پارێزگاری لە مافی سروشتی و بناغەیی خەڵك، جیاکردنەوەی هێزەکانی دەوڵەتە. لۆك پێی وابوو کە دەبێ لە نێوان سێ هێزی یاسادانەر، بەڕێوەبەر و فدراتیودا جیاکردنەوە هەبێت. هێزی یاسادانەر دەبێ بە تایبەت لە کاروباریماڵیدا خاوەنی هێزی بێ ئەملا و ئەولا بێ. هێزی بەڕێوەبەر کە لە دەستی شادایە، ئەرکی بەڕێوبردنی یاسایە، بەڵام دەتوانێ یاساکان ڤیتۆ بکات و هەر وەها لە ژێر چاوەدێری پارلەماندا، بە مەسڵەحەتی خۆی بۆ دابینکردنی چاکەی گشتی هەوڵ بدات. لە تیۆری لۆکدا هێزی داد لە ژێر دەسەڵاتی هێزی بەڕێوەبەر دایە، بەڵام لۆك باسی لە هێزی دیکەی بە ناوی «هێزی فدراتیو»[3]وە دەکرد، کە دەبێ ڕێك و پێك کردنی پەیوەندیی دەرەوەی حکوومەت و دۆزی جەنگ و ئاشتی و دیپلۆماسی بەڕێوە ببات. دیارە ئەم هێزە لە کردەوەدا لەگەڵ هێزی بەڕێوەبەر یەکێك بوو، لە بەر ئەوەی هەر دووکیان پێویستیان بە دەست پێ ڕاگەیشتن بە هێزەکانی چەکدار بوو. بەم حاڵەیشەوە گەرچی هێزی بەڕێوەبەر دەبوایە لە ژێر چاوەدێری هێزی داددا بوایە، بەڵام«هێزی فدراتیو» بەو شێوە لە ڕێگای یاساوە کۆنترۆڵ ناکرێت و خراوەتە دەستی مەسڵەحەتی کارگێڕەوە، لە بەر ئەوەی ناکرێ دەربارەی کردەوە و ئاکاری هێزە دەرەوەییەکان یاسای نیوخۆیی دەستکاری بکرێت.

3- Fedrative power

بەناوبانگترین راڤەکەری نەزەریەی جیاکردنەوەی هێز، مۆنتسکیۆ بوو کە سیستەمی سیاسیی ئینگلیسی وەك نموونەی دڵخوازی جیاکردنەوەی هێز پێشنیاز دەکرد. لەم سیستەمەدا پارلەمان لە دوو مەجلیس پێکهاتووە، یەکەم مەجلیسی ئەعیان و دووەم مەجلیسی عەوام. هێزی بەڕێوەبەر کە لە دەستی شادایە و شا تەنیا بەڕێوبەری یاسایە و مافی ڤیتۆی نییە. هێزی داد دەزگای سەرەکی دابین کردنی ئازادی و ئاسایشی هاوولاتیانە. سیستەمی جیاکردنەوەی هێز لە مانای مودێرنیدا بۆ یەکەم جار لە یاسای ئەساسیی ئەمریکادا رەنگی دایەوە. دامەزرێنەرانی کۆماری ئەمریکا سەرەنجی تایبەتیان بەم پرەنسیپە دابوو. جیمز مادیسۆن پێی وابوو کە جیاکردنەوەی هێزەکان ناکرێ شتێکی رەها بێ، بەڵکو دەبێ کەرەسەی چاوەدێر دابنرێ کە هێزکان بە رێژەیی بە کار بێن. بۆ وێنە هێزی بەڕێوەبەر نابی یاسادانان وە ئەستۆ بگرێ بەلاّم چاکتر وایە لە چوارچێوەی مافی ڤیتۆدا بەشێکی هەبێ تا بتوانێ کۆنگرە کۆنترۆڵ بکات. باشترین رێگای جیاکردنەوە و هاوسەنگ کرانی هێزەکان بە رای مادیسۆن ئەوە بوو کە هەر کام لەو هێزانە خاوەنی کەرەسەی پێوست بۆ بەرنگاری لە بەرانبەر دەستدرێژی دوو هێزەکەی تر دابن. هێز دەبێ لە بەرانبەر هێزدا رابگیرێ تا ناوەندی هێز چێ نەبێ. بۆ دابین کردنی بەڕێوە بردنی پرەنسیپی جیاکردنەوەی هێزەکان لە لایەن کۆنگرەوە وەك ئەرکی سەرەکی حکوومەت بە حیساب دێت، دوو مەجلیسی پیران و نوێنەران بە مەبەستی کۆنترۆڵ و چاودێریی یەکتری دروست کران. جیاوازی ئەو دوو مەجلیسە لە باری شێوەی هەڵبژاردنی ئەندامان و هەر وەها لە باری ئیختیاراتەوە بوو (ئیختیاراتی تایبەتی مەجلیسی نوێنەران لە کاروباری ماڵی و ئیختیاراتی تایبەتی لە کاروباری دانانی کاربەدەستان بوو) کە ئەمەش هۆی چاودێری ئەم دووەی بە سەر یەکتریدا پێك دەهێنا. هەر وەها لە باری دەستەبەر کردنی جیاکردنەوەوە، هیچ دەورێك بۆ هەڵبژاردنی سەرۆك کۆمار لە لایەن کۆنگرەوە دیاری نەکرا و یاسا پەسەندکراوەکانی کۆنگرەش بە شێوەی مەشروت مافی ڤیتۆیان بۆ دیاری کرا.

هەروەها دەورێك بۆ کۆنگرە لە دەستتێوەردان لە مووچە و دەخڵی پووڵی ئەندامانی دوو هێزەکەی تردا دیاری نەکرا. لە سیستمگەلی پارلەمانیدا جیاکردنەوەی هێزکان

گوێرەییە. پارلەمان یاسادانەر و دەستەی دەوڵەت بەڕێوەبەری یاسایە. بەم حاڵەیشەوە دەستەی دەوڵەت لە لایان زۆرینەی پارلەمانەوە دەنگ وەردەگرێ. سەرەڕای هەموو ئەمانە لە سەدەی بیستەمدا بە سەرنجدان بە دەوری روو لە زیادی هێزی بەڕێوەبەر، هاوسەنگی هێزەکان لە نێوان پارلەمان و دەستەی حکومەتدا لە سەر یەك بەقازانجی هێزی بەڕێوەبەر وەرچەرخاوە. لە ئامریکای سەدەی نۆزدەدا بە گشتی سەدەی زاڵی کۆنگرە بوو. بەڵام لە سەدەی بیستەمدا جیاکردنەوەی موتڵەقی هێز وەبەر رەخنەکەوت.

وودرو ویلسۆن سەرۆك کۆماری ئەمریکا دەلیلی دەهێنایەوە کە جیا کردنەوەی هێزەکان هۆی سەرەکی ناکارامەیی حکوومەت، کەم و کوڕی یاسادانان، لاوازیی چەمکی بەرپرسایەتیی کاربەدەستانی گشتی لای بیروڕای خەڵکی پێك دێنێ. لە سەدەی بیستەمدا بە گشتی بە روو لە زیاد کردنی تایبەکارییەکانی حکوومەت، هێزی دەوڵەتی فیدراڵ رووی لە زیادی کرد و کردەوە، کە تا کاتی خۆی بە بەشێك لە یاسادانان دەژمێردرا، لە لایەن سەرۆك کۆمار و هێزی بەڕێوەبەرەوە جێبەجێ دەبوو.

٤-٥. چاوەدێریی هێزەکان بە سەر یەکتریدا

ئامانجی لە بەرچاو گرتنی رێگای جۆراوجۆر بۆ چاوەدێریی هەر سێ هێزی، یاسادانەر، بەڕێوبەر و دادوەر بە سەر یەکتریدا راگرتنی هاوسەنگییە لە نێوانیاندا. رێگای ئەوتۆ دیارە لە یاسای ئەساسیی دیموکراسییەکاندا لە بەر چاو دەگیردرێ. پێویستیی پرەنسیپی جیاکردنەوەی هێزەکان، چاوەدێریی ئەوانە بە سەر یەکتری دا. لە سیستمگەلی پارلەمانیدا کە ئەندامانی هێزی بەڕێوەبەر لە نێو ئەندامانی پارلەماندا دەست نیشان دەکرێن، ئەندامانی دەوڵەت دەکەونە بەر پرسیار و لێپرسینەوەی پارلەمانەوە. لە سیستمگەلی فرەحزبیدا کە لە سەر نوێنەرایەتیی رێژەیی بونیادنراون، سەرۆك کۆمار، رێبەری حیزبی خاوەن زۆرینەی کورسی پارلەمان، وەك سەرۆك وەزیران دیاری دەکات و سەرۆك وەزیریش ئەندامانی کابینەی خۆی لە ئەندامانی پارلەمانی حیزبی خۆی, یان ئەحزابی هاوپەیمان هەڵدەبژێرێ.

بەم جۆرە لە دیموکراسیگەلی پارلەمانیدا ئەندامانی کابینەی حکومەت بە شێوەی بەرچاو لە ئەندامانی پارلەمان پێك دێن. بە پێچەوانەوە لە دیموکراسیگەلی سەرۆکایەتی, یان شێوە ئەمریکی، ئەندامانی هێزی یاسادانەر ناتوانن ئەندامی هێزی دادەوەری بن. لەم جۆرە سیستمگەلەدا ئەندامانی هەر هێزێك، بە شێوەی جیا و جیاواز لە یەکتری، بۆ ماوەی جۆربەجۆر دیاری دەکرێن. لە ئەمریکا ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەران بۆ ماوەی دوو ساڵ و لە نێوان ٤٣٥ بازنەی هەڵبژاردنی یەك نوێنەریەوە دیاری دەکرێن، لە کاتێکدا ئەندامانی مەجلیسی پیران بۆ ماوەی شەس ساڵ دیاری دەکرێن و هەر ئەیالەتێك بە بێ لە بەرچاو گرتنی دانیشتوان، دوو نوێنەر دەنێرێتە ئەنجومەنی پیران. سەرۆك کۆماری ئەمریکا لە لایان زۆرینەی ٥٣٨ دەنگی ئەندامانی کالیجی هەڵبژاردنەوە، دیاری دەکرێ کە خۆیان لە لایان دەنگدەرانی ئەیالەتەکانەوە دیاری کراون. لە ئەمریکا کۆنگرە لە ڕێگای دوا چاوەدێری بەسەر دانانی یاسادا سەرەڕای ڤیتۆی سەرۆك کۆمار، چاوەدێریی سەرۆك کۆماریش دەکات. مەجلیسی سەنا دەسەڵاتی تایبەتی سەبارەت بە قبووڵ کردنی پێشنیازەکانی سەرۆك کۆمار بۆ کاربەدەستانی باڵا هەیە. زۆرینەی دوو لە سێی ئەندامانی مەجلیسی نوێنەران دەتوانن سەرۆك کۆمار بخەنە بەر لێپرسینەوە و لە کار لای دەن، دیارە بەو مەرجەی زۆرینەی دوو لە سێی ئەندامانی مەجلیسی سەناش دەنگ بە مەحکووم بوونی سەرۆك کۆمار بدەن. لە لایێکی ترەوە سەرۆك بە هۆی مافی ڤیتۆوە بە سەرکۆنگرەدا چاوەدێری دەکات. گەڵاڵە پەسەند کراوەکانی کۆنگرە دەبێ بۆ ئیمزا پێش کەشی سەرۆك کۆمار بکرێن، گەر سەرۆك کۆمار ئیمزای کردن، گەڵاڵەی پڕۆژە دەبێ بە یاسا، جگە لەمە لەگەڵ دەلیلەکانی ڤیتۆی سەرۆك کۆمار، دیسان بە کۆنگرە دەدرێتەوە. ئەگەر هەر دوو مەجلیس، بە زۆرینەی دوو لە سێوە گەڵاڵەی ناوبراو پەسەن بکەن، لەم کاتەدا گەڵاڵە بۆ یاسا دەگۆڕدرێ. سەرۆك کۆمار تەنیا دەتوانێ گشتی بوونی گەڵاڵەی کۆنگرە ڤیتۆ بکات و مافی ئەوەی نییە بەشێکی پەسەند بکات و بەشێکی ڕەد بکاتەوە. هەر ئەمەش بۆ خۆی مافی ڤیتۆی سەرۆك کۆمار تەسك دەکاتەوە. سەرۆك کۆمار هەموو قازییەکانی فیدراڵ و هەر وەها

قازییەکانی دیوانی باڵا، دەست نیشان دەکات و مەجلیسی سەناش بە دەنگی زۆرینەی ئەندامان پەسەندی دەکەن.

٤-٦. پارلەمان و پارلەمانتاریزم

پارلەمان, یان مەجلیسی نوێنەرانی خەڵك کە گرینگترین ئەرکی یاسادانانە دڵی لێدەری دیموکراسییە، گەرچی لە سیستەمی نادیموکراتیشدا پارلەمان هەیە. رادەی پارلەمان لە باری ژمارەی نوێنەرانەوە هاوسەنگییەکی روونی لەگەڵ ژمارەی دانیشتوانی وڵاتدا نییە. نێوەنجی ئەندامانی پارلەمان ١٠٠ تا ٣٠٠ کەسە. پارلەمانی لیختنشتاین ١٥ ئەندامی هەیە. هەندێك لە پارلەمانانی کۆنی ئەورووپا زیاتر لە ٦٠٠ ئەندامیان هەبووە. مەجلیسی نوێنەران لە ولایەتە یەکگرتووەکاندا ٤٣٥ ئەندامی هەیە. بناغەی رەوایی نوێنەرانی مەجلیس ئەو وەکالەت و نوێنەرایەتیەیە کە لە لایان ئەو هاووڵاتیانەوە پێیان دەدرێ کە ئەوانیان هەڵبژاردووە. نوێنەران لە باری پلە و پایەوە یەکسانن. پارلەمان بە لانی کەمەوە شوێنی باسکردنی پرسە گشتییەکانە، بەلام بە گشتی نەهادی یاسادانان و رێکخستن و پەسندکردنی بودجەی وڵاتیشە.

لە سیستمگەلی سەرۆکایەتی وەك ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا نوێنەران خاوەنی دەسەڵاتی بەربلاون لە باری یاسادانان و پەسەن کردنی بووجەوە لە سیستمگەلی پارلەمانیدا هێزی بەڕێوەبەر لەم بارەوە دەوری تایبەتی هەیە, بەم مانایە کە زۆربەی گەلاڵەکانی یاسادانان پێشکەش بە مەجلیس دەکات و لە باری پەسەند کردنیانەوە لە پارلەماندا کەم تا زۆر دەور دەبینێ. لە سیستمگەلی ئەوتۆدا لە لایێکی ترەوە پارلەمان لە هەڵبژاردنی ئەندامەکانی هێزی بەڕێوەبەردا دەوری گرنگ دەبینێ. ئەندامانی ئەم هێزە بە گشتی لە نێوان رێبەرانی حزب, یان ئەحزابی دەسەڵاتدار لە پارلەماندا دیاری دەکرێن. لە زۆربەی سیستمەکاندا پارلەمان بە شێوەی جۆراوجۆر چاودێریی کاری هێزی بەڕێوەبەر دەکات. بە لاواز بوونی هێزی پارلەمانەکان لە کاری یاسادانان و رێك و پێك کردنی بووجەدا گرنگی زۆر بە کاری چاوەدێری دراوە.

بناغـەی ڕەوایـی پارلـەمان لـە سـەر نوێنەرایـەتی، لـە لایـەن خەڵکـەوە دامـەزراوە. لـە هەنـدێك وڵاتـی دیـموکراسیدا، وەك ئینگلسـتان، مەجلیسـی دووەم وەك بەشـێك لـە ئەشرافییەتی کۆن، لـە سـەر بناغـەی نوێنەرایـەتی لـە لایـەن خەڵکـەوە دانەمـەزراوە. بـەڵام لە هـەموو دیـموکراسییێکدا مەجلیسی سـەرەکی، لـە ڕێگـای هەڵبژاردنـەوە مسـۆگەر دەبێ، بـەم حاڵێشـەوە لـە مێـژووی دیـموکراسیدا پارلەمانـەکان بـە یـەك رادە دیـموکراتیك نەبوونە. بەربڵاو بـوونی چڕی و ژمـارەی دەنگـدەران و لاچـوونی گـرێ و لەمپـەری جۆربـەجۆری ڕێگـای دەنگـدان، پێویسـتی بـە دیـموکراتیکتـر کردنـی پارلەمانـەکان بـووە. نزیکـەی یـەك لـە سێی پارلەمانـەکانی دنیـا لـە دوو ئەنجوومـەن پێکـدێن. نیـوەی ئەنـدامانی مەجلیسـی دووەم ڕاسـتەوخۆ لـە لایـەن خەڵکـەوە دیـاری دەکـرێن. نیـوەی ئەنـدامانی دیکـەیان دادەنـرێن یـان ناڕاسـتەوخۆ هەڵدەبـژێردرێن. بـەم حاڵەیشـەوە لابردنـی مەجلیسـی دووەم بۆچـوونی سەرەکی نییـە. بـەڵکو بۆچـوونی پاراسـتنی مەجلیسـی دووەم هـەروەها بـەهێزە، بەتایبـەت لـە وڵاتانی فـیدراڵ وەك ئەمریکا و ئەڵمان کە مەجلیسی دووەم نوێنەری ولایەتەکانە.

لەگـەڵ فـرەوان بـوونی مافـی دەنگـدان، پارلەمانـەکان دیـموکراتیکتـر بوونـە. لـە سـەرەتادا و لـە زۆربـەی وڵاتانـدا، مافـی دەنگدان تـەنیا بـە خـاوەن داراییـەکان درابـوو، لـە پلـەی دواتـر مافـی دەنـگ بـە پیـاوان بەخشـرا، دواتـر لەمپـەری جنسـیەت و ڕەگـەزی و ئـەتنیکی وەلا نـرا، تـەنیا لەمپـەر و مـەرجی سـەر ڕێگـای دەنـگ ئـەمڕۆ تەمەنـە. بەگشـتی تەمـەنی دەنگـدان ١٨ سـاڵییە. لەگـەڵ بـڵاو بوونـەوەی مافـی دەنگـدان و زیـادبوونی دانیشـتوان, شـێوەی دەنـگ پێویسـتی بـە ڕێکخـراوە پەیـدا کـردووە. بـە پێـی ئوسـوول دەنگـدەران بـە پێـی حـەوزەی جوغرافـیایی دابـەش دەکرێـت و نوێنـەران، نوێنـەری ئـەو حەوزانەی هەڵبژاردنە.

بـەم جـۆرە چـەمکی کـۆنی دابـەش بـوونی حەشـیمەت بـە پلـە و چیـن کـە لـە مەجلیسـەکانی پـێش چـاخی دیـموکراسی بەرچـاو بـوو، وەلا نـراوە. هـەر وەهـا حزبـە سیاسییەکانی نێـو و دەرەوەی پارلـەمان لـە بـاری بۆچـوونی فـیکرییەوە لـە سـەر حەشـیمەتی دەنگـدەران ڕێـك دەخـرێن. تایبەتکارییـە ئەسـڵییەکانی حزبـە سیاسـییەکان دیـاری کردنـی نوێنـەرانی هەڵبـژاردن، هانـدانی دەنگـدەران بـۆ بەشـداری لـە هەڵبـژاردن، دابـین کردنـی

بەرنامە و سیاسەتی تایبەت و دەستەبەر کردنی بەرپرسایەتیی نوێنەران سەبارەت بە دەنگدەران. دابەش کردنی سنووری هەڵبژاردن بە پێی وڵاتان جیاوازی هەیە. لە ئەمریکا بازنەگەلی هەڵبژاردن سەرەتا بە پێی حەشیمەت لە نێو وڵایەتەکاندا دابەش دەکرا. دواتر پارلەمانی ولایەت سنووری هەڵبژاردنی مەجلیسی نوێنەران بە جۆرێك دەست نیشان دەکات کە حەوزەکان, حەشیمەتی وەك یەکیان هەبێ و کەمینە نەتەوەییەکان بتوانن بەشی خۆیان لە کورسییەکانی پارلەمان وەدەست بێنن. لە زۆربەی وڵاتانی ئەورووپایی حەوزەگەلی هەڵبژاردن لە لایەن کۆمۆسیۆنی دادوەر و ناحزبییەوە دیاری دەکرێت. لەم وڵاتانەدا رەوتی حەشیمەتی یەکسان بە وردی پەیڕەو ناکرێت.

نزیکە نیوەی دیموکراسییەکانی ئەمڕۆ لە هەر حەوزەیەکی هەڵبژاردنەوە چەند نوێنەر دیاری دەکەن. لە ئاکامدا پارتی جۆراوجۆر دەتوانن بە پێی رێژەی نوێنەر، بە پێی ژمارەی دەنگەکانی خۆیان کورسی پارلەمانی وەدەست بێنن. لە چوارچێوەی سیستەمی نوێنەرایەتی رێژەییدا ژمارەی حیزبەکان سەر دەکەوێ. زۆربەی وڵاتان بە مەبەستی پێشگیری لە چوونە سەری ژمارەی حیزبە سیاسییەکان، مەرجی وەدەست هێنانی پێنج لە سەدی دەنگیان لە لایەن هەر حیزبێکەوە، پێش دیاری کردنی بەشیان لە کورسی پارلەمان، بە زۆرەملی داناوە.

هەڵبژاردن بۆ پارلەمان لە زۆربەی وڵاتاندا پێویستی بە مەرجگەلێکە. ئامانجی ئەم مەرجانە دەستەبەری توانایی ئەندامانی پارلەمانە لە بەرێوەبردنی کار و بەرپرسایەتییەکانیان دا. لەو مەرجانە، بە لانی کەمەوە تەمەنی ٢١ ساڵ (لە ئەمریکا بۆ مەجلیسی نوێنەران لانی کەم ٢٥ ساڵ و مەجلیسی سەنا لانی کەم ٣٠ ساڵ تەمەنیان پێویستە)، هاووڵاتی بوون و دانیشتووی وڵات بوون بۆ ماوەی دیاریکراو، نەبوونی پێشینەی خراپی داد و نەبوونی پلە و کاری دەوڵەتی بە پێی وڵاتان.

ئەرکی نوێنەران تەنیا کاردانەوەی داخوازی دەنگدەران نییە، بەڵکو بە سەرنجدان بەوەی کە ئەمانە ئەزموونی پارلەمانی و سیاسی وەدەست دێنن، دەبێ لە دارشتنی شێوەی داخوازی پرژ و بڵاوی دەنگدەران، دارشتنی سیاسەت و گەلاڵەی دۆزەکان و بە گشتی وریا کردنەوەی دەنگدەران تێکۆشەرانە بجووڵێنەوە.

٤-٧. بنیادی پارلەمان

نوێنەرانی پارلەمان کە بە پێی یاسا لەگەل یەکتری یەکسانن، بە شێوەیێك دەتوانن بە هاوبیری گەلە کۆمەکی بکەن کە لە چوارچێوەی وێنەیەك لە پەیوەندیی بونیادی و رێکخراوەییدا جێگیر بن. هەر کام لە پارلەمانگەل لە مێژووی خۆیاندا، شێوەی رێکخراوەیی تایبەتی خۆیان وەدەست دێنن و سەرەڕای ئەمەش بە زانیارییەوە بۆ رێکخراوەکە رێگا چارەی بە کردەوەی تایبەت دیاری دەکەن، بۆیە لە پارلەمانێکدا کە ئەندامان یەکسانن، دابەش کردنی کار و سەر و خواری پلەی هێزێك دەر دەکەوێ کە هاوبیریی مومکین دەکات.

پارلەمان دەبێت بۆ کۆمەلێك گروپ و قازانج وەلامدەر بێ و بۆیە بۆ ئەم کارە کۆمیتەی تایبەتی دیاری دەکات. بۆ وێنە مەجلیسی نوێنەرانی ئەمریکا خاوەنی ٢٢ کۆمیتەیە. لە ولاتانی ئەورووپییدا نێوەنجی ١٠ تا ٢٠ کۆمیتەی پسپۆڕی لە پارلەماندا هەیە. لە پارلەمانی ئینگلستاندا، زۆر جار کۆمیتە بە شێوەی کاتی بۆ پێداچوونەوە بە دۆزێکی تایبەتدا چێ دەبێ و دواتر هەلێدەوشێننەوە. هەر ئەمەش لاوازیەکی رێژەیی پارلەمانی ئینگلیسە لە بەرانبەر هێزی بەڕێوەبەر و رێبەرانی حیزب و دەزگای دیوانی دەولەت دا. یەکێك لە ئەرکەکانی کۆمیتەکانی پارلەمان, چاوەدێرییە بە سەر کاری وەزارەتەکاندا کە لەوانەیە بە قەد دانانی یاسا، خاوەنی گرینگی بێت. کۆمیتەکانی پارلەمان لە هاوکاری و هاوبیری و پسپۆڕیی دەستەی کارناسی بەهرە وەردەگرن. کۆنگرەی ئەمریکا خاوەنی ٣٠٠٠ ئەندامی دەستەی کارناسییە کە لە بواری جیاجیادا پسپۆڕن.

حیزبە سیاسییەکان لە نێو پارلەماندا خۆیان سازمان دەدەن. ئەندامانی پارلەمان کە سەر بە یەك حزبی سیاسی بن لە نێو خۆیاندا رێبەر و سەرۆکی پارلەمان و هەندێ جار، سەرۆکی کۆمیتەکان دیاری دەکەن و دەربارەی ئەو دۆزانەی کە لە پارلەماندا دەخرێنە بەر باس، سیاسەتی تایبەتی خۆیان بەڕێوە دەبەن.

لە ئاکامدا، بۆچوونی ئەندامانی پارلەمان، بونیادی حیزبی بە خۆوە دەگرێ. بونیادی حیزبیانەی بیروبۆچوونەکان لە پارلەماندا لە هەموو دیموکراسییەکاندا، جگە لە ئەمریکا، زۆر بە هێزە. لە کۆنگرەی ئەمریکا نزیکەی نیوەی دەنگەکان بونیادی حیزبییان

هەیە، بەم مانایە کە زۆرینەی نوێنەرانی دیموکرات بە دژی زۆرینەی کۆماری، دەنگ دەدەن، لە دیموکراسییەکانی تردا ئەم ژمارەیە بە ٩٠ لە سەد دەگات. لە سیستمگەلی پارلەمانیدا کاتێك کە دەوڵەت لە حیزبی زۆرینەی مەجلیس پێکهاتبێ، دیسپلینی حیزبیی پارلەمان بە بەهێز بوونی زیاتری دەوڵەت یارمەتی دەگەیێنێ، بە پێچەوانەوە لە سیستەمی سەرۆکایەتی ئەمریکادا کە لەوێ دوو پلەی سەرۆك کۆماری و کۆنگرە لە دەستی دوو حیزبی دیموکرات و کۆمار دایە، هاودەنگی حیزبی لە کۆنگرەدا دەبێتە هۆی لاوازیی دەوڵەت، لەم حاڵەتەدا تەنیا ئامێری دەستڕۆیشتنی دەوڵەت لای کۆنگرە مافی ڤیتۆی سەرۆك کۆمارە.

رادەی دەستڕۆیشتوویی کۆمیتە و حیزبەکان بە سەر بڕیارەکانی پارلەماندا، پەیوەندی بە بۆچوون و پەیڕەوە نێو خۆییەکانەوە هەیە. پەیڕەوی ناوخۆ، شێوەی بەڕێوە چوونی دیمانەی گشتی و شێوەی لابردنی موناقشەی دوو مەجلیسی یاسادانان دیاری دەکات. پەیڕەوی ناوخۆی پارلەمان رەنگە نووسراو و داڕێژاو بێ، یان تێکەڵێك لە داب و بایەخی نەنووسراو و رۆژانە لە پارلەماندا بێ. پەیڕەوی نێوخۆیی زۆربەی پارلەمانەکان لە یەکەمینی ئینگلستان وەرگیراون. لە سەر یەك پەیڕەوەکانی پارلەمانی لە ئەساسدا لە سەر سوننەت، مێژوو، داب و نەریت، تاکو دانانی خەت و نیشانی تازە. دەستوور و پەیڕەوی نێوخۆیی پارلەمان لە دابەش کردنی دەسەڵات لە نێوان کۆمیتەکانی پارلەمان، نێوان کۆمیتەکان و هەموو پارلەمان، نێوان زۆرینە و کەمینە و هەر وەها لە دیاری کردنی رێکخستنی لێکۆڵینەوە لە گەلاڵەکان دەوری کاریگەری هەیە.

یاسادانان بە بڕیاردان لەسەر گەلاڵەکانەوە دەست پێ دەکات، گەلاڵەکان لە لایەن ئەندامانی پارلەمان (لە کۆنگرەی ئەمریکا) یان کابینە (لە سیستمگەلی پارلەمانیدا) یا ولایەتەکان (لە سیستەمی فیدراڵیدا) یان دەنگدەران (لە پارلەمانی ئەیالەتی ئەمریکا و سوویسدا) و یان کۆمیتەی پارلەمانی (زۆربەی وڵاتان) پێشکەش دەکرێ. زۆر جار، گەلاڵەکان دەدرێنە کۆمیتەکان تا دوای لێ ورد بوونەوە و رێکخستنی بە پارلەمانی بدەنەوە. بە پێی بابەت ویرکردن دەربارەی گەلاڵە، رەنگە بە زۆرینەی ئاسایی ئەندامانی ئەوێ، یان زۆرینەی بەرچاو لە هەموو ئەندامان، یان زۆرینەی سێ لە پێنج،

یـان دوو لـە سـێ، یـان سـێ لـە چـواری ئەنـدامان جێبـەجێ بکـرێ. بـە پێـی ئاییننامـەی نێوخـۆیی، دەنگـدان لەوانەیـە بـە دەنـگ، یـان لـە ڕێگـای دەسـت هەڵبـڕین، یـان هەسـتانە سەر پێ یـان دەنگـی نووسـراوی نهـێنی جێبـەجێ بکـرێ. کاتێـک پارلـەمان لـە دوو مـەجلیس پێکهاتبـێ، ڕەوەنـدی تـەوێرکردن ئـاڵۆزتر دەبـێ و ئاییننامـەی تایبـەت، شـێوە و جـۆری پێکهـاتنی نێوانیـان دیـاری دەکـات. لـە وڵاتـە یـەکگرتوەکانی ئـەمریکادا کۆمیتـەی ڕاوێـژکاریی هاوبەشـی دوو مـەجلیس، بـۆ ڕێـک کـەوتنی ئـەوتۆ لـە بەرچـاو گیـراوە. ئـەم کۆمیتە لەوانەیە زیـاتر لـە ١٠٠ کـەس لـە ئەنـدامانی هـەر دوو مەجلیسـی لـە خـۆ گرتبـێ. لـە وڵاتـانی دیکـەی وەک فەرەنسـە و کانـادا، گەڵاڵـەی یاسـایی ئەونـدە لـە نێـوان دوو مەجلیسدا ئاڵ و گۆڕ دەکـرێ، تـا دەقێـک لـە لایـەن هـەر دوو لاوە پەسـەند دەکـرێ. لـە بڕێـک لە وڵاتانـدا وەک ئینگلـیس و ئاڵمـان، دوا بڕیـار بـە مەجلیسـی یەکـەم دراوە. وتووێـژی گشـتی سـەبارەت بـە گەڵاڵـەکان لـە پارلـەمان بـە گشـتی لـە سـێ کاتـدا جێبـەجێ دەبـێ، مـاوەی وتووێژ بـە پێـی ئاییننامـەی گشـتی تەسـکە. بـە گشـتی ڕێبـەرانی حیزبـەکان لـە مەجلیسـدا دوای پێکهاتن لـە نێـو خۆیانـدا، مـاوەی کـاتی هـەر ئەنـدامێک لـە وتووێـژدا دیـاری دەکـەن. ئـەرکی سـەرۆکی مـەجلیس پاراسـتنی ڕێـک و پێکـی لـە وتووێـژان و پێشگیـری لـە قسەکردنی بە شێوەی دوور لە ئەدەبە.

لـە زۆربـەی پارلەمانەکانـدا کـات و سـاتێکی دیـاریکراو بـۆ پرسـیار و لێپرسـینەوە لـە سـەرۆک وەزیـر و وەزیرانـی دیکـە لـە بەرچـاو گیـراوە تـا هـەموو خـەڵکی لـە چـۆنیەتی مەسـەلەکە ئاگـادار بینـەوە. لەسـەریەک ڕێکخسـتن و ئاییننامـەی نێوخـۆی پارلـەمان کۆمەڵێک تاکی یەکسان و هاوهێز، بۆ ڕێکخراوەییەکی یەکگرتوو و لەش ئاسا دەگۆڕێ.

گرینگتـرین ئـەو ڕەخنانـەی کـە لـە پارلـەمان دەگیـرێ، بریتیـن لـە: چـۆنیەتی نابەرابـەریی ئەنـدامان، لایـەنگریی ئەنـدامانی لـە بۆچـوونی حیزبـی لـە بـاتی سـنووری لـێ هەڵبـژێردراوی، پەیوەنـدیی نزیکـی نێـوان نوێنـەران و تاقمـە دەستڕۆیشـتووەکان، دیسـان دروسـت کردنـەوەی کـەلێنی قـەومی و کۆمەڵایـەتی لـە پارلەمانـدا، کـەم دەسـەڵاتی لـە ڕاکێشـانی سەرنـجی گشـتی خـەڵک بـە شـێوەی بـەردەوام بـۆ لای کاروبـاری خۆیـان، تایبەتـمەندیی بوروکراتیـک و ئـاڵۆزی بـەردەوامی بونیـادی پارلـەمان، ئاکـاری دوورووانـەی

نوێنــەران لــە پێکهــاتنی خشــکەیی لەگــەڵ نــەیاران لــە لایێــك و رکەبــەری لــە دەورەوە لەگەڵیاندا، لەم لاوە، کەم بوونەوەی دەوری یەکەمی بەردەوامیان، واتە یاسادانان.

٤-٨. دیـموکراسیی پارلەمانی و دیـموکراسیی سەرۆکایەتی

سیســـــتمگەلی پارلــــەمانی و ســــەرۆکایەتی دوو شــــکڵی بەرچـــاوی حکوومـــــەتی دیـــموکراتیکن. لــە سیســتمگەلی ریاســەتیدا، ســەرۆك کۆمــار و پارلــەمان (یــان کــۆنگرە) هەر کـام بـە جیـاوازی بـۆ ماوەیـەکی دیـاریکراو هەڵدەبـژێردرێن. بـە گشـتی کـۆنگرە نـاتوانێ سەرۆك کۆمار لە سەر کار لابدات، هەرچـەند بـە دەگمـەن ئیمکـانی ئـەوە هەیـە کـە کـۆنگرە سەرۆك کۆمار وەبەر لێپرسـینەوە بــخات. لـە لایێکـی تـرەوە سـەرۆك کۆمـار نـاتوانێ کـۆنگرە هەڵوەشـێنێتەوە. بــە پێچــەوانەوە، لــە سیســتمگەلی پارلەمانیــدا، ســەرۆکی دەوڵــەت (زۆر جار سـەرۆك وەزیـران) لەوانەیـە بـە پێـی نـەهێنانی دەنگـی بـڕوا لـە کـار وەلا بنـرێ. سـەرۆك وەزیریش بـە گشـتی دەتـوانێ پارلـەمان هەڵوەشـێنێتەوە و داوای هەڵبـژاردنی نـوێ بکـات. کـە وابــوو لــە سیســتەمی ســەرۆکایەتیدا جیاکردنــەوەی هێزەکــان بــە قــووەتترە. بــەڵام لــە سیستمگەلی سەرۆکایەتیدا سـەرۆك کۆمـار راسـتەوخۆ لـە لایـەن خـەڵك یـان ناڕاسـتەوخۆ لـە رێگـای کـالێجی هەڵبژاردنـەوە دیـاری دەکرێـت. بـەڵام لـە سیسـتمگەلی پارلەمانیـدا خـەڵك تــەنیا نوێنــەرانی خۆیــان بــۆ پارلــەمان هەڵدەبــژێرن و نوێنــەرانیش ســەرۆکی حکوومــەت دیــاری دەکــەن. لــە سیســتمگەلی پارلەمانیــدا ســەرۆکی وڵات (ســەرۆك کۆمــار یــان شــا) هێزی بەڕێوەبردنی نییــە و حکوومــەت لــە دەســتی ســەرۆکی وڵات یــان ســەرۆك وەزیردایــە. لــە سیســتمگەلی ســەرۆکایەتیدا لەمپــەر لــە رێگــای دیســان هەڵبژاردنــەوەی ســەرۆك کۆمــاردا هەیە، بــەڵام لــە سیســتەمی پارلەمانیــدا ســەرۆك وەزیــر دەتــوانێ تــا ئــەو کاتــەی حیزبەکــەی، یــان هاوپارلــەمانی لایــەنگری حیزبەکــەی لــە پارلەمانــدا زۆرینــە بــن، لــە دەســەڵات بـــمێنێتەوە. لــە سیســتمگەلی ســەرۆکایەتیدا خــەڵکی لــە کــاتی هەڵبــژاردن سەرنــجیان دەدەنــە کەســایەتیی بەربــژاری ســەرۆك کۆمــار نــەك بــە سیاســەت و بەرنامــەی حیزبــی. لــە ئاکامــدا لەوانەیــە کەســێك لــە هەڵبژاردنــدا ســەرکەوێ کــە هــیچ حیزبێــك نــەبێت لــە

کـۆنگرەدا پشـتیوانی لێـوە بکـات و لــە کۆتاییــدا نــەتوانێ کارامــەیی پێویسـت لــە خـۆی نیشــان بــدات. بــەڵام لــە سیســتمگەلی پارلەمانیــدا، سیاسەتــمەدارێك کــە بیــەوێ پلــەی سەرۆك وەزیران وەدەست بـێنی, دەبـێ لـە پشـتیوانی بـەربلاوی حیـزب, یـان کۆمـەڵێك حیزبـی هاوپەیــمان بـێ و پشــتیوانی حیزبـی خــاوەن زۆرینــە یــان کۆمــەڵێك لــە حیزبــەکان لــە پارلەمانــدا بــە دەســت بــێنی. لــە سیســتمگەلی ســەرۆکایەتیدا، ســەرۆك کۆمارێــك ئەگــەر دەنگ نــەهێنێ بـۆی هەیـە بـە شـێوەی گشـتی لـە چوارچـێوەی تێکۆشـانی سیاسـی بێتـە دەر، بــەڵام لــە سیستمگەلی پارلەمانیــدا، رێبــەری شکسـت خــواردووی دەنــگ هێنــان، رێبــەری ئۆپۆزسیۆن بـە دەسـتەوە دەگـرێ. لـە سیسـتمگەلی پارلەمانیـدا تـەنیا پارلـەمان لـە رەوایـی دیــموکراتیك بەهرەمەندە و پارلــەمان دەتوانــێ ســەرۆك وەزیـر دانــێ یـان وەلای بنـێ. بـەڵام لـە سیســتمگەلی ســەرۆکایەتیدا، ســەرۆك کۆمــار و کــۆنگرە هــەر دوو لــە رەوایــی دیــموکراتیك بەهرەمەنــدن. ئەگــەر کێشــە لـــە نێـــوان ئــەم دووەدا هاتــە ئــاراوە، تــەنیا رێگــا بــۆ سەروبەرکردنی ئەم کێشەیە، پرسـکردن بـە دیـوانی عـالی, یـان دیـوانی یاسـای ئەساسـی. لـە ئـەمریکا گـەر سـەرۆك کۆمـار لـە پشـتیوانی بەرچـاو لـە کـۆنگرەدا بەهرەمەنـد نـەبێ، لـە بــەڕێوەبردنی سیاســەتەکانیدا تووشــی زۆر تــەنگ و چــەڵەمە دەبــێ و لــە هــەمان کاتــدا ناشتوانێ کۆنگرە هەڵوەشێنێتەوە.

هەنـدێك سیسـتەمی دیــموکراتیکیش هــەن کــە نیوەســەرۆکەیەتیان پــێ دەڵــێن. لــەم سیسـتمانەدا سـەرۆك کۆمـاری هەڵبـژاردە و سـەرۆك وەزیـریش هەیـە کـە لـە لایـەن زۆرینـەی پارلەمانەوە دیـاری کـراوە. سـەرۆك کۆمـار بـە گشـتی دەپەرژێتـە سـەر پەیوەندییـەکانی دەرەوە و کاروبــاری دیفــاعی و ســەرۆك وەزیــر کاروبــاری بەڕێوەبــەری جێبــەجێ دەکــات. لەوانەیــە سەرۆك کۆمار لە حیزبێك و سەرۆك وەزیر لە حیزبێکی دیکە بێت.

٤-٩. رەوەندی دامەزرانی حکوومەت

رەوەنــدی دامــەزرانی حکوومــەت, یــان بــژار کــردن و دانــانی ئەنــدامانی هێــزی بەڕێوەبــەر لـە بزاڤـە بەرچـاوەکانی ژیـانی سیاسـییە لـە دیــموکراسیی پارلەمانیـدا. حکومـەت لـە دیـموکراسیی پارلەمانیدا بە گشـتی کابینـە یـان شـورای وەزیرانـی پـێ دەوتـرێ. لـە سـەرووی

دەستەی حکوومـەت، سـەرۆك وەزیـران, یـان سـەدری ئـەعزەم هەیـە. دەسـتەی حکوومـەت بـە گشتی حەفتەی جارێـك کۆبوونـەوەی هەیـە. ژمـارەی ئەنـدامانی کابینـە بـە گشـتی ١٠ تـا ٣٠ کەسـە و پێکـەوە بڕیـار دەدەن. ئەنـدامانی کابینـەی حکوومـەت بـە شـێوەی تـاك و کـۆ لـە بەرانبەر پارلەماندا بەرپرسن.

پارلـەمان دەتـوانێ بـە دەنگـی بـێ بڕوایـی لـە کاریـان دابـەزێنێ. لـە هەنـدێ وڵاتـان، هەنـدێ لـە ئەنـدامانی کابینـە بەرپرسـی هـیچ وەزارەتێـك نیـن. لـە دیـموکراسیی پارلەمانیدا دامەزرانی کابینەی حکوومەت لە بەر سێ مەبەستی ئەسڵی دەکرێ:

یەکەم: دیاری کردنی وەزیران لە بەر چاوەدێری بە سەر دەزگای دیوانیدا،

دووەم: داڕشتنی بەرنامە، سیاسەت و بۆچوونی حکوومەتی

سێیەم: دیاری کردنی پشتیوانان و رکەبەرانی حکوومەت لە پارلەماندا.

رەوەنـدی دامـەزرانی کابینـەی حکوومـەت ئەمڕۆکـە لـە ئەسـتۆی ئـەحزابی سیاسـییە. لـە سیسـتمگەلی دوو حیزبیـدا، حیزبـی سـەرکەوتوو بـە شـێوەی پـاوانی دەکەوێتـە دامـەزرانی کابینـەی حکوومەتـەوە. لـە سیسـتمگەلی فرەحیزبیـدا، بـە تایبـەت ئەگـەر هـیچ حیزبێـك زۆرینەی دەنگـی وەدەسـت نـەهێنابێ، هـۆی بەهرەمەنـدیی هێـزی پـاوانی لـە نێـو دەچـێ. بـەو پێیـە کـە چـەند حیـزب لـە دەسـەڵاتدا بەشـدارن و حیزبـی سـەرتر چ رادە لـە دەنگـەکانی وەدەست هێنـاوە، جۆرێـك کابینـەی حکوومـەت پێـك دێ. لـە کابینـەی هاوپەیـماندا دوو یـان چەند حیـزب بەشـدارن. بـەم حاڵەیشـەوە لەوانەیـە حیزبـی تـر, بـە بـێ ئـەوەی کـە لـە هێـزی بەڕێوەبـەردا بەشـدار بـن, لـە کابینـە پشـتیوانی بکـات. ئـەحزابی پشـتیوان بـە گشـتی قورسـایی و گرینگـی ئـەوتۆیان بـۆ ئەندامـەتی لـە کابینـەدا نییـە. هاوپەیـمانیی پشـتیوان لەوانەیە بە پێی سیاسـەت و مەسـەلەی جۆراوجـۆر لـە حیزبـی جـۆر بـە جـۆر پێـك بێـن کـە لـەم کاتـەدا پێـی دەڵـێن هاوپەیـمانیی کـاتی, یـان پارلـەمانی. بـەم پێیـەش کـە کابینـەی حکوومەت لە پشـتیوانی زۆرینـەی پارلـەمان بەهرەمەنـد بـێ یـان نـە جۆرگـەلێك لـە کابینـە پێك دێ.

کابینـەی حکوومـەتێك کـە لـە پشـتیوانی زۆرینـەی پارلـەمان بەهرەمەنـد بـێ یـان نـا حکوومـەتی زۆرینـەی پـێ دەڵـێن. بێجگـە لەمـە حکوومـەتی کەمینـەی پـێ دەوتـرێ.

حکوومەتەکانی کەمینە بە گشتی دەوامیان لە حکوومەتی زۆرینە کەمترە. هاوپەیمانییەك کە هەموو حیزبەکان، یان حیزبە گەورەکان بگرێتەوە هاوپەیمانیی گەورەی پێ دەڵێن. هاوپەیمانیی لەم شێوە زۆرتر لە هەل و مەرجی شەڕ و قەیراندا پێك دێ. کابینەی کاتی کە بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری رۆژانە لە ماوەییێکی کورتدا دادەمەزرێت کە وت و وێژ بۆ دامەزرانی کابینەی حکوومەتی لە ئارادایە، حکوومەتی سەرپەرشتی پێ دەڵێن. جاری وایە هەر بەم مەبەستە سەرۆك کۆمار کابینەییێك پێکهاتوو لە کەسانی نائەندامی حیزبە سیاسییەکان پێك بێنێ.

لە سیستمگەلی پارلەمانیدا، سەرۆکی وڵات سەرەتا کەسێك بە ناوی بەربژار بۆ پۆستی سەرۆك وەزیری دیاری دەکات. هەر چۆنێکی بێ رێبەرانی حیزبەکان لە دەست نیشان کردنی بەربژاردا دەوری گرینگ دەبینن. هەندێ جار پارلەمان بۆ خۆی راستەوخۆ سەرۆك وەزیر دیاری دەکات، لە کاتێکدا یەکێك لە حیزبەکانی پارلەمان خاوەنی زۆرینەی متمانە پێ کراو بێ، سەرۆکی وڵات زۆر جار رێبەری ئەو حیزبە بانگهێشتن دەکات بۆ ئەوەی کابینەی حکوومەت پێك بێنێ. جگە لەمانە زۆر جار وتوویێژی درێژخایەن و ئەستەم بۆ دروست بوونی کابینە دێتە ئاراوە. لەوانەیە کەسێك کە بەرپرسایەتی ئەو وتوویێژانە وە ئەستۆ دەگرێ لەوانەیە گەر لە یەکێك لە وتوویێژەکاندا سەرکەوێ خۆی ببێتە سەرۆك وەزیر. لە حاڵەتێکدا کە وتوویێژی سەخت و دژوار لە پێشدا بێ، سەرۆکی وڵات تەنیا کەسێك بە ناوی «پەیامنێر» یان پەیوەندیدەری وتوویێژ هەڵدەبژێرێ. کەسانی ئەوتۆ زۆر جار لەگەڵ رێبەرایەتی حیزبەکان پەیوەندیی نزیکیان هەیە, یان زۆر دەستیان دەڕوات. بەم حاڵەیشەوە لەوانەیە «پەیامنێران» تەنیا بە رواڵەت دەوری وا ببینن و لە حاڵەتێکدا کە لە وتوویێژان سەرکەون خۆیان کابینەی حکوومەت دروست بکەن. لە حاڵەتی شکستی وتوویێژدا، سەرۆکی وڵات کاری دامەزرانی کابینە بە کەسانێکی تر دەسپێرێ کە دەیان ناسێ. سەرۆك وەزیری تازە دوای هەڵبژاردن، یان دیاری کردنی دەبێ تاقمێك بۆ دروست کردنی کابینە پێك بێنێ و لە هەمان کاتدا سیاسەتەکانی دارێژێ و بیانناسێنێت. لە کۆتاییشدا کابینەی نوێ دەبێ لە لایەن سەرۆکی وڵاتەوە تەئید بکرێ. هەندێ جار ئەندامانی کابینە پێویستە تەئیدی پارلەمان

وەدەست بێنن. جاری وا هەیە خودی سەرۆك وەزیری بەرپرسیار لەگەڵ ئەندامانی کابینەکەی دەبێ لە لایەن پارلەمانەوە تەئید بکرێن. زۆر جار لە دیموکراسییە قەدیمییەکاندا پێویستی بەم تەئیدانە نەبوو.

لەو وتووێژانەدا کە حکوومەتی هاوپەیمانی لێ دەکەوێتەوە، دوو باس زۆر گرینگن: یەکەم پێکهاتەی حکوومەتی و دووەم سیاسەت و بەرنامەکانی.

زۆر جار بەرپرسان و رێبەرانی حیزبەکان لەم وتووێژانەدا بەشدار دەبن و لە چوارچێوەی گشتیی سیاسەتەکانی حیزبی خۆیاندا دەکەونە نان بە قەرزدان و سازش لەگەڵیاندا. لە درێژەی ئەم وتووێژانەدا، زۆر جار حیزبە سیاسییەکان یەکیەتی خۆیان لە بەرانبەر رکەبەراندا دەپارێزن و لە کێشەی نێوخۆیی خۆ دەپارێزن. لە حاڵەتێکدا کە دوا تەئیدی دامەزرانی حکومەت لای پارلەمان مسۆگەر بێ، سازش و سیاسەتی پەیڕەوکراو، بەستراوە بە چوارچێوەیێك دەبێ کە سەرنجی پارلەمان بۆ لای خۆی رابکێشێ. لەو سیستمانەدا کە ژمارەی حیزبەکان زۆرن، وتوویژ بۆ هاوپەیمانیی درێژخایەن دەبێ و بە شێوەی سەرە، لە نێوانی حیزبە جیاجیاکاندا روو دەدات. دامەزرانی کابینەی حکومەتی هاوپەیمانی پێویست ناکات کە دوای هەڵبژاردنی گشتی بێ، بەڵکو لەوانەیە دوای دەست لە کار کێشانەوەی حکومەتی پێشوو، پێویستی پەیدا کردبێ. لەم جۆرە حاڵەتانەشدا لەوانەیە لە ماوەی تەمەنی پارلەمانێکدا چەندین هاوپەیمانی دروست ببێ. هەروەها لەوانەیە ئەو کابینەی حکومەتە کە دامەزراوە و خەریکی بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتە، بە بێ گۆڕانکاری بنەڕەتی لەگەڵ هەندێك لە حیزبەکان هاوپەیمانی دامەزرێنێ. لە حکومەتی هاوپەیماندا، لە کاتی دابەش کردنی وەزارەتەکاندا، پلەی سەرۆك وەزیری بە گەورەترین حیزب دەدرێ. ئەو حیزبگەلە کە لایەنی ئایینییان بە هێزە، زۆر جار هۆگری وەزارەتی پەروەردە و فێرکردن و کاروباری کۆمەڵایەتین. حیزبە پارێزوان و راستیخوازەکان لە راستیدا حەزیان لە پۆستی وەزارەتی دارایی و ئابوورییە. حیزبە رادیکاڵ و چەپەکان هۆگری وەزارەتی کار، ئاسایشی کۆمەڵایەتی و دەرمان و لەش ساخین. لە باری بەردەوامی و پتەوی سیاسییەوە، حکومەتی یەك حیزبی و زۆرینەیی دەوامیان لە حکومەتی هاوپەیمانی زیاترە. لە نێوان حکومەتی هاوپەیمانیشدا

«هاوپەیـــمانیی تـەواو» بناغـەی پتـەوتری بـۆ کابینـەی حکومـەت هەیـە تـا «هاوپەیـــمانیی زیادی» و «هاوپەیـمانیی کەسری» «سەرنج بدەنە باسی دروست کردنی هاوپەیـمانی».

٤-١٠. کابینەی حکومەت

پێشینەی دامـەزراوەی کابینـە، یـان دەسـتەی حکومـەت بـۆ خـدەی شـاکانی ئـەورووپا لـە سەدەکانی نێوەڕاستدا دەگەڕێتـەوە کـە یاریـدەدەریان لـە سـێ چیـن، یـان سـێ پلـەی ئەسـڵی، ئەشـراف، پیـاوانی ئـاییني و عەسـکەری بـە مەبەسـتی دەسـتەبەر کردنـی هێـزی خۆیـان هەڵدەبـژارد. لـە ئاکـامی جێگیـر بـوونی سیاسـەت و بڵاوبوونـەوەی قەڵـەمبازی نـوێ، هێـدی هێـدی سیاسەتـمەدارانی پیشـەیی جێگـای یاریـدەدەرانیان گرتـەوە. لـە دەورانـی نوێـدا بـە جیابوونـەوەی سـەرۆکی وڵات «بـۆ وێنـە شـا یـان سـەرۆك کۆمـار» لـە سـەرۆکی حکومـەت ، کابینـە وەك دەسـتەی بەڕێوەبـەری توانـایی سـەرۆکی حکومـەت ، لـە هـەر جێگاییـەك نەهادینـە بـووەوە. دیـارە لـە بـڕێ وڵاتـی وەك ئـەمریکا، سـەرۆکی وڵات و حکومـەت هـەر یـەکن. جگـە لەمـە، لـە یاسـای ئەساسـی ئـەو وڵاتـەدا هـیچ ناوێـك لـە کابینـەی حکومـەت نەهاتووە. لە ئاکامدا سەرۆك کۆمـار توانـایی خـۆی بـە شـێوەیێك بـە وەزیرانـی نابەخشـێ کـە هۆی دەسەڵاتی بە کۆمەڵ و نەهادی ئەوان پێکبێنێ.

شـێوەی وەرگـرتنی وەزارەت یـا ئەنـدامی کابینـە لـە وڵاتـانی جۆراوجـۆردا جیـاوازە. لـە فەڕەنسـە و ئـەڵمان و ژاپۆنـدا ئەنـدامانی کابینـە بـە گشـتی لـە سـەرەتا کارمەنـدی ڕەسـمی دەوڵـەتن و دواتـر وەك وەزیـر یـان ئەنـدامی کابینـە دەچـنە پـۆلی سیاسەتـمەدارانی پیشـەییەوە. لـە بەرانبـەردا لـە سـوننەتی سیاسـیی ئینگلیسـیدا، وڵاتـانی وەك ئینگلـیس، کانـادا و ئوسـترالیا، ئەندامـەکانی کابینـە پێشتـر کارمەنـدی ڕەسـمی دەوڵـەت نیـن و تـەنیا وەك سیاسەتـمەداری پیشـەیی دێنـە کابینـەوە. لـە ئـەمریکا تێکەڵاوییـەك لـەم دوو شـێوەیە بـەڕێوە دەچـێ. وەزیـران و ئەنـدامانی کابینـە خـاوەن پلـەی ئیـداری نیـن و گەرچـی لەوانەیـە بیانبـێ، پیشتـر وەك فەرمانـدار یـان ئەنـدامی مەجلیسـی یاسـادانان لـە ئەیالەتەکانـدا کاریـان کردبـێ، بـەڵام بـە گشـتی وەك سیاسەتـمەداری پیشـەیی سـەر

هەڵدەدەن و دیارە لەم بۆنەیەدا لە مێژووی خزمەتکاری خۆیشیان کەڵك وەردەگرن. کە وا بوو پەیوەندیی پلەی سیاسی و پلەی ئیداری شتێکی لاوازە.

زۆربەی کابینەکان بە جۆرێك پیشاندەری هێزی حیزب و تاقمی سەر دەسەڵاتن. ئەو رژیمانەی کە پاڵپشتییان هێزی نیزامییە، روونە هەندێ وەزارەتی گرنگ بە سوپا دەسپێرن. لە وڵاتێکی وەك ئینگلستاندا، ئەو حیزبەی کە خاوەنی زۆرترین کورسییە لە مەجلیسی عەوامدا، کابینە چێ دەکات. بەڵام گەر خاوەنی زۆرینەی مەجلیس نەبێ لەوانەیە «حکومەتی کەمینە» دروست بکات. لەم حاڵەدا حیزبە بچکۆلەکان بێ ئەوەی چاوەڕوان بن ئەندامیان لە کابینەدا هەبێ، پشتیوانی لە حکومەت دەکەن. لە حاڵەتێکدا حیزبە گچکەکان خوازیاری ئەندامەتی لە کابینەدا بن «حکومەتی هاوپەیمانی» پێك دێت. لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا سەرۆك کۆمار هەوڵی ئەوەیە کە وەزیرانی هەر کابینەیێك، بە دڵی تاقمانی دەستڕۆیشتووی ئەو بوارە بێت. بۆ وێنە وەزیری خەزانەداری دەبێ جێگای پەسنی تاقمە ماڵی و ئابوورییە گەورەکان بێ. هەر وەها سەرۆکی حکومەت زۆر جار لە دانانی کابینەی خۆیدا سەرەنج دەداتە بونیادی ئەتنیکی و ناوچەیی وڵات و هەر وەها دەوری ژنان لە بەرچاو دەگرێ.

٤-١١. دروست کردنی هاوپەیمانی

هاوپەیمانی، کۆمەڵێ گروپ یان حیزبی سیاسی کە ئامانجی هاوبەشیان هەیە و سامانی خۆیان بۆ گەیشتن بەو ئامانجە بە کاردێنن و دەسکەوتەکانی هاوپەیمانێتی لە نێو خۆیاندا بەش دەکەن. هاوپەیمانی لە کایەی سیاسی جۆربەجۆر، وەك لە دوڕ مەجلیسی یاسادانان، هێزی بەڕێوبەر و لە نێوان دەوڵەتانی سەربەخۆدا دروست دەبێت. گرنگترین جۆری هاوپەیمانیی لە باسی دیموکراسیی پارلەمانیدا، هاوپەیمانیی حیزبەکانە لە نێوخۆی هێزی بەڕێوەبەر دا. تەنیا لە دیموکراسیی پارلەمانیی فرەحزبیدا چەمکی هاوپەیمانیی بەم مانایە راست دێتەوە. لە سیستمگەلی دوو حزبی، وەك ئینگلستان و ئەمریکا، کە لەوێدا یەکێك لە دوو حیزبە کە زۆر جار خاوەنی زۆرینەی

کورسی پارلەمانە، پێویستێك بۆ دامەزرانی هاوپەیمانیی نامێنێتەوە. لەوانەیە هیچ حیزبێك زۆرینەی کورسی وەدەست نەهێنا بێ، لەم حاڵەدا بەو پێیە کە هەر چۆنێکی بێ لە دیموکراسیی پارلەمانیدا ئەبێت زۆرینەی ئەندامانی پارلەمان لە سیاسەتەکانی هێزی بەڕێوەبەر پشتیوانی بکەن، پێویستیی دروست کردنی هاوپەیمانیی لە نێوان نوێنەرانی چەند حزبێ لە پارلەماندا دروست دەبێت. کاتێك ئەندامانی کابینەی حکومەت هەموو سەر بە حیزبێك بن، بەلاّم لە پارلەماندا لە پشتیوانی هاوپەیمانێك لە ئەندامانی هەمان حیزب و حیزبی دیکە، یان نوێنەری سەربەخۆ بەهرەمەند بن، بە حاڵەتی ئەوتۆ «هاوپەیمانیی پارلەمانی» دەڵێن و ئەمەش لە «هاوپەیمانیی بەڕێوەبەر» جیایە کە لەودا کابینەی حکومەت لە چەند حیزبێ پێکهاتووە. لەو سیستمانەدا کە خاوەنی زیاتر لە چوار حیزبی پارلەمانیین، چەندین جۆر هاوپەیمانیی لەوانەیە دروست ببێت.

بەلاّم گەر هاتو هاوپەیمانیی سەرەتا لە وەدەست هێنانی دەنگدا سەرنەکەوت، لەوانەیە حیزب یان حیزبگەلی تری بۆ دەعوەت بکرێ. ئەم حیزبانەش لەوانەیە دەعوەتەکە قەبووڵ بکەن یان نەیکەن. رەوەندی لێگێڕانەوە سەرەتا تا ئەو کاتە درێژەی دەبێ کە نیازێك بۆ دەعوەتی تر نەمێنێ, یان حیزبێك نەمابێ کە دەعوەت نەکرابێ. دیارە هەر کام لە ئەندامانی هاوپەیمانیی سەرەتا، خاوەنی مافی ڤیتۆن لەوەی کە ئەندامی دیکە وەربگرن.

هاوپەیمانیی بەڕێوەبەر لەوانەیە «هاوپەیمانیی زۆرینە» یان «هاوپەیمانیی کەمینە» بێ. «هاوپەیمانیی زۆرینە» لە پشتیوانی زۆربەی ئەندامانی پارلەمان بەهرەمەندە، لە حالێکدا «هاوپەیمانیی کەمینە» پشتیوانییەکی ئەوتۆی نییە. «هاوپەیمانیی کەمینە» لە ولاّتانی وەك دانیمارك، نەرویج، سوێد، ئیتالیا، فەرەنسە و ئیسپانیادا باوە. بە رواڵەت دیموکراسیگەلی پارلەمانی پێوستیان بە هاوپەیمانیی زۆرینەیی هەیە.

لە بەر ئەوەی حکومەت دەبێ بتوانێ بەردەوام لە سەر دەنگی زۆرینە، لە بەرانبەر دەنگی بێ بڕواییدا حیساب بکات. بەم حاڵەیشەوە جاری وایە ئەو حیزبانەی لە

حکومەتدا ئەندامیان نییە، لە پارلەماندا پشتیوانی لە حکوومەت دەکەن. بەم جۆرە «هاوپەیمانیی کەمینە» دەتوانێ سەرەڕای رواڵەت، لە پشتیوانیی زۆرینەیی پارلەمان بەهرەمەند بێ، هەرچەند لەوانەیە ئەم زۆرینەیە ناپتەو و بگۆڕ بێ. هاوپەیمانیی کەمینەیی هەر چۆنێکی بێ ناپتەوتر لە هاوپەیمانیی زۆرینەیین. هەر چەند لە دیموکراسیەکانی ئەمڕۆدا زۆر بەرچاون.

هەر وەها هاوپەیمانییەکان لە باری ژمارەیشەوە بە جۆرێکی دیکە دابەش دەکرێن. «هاوپەیمانیی تەواو»، هاوپەیمانییێکە کە بە رادەی پێویست ئەندامی هەیە، یەعنی ئەندامی زیادی نییە گەر بە جێی بهێڵن، هاوپەیمانیی هەڵوەشێتەوە. زۆر جار هاوپەیمانیگەلی لانی کەم، هەمان جۆری هاوپەیمانین کە زۆرینەی دەنگەکان لە مەجلیسی یاسادانان وەدەست دێنن. «هاوپەیمانیی زیادی» هاوپەیمانییەکە کە ئەندامانی زیاتر لە رادەی پێویست بن و «هاوپەیمانیی ناتەواو» هاوپەیمانییەکە کە ئەندامانی کەمتر لە رادەی پێویست بن. «هاوپەیمانیی گەورە» هاوپەیمانییەکە کە لەودا هەموو حیزبەکانی پارلەمان بەشدارن. هاوپەیمانیی ئەوتۆ زۆرجار لە کاتی قەیراندا دروست دەبن، لە زانستی سیاسەتدا، پێشبینی ئەوەی کە لەوانەیە کامە حیزب لە هاوپەیمانیدا بەشداری دەکەن، باسی دوور و درێژی لە تیۆری هاوپەیمانیدا هێناوەتە گۆڕێ. لە تیوریەکانی کۆندا زۆر پێ لە سەر «ئەندازە»، یان دەوری ژمارەی حیزبەکان لە دامەزرانی هاوپەیمانیدا دادەگیرا، لە کاتێکدا لە تیۆری تازەتردا لە سەر هۆی چۆنیەتی هاودەنگی، یانی نزیکی فیکری و ئایدیۆلۆژیایەکی حیزبەکان زیاتر پێداگیراوە.

هەرچۆنێکی بێ هۆکاری جۆراوجۆر وەك یاساگەلی هەڵبژاردن، شێوە کردەوەی پارلەمان، شێوە بڕیاردانی کابینەی حکومەت، هاودەنگی فیکریی حیزبەکان و گرینگی ژمارەی ئەوان لە سەر دامەزرانی هاوپەیمانیی کاریگەرن.

٤-١٢. شێوەکانی تەوێر کردن لە دیموکراسییەکاندا

لە دیـــموکراسیدا تـەویری سیاسـی زۆر جـار بـە شـێوەی دەسـتەجەمعی بـەڕێوە دەچـێ و لە نێو پارلەمان، کابینـە و کنوانسـیۆنی حیزبیـدا بـەڕێوە دەچـێ. یـەکێك لـە شـێوەکانی زۆر ئاسایی و ئەساسی لە تـەوێردا، دەنـگ وەرگرتنـە. دەنـگ وەرگـرتن بـۆ بڕیـار وەرگـرتن، شـێوەی جۆراوجـۆری هەیـە. سـاناترین شـێوەی دەنـگ وەرگـرتن کاتێکـە کـە هـەموو دەنگدەران خاوەنی مافـی دەنگـی یەکسـان بـن و هەڵبـژاردن تـەنیا لـە نێـوان دوو شـەقڵی دیاریکراودا بێ و زۆرینـەی سـانای دەنگـەکان بـۆ تـەویر وەرگـرتن تـەواو بێـت. لـە هـەل و مەرجی جیـاوازدا، لەوانەیـە لـە بـاتی زۆرینـەی سـانا، زۆرینـە موتڵـەق یـەعنی نیـوە بـە ئیزافـەی یـەك دەنـگ پێویسـت بـێ. دۆخـی ئـاڵۆزتر کاتێکـە کـە زۆرینـەی تـەواوتری وەك ٢/٣ یـان ٣/٤ دەنگـەکان پێویسـت بـێ. هـەر وەهـا لەوانەیـە شـەقڵەکانی هەڵبـژاردن زیاتر لە دوو بێ. بۆ وێنە کاتێـك سـێ شـەقڵ لـە ئـارادا بـێ، لەوانەیـە زۆرینـەی سـانا بـۆ دیـاری کردنـی یـەك جـار رون و پێویسـت بـێ و دەنـگ وەرگـرتن لـە یـەك جـاردا وەردەگیـرێ. بـەڵام کاتێـك کـە زۆرینـەی موتڵـەق پێویست بـێ و ئەگـەر هـیچ کـەس لـە سـێ هەڵبژاردنەکانـەوە زۆرینـەی پێویسـت وەدەسـت نـەهێنێ، ئـەو دوو هەڵبـژاردەی کـە زۆرتـرین دەنگیـان وەدەسـت هێنـاوە، لـە بەشـی دواتـری دەنـگ وەرگرتنـدا، لـە بەرانبـەر یەکتـریدا قـەرار دەگـرن. لەوانەیشـە تـەویرەکان لـە ئەساسـدا وێکـڕا وەرگیـرێ. ئـەم وەزعە لە کاتێکدا بـە کـردەوە دەگاتـە ئەنـجام کـە هـەموو ئەنـدامان لـە دیـاری کردنـی ئاکامـدا وەك یـەك دەسـتیان بـڕوات. دواییـن ئەنـدامی دژ لـە هـەل و مـەرجی ئـاوادا خاوەنی دەسەڵاتێکی بەرچاو دەبێ، بە وتەیێکی دیکە خاوەنی مافـی ڤیتۆ دەبێ.

٤-١٣. بەرپرسایەتیی حوکمڕانان و کاربەدەستانی سیاسی

لـە دیـــموکراسیدا کاربەدەســتانی گشـتی، بـــەرپرس و وەڵامـــدەری ئـەو تـــەویر و کردەوانـــە دەبـــن کـــە گرتوویانـــە و کردوویانـــە. بـێ بەرپرســـایەتیی، دیـــموکراسی

نامومکینـــه. بـــەم پێیـــە روونـــە کـــە هـــەموو خـــەڵکی دەتـــوانن لـــە کـــار و کـــردەوەی کاربەدەستان بکۆڵنـــەوە. بـــە تایبـــەت لـــەو کاربەدەســـتانەی کـــە خـــەڵك هـــەڵیان بـژاردوون و دەبێ وەڵامدەری خـەڵکی بـن. سـەرەڕای ئەمـەش کاربەدەسـتانی ناهەڵبـژاردەیش بـە شـێوەی جۆراوجۆر بە بەرپرسیی تەویرەکانیان دادەنرێن.

٤-١٣-١. بەرپرسایەتیی کاربەدەستانی هەڵبژێردراو

کـورت بـوونی کـاتیی ئـەو پلەیـەی کـە هەڵبـژێردراوان وەریـان گرتـووە و پرەنسـیپی کێبـەرکێی هەڵبـژاردن، پاڵپشـتی بەرپرسـایەتیی کاربەدەسـتان لـە بەرانبـەر خەڵکـدا دەبێ. بەم حاڵەیشەوە لەم بوارەدا لەمپەر و کۆسپ هەیە:

یەکەم: خـەڵك بـەردەوام لـە رووی زانسـت و زانیـاریی تـەواو سـەبارەت بـە بەربـژاران و هـەل و مـەرجی رۆژانـەی سیاسـەت، لـە هەڵبژاردنـدا بەشـداری ناکـەن.لـەم حاڵەتـەدا هەڵبـژاردن و هەڵبـژێراوی کاربەدەسـتان پێویسـتی دەسـتەبەر کردنـی بەرپرسـایەتیی ئەوان لە بەرانبەر هاووڵاتیاندا ناکات.

دووەم: نابەرپرسایەتیی کاربەدەسـتان لـە بەرانبـەر خەڵکیـدا بـەو مانایـە نییـە کـە بـۆ جارێکی دیکـە هەڵنەبژێرنـەوە، لـە بـەر ئـەوەی زۆر جـار کـەڵك وەرگـرتن لـە پـووڵی رژاو لـە هەڵبژاردنـدا دەتـوانێ کۆسـپی ئـەوتۆ پووچـەڵ کاتـەوە. سـەرەڕای ئەمـەش هەرچـەندە کێبـەرکێی هەڵبـژاردن تونـدتر بـێ، ئیمکـانی بـە بـەرپرس زانـینی کاربەدەسـتانی هەڵبـژێردراو زیـاتر دەبـێ. بـەم حاڵەیشـەوە و تەنانـەت لـە هـەل و مـەرجی رکەبـەری تەواودا، لە حاڵەتێکدا کـە هاووڵاتیـان دەنـگ بـە حیـزب بـدەن «نـەك بـە بەربـژارێك بـە ناوی کەس یـان تـاك» لـەم حاڵەتەشـدا بەرپرسـایەتی تـاکیی کاربەدەسـتان تووشـی لێڵـی دەبێ. هەر وەها رەوەنـدی بڕیـار وەرگـرتن لـە حکوومەتـە نوێکانـدا زۆر ئـاڵۆزە و بـەم پێیـە ناکرێت بە ئاسانی کەسانی تایبەت بە بەرپرسیی کاروباری تایبەت لە قەڵەم بدرێ.

٤-١٣-٢. بەرپرسایەتیی کاربەدەستانی ناهەڵبژێردراو

یەکێك لە ڕێگەکانی دروست کردنی هەستی بەرپرسایەتیی لەکن کاربەدەستانی ناهەڵبژێردراوا کەڵك وەرگرتنە لە بیروڕای گشتیی. کاربەدەستانی ئەوتۆ, بیروڕای گشتی وەك پێوانەیێك بۆ خۆشەویستی و ڕەوا بوونی خۆیان لە بەرچاو دەگرن و لە تەویر کردن سەبارەت بە کاروباری گشتیدا چاوی لێ نابڕن. لە دیموکراسیگەلدا ئەو کاربەدەستانەی کە لای بیروڕای گشتی جێی مشت و مڕن دەخرێنە بەر لێپرسینەوە. بە گشتی بیروڕای گشتی کەرەسەیێکی گرنگی چێ کردنی هەستی بەرپرسایەتیی کاربەدەستانی سیاسی و چاك کردنی سیاسی و تەوێر کردنە.

ڕێگەیەکی تر لەو ڕێگایانەی کە هەستی بەرپرسایەتی لە لای کاربەدەستان دروست دەکات، دانانی چوارچێوە و یاسای چاوەدێرییە بە سەر ئاکار و ڕەفتاری ئەخلاقی و کۆمەڵایەتی کاربەدەستان دا کە ئەگەر ژێرپێیان خست تەمێ دەکرێن. هەر وەها کاربەدەستانی سیاسی بە گشتی دەبێ زانیاری لە سەر ماڵ و دارایی خۆیان پێش وەرگرتنی پلە ڕاگەیێن و ئەو زانیارییە لە درێژەی کارگێڕیی خۆیان لەو پایەیەدا تازە کەنەوە. گریمانەی ئەساسی لێرەدا ئەوەیە کە وەرگرتنی پلە و پایە لە حکومەتی دیموکراتیکدا، نابێ ببێتە ئامێرێك بۆ قازانجی شەخسی و کەڵەکە کردنی دارایی.

لە هەندێك لە دیموکراسییەکاندا هاوولاتیان بە پێی یاسای ئازادیی زانیاری، مافی خۆیانە زانیاری پێویست لە مەڕ ژیانی گشتی و پیشەی کاربەدەستان وەدەست بێنن. بە تایبەت دوای دزەکردنی هەواڵی گەندەڵی و ڕوورەشیی ماڵی و ئەخلاقی بۆ دەرەوەی شوێنە حکوومەتییەکان، کەڵك وەرگرتن لەم ئامێرە زۆر باوە.

هەر وەها لە زۆر دیموکراسیدا, سەرچاوەی ڕەسمی بۆ پیاچوونەوە بە دەنگ هەڵبڕین و شکایەتی هاوولاتیان بە دژی کاربەدەستانی دەوڵەتی دامەزراوە.

سەرچاوەی ئەوتۆ بۆ یەکەم جار لە سوێد لە سەرەتای سەدەی ١٩دا دامەزرا و نێوی سوێدی ئەو ombudsman (چاوەدێر و کارگێڕ) کە لە رۆژئاوا هەر بەو نێوە باوەوە دەیناسێنن.

لە هەندێ دیموکراسیدا، حکومەت ناوەندێکی بۆ راڤە و لێکدانەوە و رەخنە و وردبوونەوەی سیاسەتە گشتییەکان داناوە. هاوولاتیان دەتوانن لە ئامار و زانیاری ئامادە کراوی ئەم ناوەندانە کەڵك وەرگرن. هەر وەها لە هەندێ دیموکراسیدا رێگەگەلێك لە بەرچاو گیراوە تا هاوولاتیان و نوێنەرانی ئەوان بتوانن کاربەدەستانی هەڵبژێردراوی خۆیان لە سەر کار لابەرن. ریفراندۆم و جووڵانەوەی پرۆتستۆی هاوولاتیان سەبارەت بە لێپرسینەوە و فەساد وخراپ کەڵك وەرگرتنی کاربەدەستان کاریگەرە. بەم شێوەیە رووناك بوونی بازنەی سیاسەت لە رێگای دەستەبەر کردنی هەستی بەرپرسایەتیی کاربەدەستان بە شێوەی جۆراوجۆر لە دیموکراسیدا دابین دەکرێ و لە راستیدا خۆ بە بەرپرس زانینی کاربەدەستانی سیاسی لە بەرانبەر خەڵکدا، گرینگترین پێوانە و هەوێنی دیموکراسییە.

رێگایەکی باوی چاوەدێریی پارلەمان بە سەر هێزی بەڕێوەبەردا، لێپرسینەوە، لە کار لابردنی کاربەدەستانی حکومەتە بە هۆی کاری نایاسایی کاربەدەستانەوە. رەوەندی لێپرسینەوە زۆرجار لە مەجلیسی نوێنەرانەوە دەست پێدەکا و دەگاتە دادگاییکردن و تەنانەت مەحکووم کردنی کاربەدەست لە مەجلیسی باڵا (پیران)دا. پێشینەی ئەم کارە بۆ کردەوەی پارلەمانی ئینگلستان لە سەدەی چواردەدا دەگەڕێتەوە کە وەك کەرەسەی چاوەدێری بە سەر هێزی وەزیرانێك کە شا، دای نابوون، دیاری کرابوو. لە زۆر وڵاتان سەرەڕای ئەوەی لێپرسینەوە رێگای یاسایی هەیە، زۆر جار هەڕەشەی لێپرسینەوە دەبێتە هۆی ئەوەی کاربەدەست دەست لە کار بکێشێتەوە و ئەمەش ئەبێتە هۆی ئەوە کە لێپرسینەوە نەبێتە ئاراوە.

لە وڵایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، سەرۆك کۆمار، جێگرانی و ئەندامانی کابینەی حکومەت لەوانەیە بە تاوانی «خەیانەت، بەرتیلخۆری و تاوانی گەورە» لێپرسینەوەیان

لەگەڵ بکرێ و لە سەر کار لاببـرێن. مەجلیسی نوێنەرایەتی لەم بارەیەوە مافـی تایبــەتی هەیە. دوای ئـەوەی کـە مەجلیســی نوێنــەران بــە دەنگـی زۆرینــە کاربەدەســتانی هێـزی بەڕێوەبەری خستە بەر لێپرسینەوە، مەجلیسی سەنا ئـەو کاربەدەســتانە دادگـایی دەکـات، حوکمی مەحکووم کردن پێویستی بە دەنگی زۆرینەی دوو لە سێی نوێنەرانی سەنایە.

بەشی پێنجەم

کردەوەی دیـموکراسی : حیزب و هەڵبژاردن

کردەوەی دیـــموکراسی: حیزب و هەڵبژاردن

گەر قبوول بکەین کە دیـموکراسی لە کردەوەدا بـە مانـای بەشـداری و کێبـەرکێی سیاسـیی ئەژمارێك لە گروپ و سازمانی ڕێکخراو بە مەبەستی وەدەست هێنانی هێز و بەڕێوەبردنی وڵات بە پێی سیاسەت و بۆچوونی هەر کام لەو گروپانەیە، لەو حاڵەدا حیزبـە سیاسـییەکان و هەڵبـژاردن کاکڵە و چەقی ژیانی دیـموکراتیك پێك دێنن. لەم وتارەدا لە ڕەوەندی دیـــموکراسی دەکۆڵینـەوە و باسە گرینگە بەرچاوەکانی وەك بەشداریی سیاسی، حیـزب و هەڵبـژاردن، سیسـتمگەلی حیزبـی و هەڵبژاردن و گروپی دەسترۆیشتوو و بیـروڕای گشتی بە کورتی دەدوێین.

٥-١. بەشداریی سیاسی

بەشداریی خەڵك لە سیاسەتدا بـە هـەر شـێوەیەکی مانـادار بـۆ پێگەیشـتنی دیـــموکراسی پێویستە, گەرچی ناتەواویشە. ساکارترین شێوەی بەشـداریی سیاسـی, دەنگـدانی هاووڵاتیـان بـە حیزب و تـاك و سیاسـەتەکانیانە. شـێوەکانی تـری بەشـداریی سیاسـی بریتیـــن لـە تێکۆشـانی هەڵبژاردن، شێوەی کارتێکردن لە سیاسەتـــمەداران، دامـەزرانی گروپـی دەسترۆیشـتوو و حیزبـی سیاسی و هتد. بەشداریی لە ڕێگای مافـی دەنگدانەوە لە ڕۆژئـاوا لـە کۆتـایی سـەدەی نـۆزدەوە پەرەی گرت. لە سەرەتا لە ئەمریکا مافـی دەنگـدان بـۆ ماڵکـان، پیـاوان و سپیپێسـتان تەسـك کرابووەوە. لە زۆربەی وڵاتانی ئەورووپایی, بەشداریی سیاسی و مافـی دەنگـدان دوای شۆڕشـەکانی ساڵی ١٨٤٨وە پەرەی ئەستاند. لە زۆربەی ئەو وڵاتانەدا مافـــی دەنگـدانی گشـتی لـە سـەرەتای دەیەکانی سەدەی بیستەمدا بەخشرا. بەم حاڵەیشەوە مافـی دەنگدانی ژنـان لـە زۆر وڵاتـان دێرتـر پێگەیشت. لە ئینگلستان لە ١٩٧٨، لە ئەمریکا ١٩٢٠ ، لە فەڕانسە ١٩٤٦ و لە سوویس لـە ساڵی ١٩٧١ ژنان مافـی دەنگدانیان پەیدا کرد. لە ئەمریکا نیـوەی دانیشـتوانی ڕەشپێسـتان تـا ساڵی١٩٦٥ نەیاندەتوانی لە مافـی یاسایی خۆیان لە دەنگداندا کەڵك وەرگرن. بەشداریی سیاسی بە بێ ڕکەبـەریی سیاسـی، بەشـداریی دیموکراتێکی پـێ نـاڵێن. لـە زۆر وڵاتـان دوای ڕووخـانی دیـموکراسی، مافـی دەنگ هێما لە پێ نەکەوتبوو. لە زۆر سیستەمی تۆتالیتاردا، زۆربـەی هـەرە

زۆری خەڵك لە هەڵبژاردندا بەشدرای دەکەن و دەسەلاَت لە دەستی یەك حیزب یان گروپێکدا دەمێنێتەوە. سیستمگەلی زۆرەمل و دیکتاتۆریی جۆراوجۆر بە شێوەی جۆراوجۆر خەڵکی بۆ دەنگدان رادەکێشن. لێکۆڵینەوە لە بەشداریی خەڵك لە هەڵبژاردن و دەنگدان لە شێوەکانی تری بەشداریی ئاسانترە و زانیاریی رەسمی زیاتر لەو بارەوە وەدەست دەکەوێ. لە زۆربەی دیموکراسییەکاندا، شان و شکۆی هاوولاَتی بوون بە دەنگدانەوە بەسراوە، و بیانییەکانی دانیشتووی ولاَت مافی دەنگدانیان نییە. لە ئەمریکادا, هاوولاَتیەتی بۆ دەنگدان لە چاوی یاسای ئەساسیەوە پێویست نییە, بەلاَم ولایەتەکان لە کردەوەدا لە بەرچاوی دەگرن. رادەی بەشداریی کەسانی خاوەن دەنگ لە دیموکراسییەکاندا وەك یەك نییە. لە ئەمریکا نزیکەی ٥٨ لە سەدی دانیشتوانی خاوەن دەنگ لە هەڵبژاردنی ساڵی ١٩٩٢دا بەشداریان کرد. بە بڕوای هەندێ کارناس یەکێك لە هۆیەکانی بەشداریی کەمی خەڵك لە هەڵبژاردندا، ناونووسیی بۆ دەنگدان لە پێش هەڵبژاردن دایە. لە زۆربەی دیموکراسییەکاندا ناونووسی پێویستە. هۆیەکی دیکە بەشداریی لە هەڵبژاردنی جۆراوجۆر دایە، هەرچێ ژماری زۆرتر بێ بۆی هەیە لە بەشدرای یەکێکیاندا بڕواتە سەرەوە. لەسەریەك خەڵکی ئامریکا زێدەتر لە هەموو دیموکراسییێك, هەلی دەنگدانیان هەیە. لە زۆربەی زۆری دیموکراسییەکاندا دەنگدان ئازادە. تەنیا لە ژمارەییێکی کەمی ولاَتان دەنگدان زۆرەملێیە, یان دەنگنەدان سزای هەیە. لە ئوستralیا و بلژیك ئەو کەسانەی کە دەنگ نادەن سزا دەدرێن. لە ئیتالیا لە سەر پێناسەی ئەو کەسانەی کە دەنگ نادەن دەنووسن «دەنگی نەداوە» کە جاری وایە بۆ خزمەتی ئیداری یان کەڵك وەرگرتن لە بەهرەی دەوڵەتی, سەرئیشەیان بۆ دروست دەکات. یەکێکی تر لە هۆیە کاریگەرەکانی رادەی بەشداریی, خودی سیستەمی حیزبیە. هەرچی رکەبەری زیاتر بێ، بەشداریی زیاتر دەبێ. کاتێك یەك حیزب بەردەوام لە هەڵبژاردندا سەرکەوێ، بەشداریی دادەبەزێ. هەر وەها سیستەمی هەڵبژاردنی نوێنەرایەتیی رێژەیی زیاتر لە سیستەمی زۆرینەیی، خەڵك و گروپی جۆراوجۆر بۆ بەشداریی هان دەدەن. تەتانەت رۆژی هەڵبژاردنیش لە رادەی بەشداریدا کاریگەرە. لەو ولاَتانەی کە رۆژی هەڵبژاردنی گشتی دەکەوێتە رۆژی پشوو دان، بەشداریی خەڵك زیاتر لەوەیە کە لە رۆژی کاردا بێت.

هەر وەها بە پێی ئەو دیاردانەی لە بەر دەست دان لەو ولاَتانەی کە پارلەمان یەك مەجلیسیە زیاتر لەو ولاَتانەی کە پارلەمانەکەیان دوو مەجلیسی هەیە، بەو دەلیلەی پارلەمانی یەك

مەجلیسی بە تەنێ دەوری دیاریکراو لە دوارۆژی سیاسیی وڵاتدا دەبینێ. هۆکاری کۆمەڵناسییش دیارە لە رادەی بەشداریی کاریگەرە. ورد بوونەوە لەم هۆیانە بە تایبەت لەو وڵاتانەی کە بەشداریی گشتی لەواندا لە خوارەوەیە «وەك ئەمریکا» ئاکامەکان مانادارتر دەبن، لە بەر ئەوەی کاتێك بەشداریی بەر بڵاوە جیاوازییەکی ئەوتۆ لە نێوان تاقمە کۆمەڵایەتییەکاندا نادۆزرێتەوە. بە پێی خوێندنەوەی دیموکراسییەکانی رۆژئاوا و لە نێوان تاقمەکانی کۆمەڵایەتیدا، پیاوان زیاتر لە ژنان، زۆرینەی ئەتنیکی زیاتر لە کەمینەی رەگەزی، چینی دەوڵەمەند و نێوەنجی زیاتر لە چینی خوارەوە، کەسانی خێزاندار و دانامەخستوو زیاتر لە کەسانی سەڵت و لاو، کەسانی خاوەن پلەی بەرزی خوێندن زیاتر لە وانەی کەمیان خوێندووە و ئەو کەسانەی کە هەستی پێناسەی حیزبییان هەیە زیاتر لە کەسانی دیکە لە هەڵبژاردن بەشداری دەکەن.

گەرچی بە رواڵەت رادەی بەشداریی، دیموکراسی تۆکمە و پتەو دەکات، بەڵام هەندێ لە خاوەنرایان لەم بارەوە دوو دڵن. بە رای ئەوان ئەو کەسانەی کە دەنگ دەدەن زیاتر لەوانەی دەنگ نادەن بە ئوسووڵی دیموکراسی پێبەندن، کەسانێك کە دەنگ نادەن زۆر بڕوایان بە دیموکراسی نییە. بۆیە هاندان و رێخستنی کەسانی ئەوتۆ بۆ بەشداریی سیاسی لەوانەیە بۆ حاڵی دیموکراسی باش نەبێ. یەك جار لە وڵاتی ئاڵمان لە ساڵی ١٩٣٣ بەشداریی بێ وێنە سیاسی و بووە هۆی لە ناوبردنی دیموکراسی و سەرکەوتنی فاشیزم. سەرەڕای ئەمەش سەرکەوتنی نازییەکان تەنیا ئاکامی زۆربوونی بەشداری نەبوو. بەڵکو گۆڕانی لایەنگری دەنگدەرانی حیزبی پێشوو لەم بارەوە کاریگەر بوو. بەربڵاوی بەشداریی گشتی لەوانەیە نیشانەی هۆگری بە ئوسووڵی دیموکراسی نەبێت، بەڵکو پیشاندەری هەستی ناکامی و پەریشانی و داوای گۆڕانکاریی بنەڕەتی بێت. کە وابوو لە هەل و مەرجی تایبەتیدا لەوانەیە پەرەسەندنی بەشداریی بە زیانی دیموکراسی تەواو بێت.

بەشداریی لە ژیانی سیاسیدا بۆ تاکگەل نرخی هەیە و پێویستی بە کات، هێز و سامان هەیە. دیارە هەرچی نرخی بەشداریی کەمتر بێت، رادەی دەڕواتە سەر. لە سیستمگەلی داخراو و نادیموکراتیك زۆر جار تاکگەل بۆ بەشداریی راستەقینە لە سیاسەتدا تووشی نرخی گران دەبن. گەرچی بەشداریی لە سیاسەتدا لە تئۆریە کلاسییەکانی دیموکراسی وەك جۆرێك چاکەی مەدەنی لە قەڵەم دراوە، بەڵام ئەمە تەنیا هەستی بەر پرسایەتیی مەدەنی نییە، بەڵکو زۆر جار دەلیلی

تری هەیە. وەدەست هێنانی قازانجی ئابووری یەکێك لەو دەلیلە گەورانەیە. کردەوەی دیموکراسی لە سیستەمی سەرمایەداریدا ناتوانێ لە ژێر کاریگەریی ڕۆحی قازانجخوازانەدا نەبێت. سەرەڕای ئەمانەش دلەڕاوکەی بەشداریی سانا نییە و زۆر جار تێکەڵ و ئالۆزە. کەوابوو تێکەڵاوییێك لە قازانجخوازی، هێزخوازی، وەدەست هێنانی پلە و پایەی کۆمەڵایەتی و هەستی ئەمنیەتی بۆ بەشداریی سیاسی لێك دەئالۆزێن.

٥-٢. گروپی دەستڕۆیشتوو و گروپی بەرژەوەندخواز

یەکێ لە ڕەهەندەکانی بەشداریی ڕێکخراوەیی لە دیموکراسیدا گروپگەلی دەستڕۆیشتوویە. گروپی دەستڕۆیشتوو و بەرژەوەندییخواز ئەو گروپانەن کە کار لە سەر بڕیارەکانی دەوڵەت دەکەن لە بەر ئەوەی قازانجی ئەوان بپارێزێ. شەرت نییە ئەم گروپانە بۆ کارتێکردن لە کاروباری دەوڵەت دروست بووبن، بەڵکو تایبەتکاری و ئامانجی کۆمەڵایەتی و ئابووریی تایبەت بە خۆیان هەیە. بەڵام لە پەنای ئەمەشدا کار لە تەوێرەکانی دەوڵەت دەکەن لە بەر ئەوەی ئامانجەکانیان جێبەجێ ببێت. هەندێ لە خاوەنڕایان, گروپی بەرژەوەندخوازو دەستڕۆیشتوو بە کەرەسەی دیموکراسی و هۆی بەردەوامی دەزانن. لە بەرانبەردا هەندێکی دیکە قامك بۆ لایەنە خراپەکانی ئەم کارە بۆ دیموکراسی ڕادەکێشن. لە ڕوانگەی پاڵپشتانەوە، گروپگەلی دەست ڕۆیشتوو بۆ خۆیان بەرچاوترین پێناسەی کۆمەڵگای کراوە و ئازادن و بە ڕەهەندی دەنگدانەوەی ئامانج و قازانجی گشتی لە باری ژیانی سیاسییەوە لە قەڵەم دەدرێن. هەموو یاسا دیموکراتیکەکان، ئازادیی تاك لە تاقمی دڵخوازی خۆیاندا ڕەوا دەزانن. بە بێ ئەم تاقمانە تاك بە تەنێ ناتوانێ لە مافی خۆی لە هەمبەر دەزگای بەربڵاوی دەوڵەتدا پارێزگاری لە خۆی بکات. گروپگەلی خاوەنبەش و دەستڕۆیشتوو ئاوێنەی سروشتیی جۆراوجۆری و ئالۆزی بونیادی کۆمەڵایەتی و ئابووری و هەبوونی چین و حەزی جۆراوجۆرن لە کۆمەڵگایەدا. کۆمەڵگای مەدەنی وەك بنەڕەتی ژیانی دیموکراتیك بە بێ تاقمی دەستڕۆیشتوو و خاوەن بەش مومکین نییە. تاقمگەلی دەستڕۆیشتوو سەرچاوەی زانیاریی سیاسەتمەدارن و خاوەن تەویرانیش هەن. لەم ڕوانگەیەوە ئەم گروپانە دەورێکی بەرچاو لە «کۆمەڵایەتی کردن»ی سیاسەتدا دەبینن. یەك لە ڕەهەندەکانی دەست پێ ڕاگەیشتن و

پەیوەندیی خەڵك لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەتیدا هەر ئەم تاقمگەلەن. لە لایێکی ترەوە هەر ئەم گروپە دەستڕۆیشتووانە زانیاریی پێویست بۆ کەسانی خۆیان دابین دەکەن. بەم شێوەیە گروپگەلی دەستڕۆیشتوو لە نەهادە دیموکراتیکەکان، واتە حیزبە سیاسی و پارلەمانەکان، پشتیوانی دەکەن.

رەخنەیەك کە لە تاقمگەلی دەستڕۆیشتوو دەگیرێ، ئەوەیە کە ئەمانە تەنیا بە شوێن قازانجی خۆیانەوەن و ئەم قازانجە جاری وایە لەگەڵ قازانجی گشتیدا یەك ناگرتەوە. بەلام داوەری کردن بە هاوئاهەنگی قازانجی تایبەتی و گشتی شتێکی ئەستەمە: بەم پێیە رەخنەی ئەوتۆ جێگای قسەو باسە. سەرەڕای ئەمەش هەموو تاقمە دەستڕۆیشتووەکان تەنیا بە شوێن سەرخستنی قازانجی چینی خۆیانەوە نین، بەڵکو زۆر روونە گەلێك تاقمی تێکوشەر لە بەستێنی ژینگە، لەشساغی، فەرهەنگ و... هتد. هەن کە بە دوای قازانجە گشتییەکانەوەن. هەر چۆنێکی بێ لە ژیانی دیموکراتیکدا رێکخستنی هەموو قازانج و بایەخەکان نەك شتێکی دژوار بەڵکو نامومکینە.

ئابووریزانانی کلاسیك لە لایێکی ترەوە دەڵێن کە شوێن قازانجی تایبەتی کەوتن لە خۆیدا بە مانای دابین کردنی قازانجی گشتییە، بەم پێیە ناکرێت بە بیانووی پێشگیری لە شوێن کەوتنی قازانجی تایبەتی و لەم رێگایەوە زەربە لێدان لە کۆمەڵ، ئازادی تەسك بکرێتەوە.

لە سوننەتی دیموکراسی ئەمریکاییدا، جیمز مادیسۆن لایەنگری لانی سەری ئازادی بۆ تاقمگەلی دەستڕۆیشتوو بوو. هەر بەم بۆنەوە هەندێ لە نووسەران بە دیموکراسیی ئەمریکی دەڵێن، دیموکراسیی مادیسۆنی. لە ئەمریکا تاقمگەلی دەستڕۆیشتوو لە سیاسەتدا دەوری گەورە دەبینن. بەم حاڵەیشەوە لە هەندێ دیموکراسیدا، دەوڵەت بە مەبەستی دابین کردنی رکەبەریی ئابووریی بازاڕی ئازاد و ئازادیی سیاسی, رێ و شوێنی بۆ تەسك کردنەوەی تێکۆشانی تاقمگەلی دەستڕۆیشتوو داناوە.

لە هەندێ ولاتان رێ و شوێنی سەخت بۆ نێونووس کردنی گروپی دەستڕۆیشتوو لە ئارادایە و بۆ پێشگیری لە بەهێز بوونی لە رادەبەدەری ئەم تاقمگەلە، هەوڵ دەدرێ حیزبە سیاسییەکان بەهێزتر بکرێت. پێشنیازێك کە لەم بارەوە لە ئەمریکا هاتووەتە گۆڕێ ئەمەیە کە پەیوەندیی ئەندامانی کۆنگرە و حیزبە سیاسییەکان لێك نزیك بکرێتەوە، بەم مانایە کە ئەندامانی کۆنگرە بە پێی حەزی حیزبی خۆیان و بە پاڵپشتی حیزب هەڵبژێرێن. لە کاتی ئێستادا ئەندامی کۆنگرە

لە حیزبی سیاسیی جیاوازن، لە بەر ئەوەی حیزب بۆ دیاری کردنی بەربژار کۆنتـــرۆڵی هەڵبـژاردن ناکات. لە ئاکامدا ئەندامانی کۆنگرە لەگەڵ گروپی دەستڕۆیشتوو پەیوەندیی نزیکیان هەیە و بـەو شێوەیە پێبەندی بۆچوونەکانی حیزب نیـن.

٥-٣. حیزبە سیاسییەکان

حیزب گرینگتـرین رێکخراوەی دیـموکراسی هاوچەرخە. بە بۆچوونی زۆر کەس لـە خاوەنڕایـان لە دیماهیدا دیـموکراسی شتێك زیاتر لە کێبەرکێی حیزبی نییە. هەڵبژاردن بێ کێبەرکێی حیزبـی بێ مانایە. بەم ئیعتبارە کە حیزب لە راستیدا خۆی لە سەر چەمکی کێبـەرکێ بەنـدە. تـەنیا لـە سیستەمی دوو حیزبی, یان چەند حیزبیدا چەمکی حیزب مانا پەیدا دەکات، سیسـتمگەلی یـەك حیزبی, بەسیستمگەلی رکەبەری و دیـموکراتیك حیساب نایێن. چەمکی حیزب بە مانای دروستی وشە، لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا لە ئەمریکاوە سـەری هەڵـدا. دوای ئـەوەی کـە دامـەزراوەکانی یاسادانان بە تەواوی جێگیـر بوون و بەشێکی زیاتر لە خەڵك مافـی دەنگـدانیان وەدەسـت هێنـا, تێکۆشانی حیزبی وەك شتێکی بێ ئەملا و ئەولای لێهات. لە ئینگلستان چاکسـازیی هەڵبـژاردنی ساڵگەلی ١٨٣٣ و ١٨٦٧ بە روونی حیزبەکانی هێنایە مەیدانی سیاسەتەوە. حیزبـە مودێڕنـەکان تەنیا داروودەستەی نێو پارلەمان نەبوون, بەڵکو لە دەرەوەی پارلەمانیش خاوەنی رێکخراو و ئەنـدام بوون. بەم حاڵیشەوە زۆربەی حیزبە مودێڕنەکان لـە نێوخـۆی پارلەمانـەوە دروست بـوون و بـڵاو بوونەوەی مافـی دەنگدانی گشتی، بەستێنی تێکۆشانی ئەوانی لە دەرەوەی پارلەمان بەهێزتر کـرد. هەندێك حیزبیش لە دەرەوەی پارلەمان پێڕەوکە بوون و وەك تـاقمی دژی کاربەدەسـتان، خوازیـاری بەشداریی لە دەسەڵاتدا بوون. گرینگتـرین ئەم حیزبانە، حیزبە کرێکاری و سوسیالیستەکان بـوون کە ئەمەش لە پەرەسەندنی مافـی دەنگی گشتیدا دەوری بینیوە. بەناوبانگتـرین پێوانە بۆ پۆلیـن کردنی حیزبە سیاسییەکان، پێوانەی ئایدیۆلۆژیای کە بەو پێیە حیزبەکان لەسـەریەك لـە راسـتی توندڕەوەوە تا چەپی توندڕەو دابەش و دیاری دەکرێن. چەمکی راست و چەپ ئامـاژە بـە دوو باسـی بنەڕەتی دەکەن: یەك لەمانە پاراسـتن, یان گۆڕینی پەیوەندییەکانی ئابووری, یـان بـە مانایـەکی دیارتر، دەست وەرنەدانی دەوڵەت لە ژیانی ئابووریدا لە بەر پاراسـتن یان دابین کردنی عەداڵـەتی

کۆمەڵایەتییەوەیە، و دووەم ساختاری هێز و سیستەمی سیاسی واتە سیستەمی سیاسیی دیموکراتیك یان پاوانخوازەوەیە. بەم پێیە حیزبە سیاسییەکان بە سەر چوار دەستەدا دابەش دەبن.

١) حیزبە سیاسییە راستڕەوە دیموکراتییەکان: وەك حیزبی لیبراڵ و پارێزگار و دیموکرات مەسیحی

٢) حیزبە سیاسییە چەپە دیموکراتییەکان: وەك حیزبی سوسیال دیموکرات و حزبی کرێکاری

٣) حیزبە سیاسییە پاوانخوازەکان: وەك حیزبە فاشیست و ناسیۆنالیستەکان.

٤) حیزبە چەپە پاوانخوازەکان: وەك حیزبە کمۆنیستەکان.

حیزبە سیاسییەکان بە گشتی لە سێ روانگەوە موتالا دەکرێن:

یەك: حیزب بەو جۆرەی کە لە زەمینەی حکومەت و پارلەماندا وەك کۆمەڵێك لە کاربەدەستانی گشتی دەردەکەوێت.

دوو: حیزب بە جۆرەی کە لە دەرەوی پارلەمان وەك رێکخراوەیەك بۆ تێکۆشانی هەڵبژاردن دەردەکەوێ.

سێ: حیزب بەو جۆرەی کە وەك کۆمەڵێك ئەندام و لایەنگر و دەنگدەر لە زەمینەی هەڵبژاردندا دەردەکەوێ.

لە روانگەی یەکەمدا، جاری هەوەڵ حیزبە سیاسییەکان بە شێوەی گروپ و دەستەی رێکخراوەیی لە پارلەمان, یان هێزی بەڕێوەبەردا دەرکەوتن. لە زۆر لەو حیزبانەدا کە مێژووی کاری ئەوتۆیان هەیە، هێشتا بەشی پارلەمانیی حیزب، بەشی دەسەڵاتدار و بەرچاوی حیزبە. حیزبە پارلەمانییەکان وەك ئامێرێك بۆ رێکخستنی هەوڵ و تەقالای نوێنەران و دروست کردنی رەهەندی پەیوەندی گرتن و زانیاری بەکاردێنن. تایبەتکاریی حیزب لە بواری تەویر کردن دەربارەی سیاسەتەکانی دەوڵەت، بەڕێوە بردنی ئەو سیاسەتانە و بەکارگرتنی هێزی سیاسییە. هێزی بەڕێوەبەر لە حکومەتی دیموکراسیدا بە بێ هەبوونی حیزب ناموەمکینە. حیزبە سیاسییەکان بە شێوەی بەرچاو جێنشینی پارلەمان و کابینەی حکومەت لە کاروباری سیاسەت داناندا دەبن. بەرنامە و سیاسەتگەلی حکومەت زۆر جار لە لایەن کۆنوانسیۆنی حیزبەکانەوە دیاری دەکرێ. رادەی پێویستی ئەندامانی حیزب لە پارلەماندا، لە سیستمگەلی جۆراوجۆردا جیاوازی هەیە. لە کۆنگرەی ئامریکادا پێویستیی حیزبی لە دەنگداندا لە زۆربەی پارلەمانە ئوروپاییەکان کەمترە. زۆر لە حیزبگەل, خاوەنی قۆڵ و لایەنی ئایدیۆلۆژیایەکی نێوخۆیین کە لەمپەری یەکیەتی ئەوانە. قۆڵە حیزبیەکان زۆر جار دیاریکراو و رێکخراون و لە سەر قازانجی گروپی جۆراوجۆر پێبەندن. لە کاتێکدا بۆچوونەکانی حیزب، زۆر جار رێك نەخراو و ئایدیۆلۆژیایەکن.

تێکۆشانی حیزبگەلی دەرەوەی حکوومەت و پارلەمان دیارە بە پێی حیزب و وڵات جیاوازی هەیە، حیزبەکان لەم بوارەدا شێوەی رێکخراوەیان چوون یەك نییە. ئەو حیزبانەی کە لە نوێنەرانی پارلەمان و هەندێ کەسایەتی ژیهاتی و سەر بە دەرەوە پێکهاتوون و ئەندامیان لە دەرەوەی پارلەمان نییە، حیزبی «کادر»یان پێ دەڵێن. ئەو حیزبانەی کە لە دەرەوەی پارلەمان رێکخراو و ئەندامی بەربڵاویان هەیە حیزبی «تودەیی»یان پێ دەگوترێ، زۆر جار حیزبگەلی توودەیی هەوڵ دەدەن لە رێگای دامەزرانی شوێن و ناوەندی جۆرواجۆری فەرهەنگی، ئایینی و فێرکاری و.. هتد وە بە ژیانی کۆمەڵایەتیی ئەندامانی خۆیان وزە ببەخشن. حیزبگەلی دیموکرات مەسیحی، سوسیال دیموکرات و کمۆنیست لە ئەورووپادا زۆر جار رێکخراوە و تێکۆشانی ئەوتۆیان هەیە. تێکۆشانی ئەو حیزبانەی کە لە راستیدا لە دەرەوەی پارلەمان دروست بوونە بە شێوەی بەرچاو لە دەرەوەی پارلەمان بەرچاو دەکەوێ. حیزبگەلی کرێکاری و سوسیال دیموکرات زۆر جار لە رێگای سەندیکای کرێکارییەوە ئەندامیکی زۆر لەخۆ کۆدەکەنەوە. سەندیکاگەلی کرێکاری و رێکخراوەی وەك ئەمان، یارمەتی بەربڵاوی وەك زانیاری، فێرکاری و وە خۆکەوتنی سیاسی و... هتد، بۆ حیزبەکان دابین دەکەن. جگە لەمانە زۆر جار ئەندامان مافی ئەندامەتی بە حیزب دەدەن، گەرچی بەم زووانە بە بڵاو بوونەوەی یارمەتیی گشتی بۆ حیزبە سیاسییەکان، دەوری ماڵی ئەندامەکان کەمڕەنگ بووەتەوە. حیزبگەلی سیاسیی میللی بەردەوام پێویستیان بە تێکۆشەری حیزبی هەیە تا تێکۆشانی جۆراوجۆر لە زەمینەی رێکخراوەیی و وەخۆ کەوتن و... هتد بەڕێوە ببەن. ئەم تێکۆشەرانە زۆر جار بۆ تێکۆشانیان، هاندەری ماڵی و ئایدیۆلۆژیاییان هەیە.

گرینگترین تێکۆشانی حیزبەکان لە بواری هەڵبژاردن و بە دەست هێنانی دەنگدایە. کەسانی تێکۆشەر لە باری سیاسییەوە بۆ خۆیان پێناسەی حیزبی دەبیننەوە و سەبارەت بە حیزبێکی تایبەت دڵگیری پەیدا دەکەن و ئەم هۆگری و ئەندامەتییە لە سەر ئاکاری هەڵبژاردن و دەنگی تاکگەل ئێکجار کاریگەرە.

هۆی جۆراوجۆری وەك پەیوەستیی چینایەتی، ئایینی، ئەتنیکی و... هتد بە نۆبەی خۆیان بونیادی بۆچوونی تاکگەل سەبارەت بە حیزبەکان دەگۆڕن و دەبنە هۆی پێناسەی حیزبی. حیزبە سیاسییەکان زۆر جار لە سەر ئەساسی بونیادی کەلێنی کۆمەڵایەتی پێکهاتوون، سیاسی بوونی کەلێنەکان, هۆی دروست بوونی حیزب و پێناسەی حیزبی لە سەر تەوەرەی کەلێن دەبن. لە

مێژووی ئەورووپا دوو گۆڕانکاری گەورە بوونەتە هۆی کەلێنی کۆمەڵایەتی کە لە سەر ئەم کەلێنانە حیزبی سیاسی دروست بوون یەکەم شۆڕشی نەتەوەیی و دووەم شۆڕشی پیشەسازی. شۆڕشی نەتەوەیی لە سەدەی شانزدە بە دواوە, بووە هۆی سەرهەڵدانی زمان و فەرهەنگی جیاواز و شەڕ و تێهەڵچوونی نێوان دەوڵەت و کلێسا. لە زۆر وڵاتان حیزبە سیاسییەکان لە سەر ئەم کەلێنانە پێیان گرت. شۆڕشی پیشەسازیش هۆی کەلێنی چینایەتی و کەلێنی شار و لادێی پێکهێنا کە ئەمەیش لە جێگای خۆیدا لە سەر دروست بوونی حیزب شوێنی بەرچاوی دانا. سەرجەمی ئەم کەلێنانە لە گەشەی پێناسەی حیزبی تاکگەلدا کاریگەر بوونە و بە سەرەنجدان بە پتەوی و درێژەکێشانی ئەو کەلێنگەلە، پێناسەی حیزبیش لە پتەوی و قایمی وەك یەك بەهرەمەند بوونە.

لە سەدەی بیستەمدا دەرکەوتنی ئالیشەی نوێ وەك هەستی ترسی کاربەدەستان و نەهادگەلی کلیسایی و ئایینی لە بەرانبەر پەرەسەندنی فەرهەنگی نوێدا، بەهێز بوونی هەستی قەومی و ناوچەیی، بڵاو بوونەوەی کۆچبەری نێونەتەوەیی و دۆزی ژینگە، بووەتە هۆی سەرهەڵدانی حیزبی ئایینی و قەومی نوێ, هەر وەها حیزبی دژی کۆچبەری و «حیزبی سەوز».

هەندێك لە نووسەرانی دیکە دروست بوونی حیزب لە مێژوودا بە بەرهەمی «قەیرانی گەشەسەندن» و هەوڵ بۆ وەڵام دانەوەی دەزانن. قەیرانی پێناسە، مەشروعییەت، بەشداری و دابەش کردنی ئابووری دەبێتە هۆی دروست بوونی کەشی ئایدیۆلۆژیایەکی و حیزبەکان زۆرجار ئەم کەشانە دەقۆزنەوە. بۆیە بە درێژایی مێژوو حیزبە ئایینی و سکۆلارەکان لە سەر تەوەرەی قەیرانی پێناسە، حیزبگەلی کۆماریخواز و سەڵتەنەتخواز, لە سەر تەوەرەی قەیرانی مەشروعیەت، حیزبگەلی پارێزگار و لیبراڵ, لە سەر تەوەرەی قەیرانی بەشداری, حیزبە سوسیالیست و کمونیستەکان لە سەر تەوەرەی قەیرانی دابەش کردنی ئابووری پێ دەگرن. پارلەمانەکانیش کە ناوەندەکانی سەرەتایی پێکهاتنی حیزبەکانن لە وەڵام بە قەیرانی مەشروعیەتدا دەرکەوتن.

٤-٥. سیستمگەلی حیزبی

کۆمەڵە حیزبێك کە لە هەڵبژاردندا بەشداری دەکەن و دەچنە پارلەمانەوە و حکومەت بە دەستەوە دەگرن، سیستەمی حیزبیی وڵاتێك لە قەڵەم دەدرێن. لە ڕەوەندی

دیموکراتیزاسیۆندا زۆر جار گەلێك وردە حیزب سەر هەڵدەدەن و لە حاڵەتێكدا كە دیموکراسی جێگیر دەبێ ئەو وردە حیزبانە لە نێو سیستەمیکی روونتر و پتەوتر رێك دەکەون، وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد تەنیا سیستمگەلی حیزبیی کێبەرکێیی، بەدیموکراتیك دێتە ژماردن. سیستەمی یەك حیزبی و نارکەبەری ناتوانرێ بە ئەساسی دیموکراسی لە قەڵەم بدرێ.

لە پۆلین کردنی سیستمگەلی حیزبییدا، دەبێ چەندین هۆ لە بەرچاو بگیرێ: یەکەم فرەیی حیزبەکان، دووەم ئەندازە و بەربڵاویان لە بارەی پشتیوانیی دەنگدەرانیان و حوزوریان لە پارلەمان و حکومەتدا. سێیەم، تەوەرە سەرەکییەکانی رکەبەری نێوان حیزبەکان، چوارەم کەلێنە کۆمەڵایەتییەکان کە ژێرخانی حیزب دروست دەکەن و پێنجەم، پتەوی و بەردەوامیی شێوەکانی دەنگدان.

فرەیی حیزبەکان هاسانترین پێوانەیە بۆ پولین کردنی جۆرەکانی سیستەمی حیزبی. لە نێوان فرەیی حیزبەکان و زۆر تایبەتمەندیی سیستەمی حیزبیدا پەیوەندی هەیە. لەم بارەوە سیستمگەلی حیزبی بە یەك حیزبی، دوو حیزبی و فرەحیزبی دابەش دەبن. وەك ئاماژەی پێکرا، سیستمگەلی یەك حیزبی, بە هۆی جیاوازییەك کە لە باری بناغەی ئایدیۆلۆژیای و بونیادی دەسەڵاتەوە لەگەڵ دیموکراسیدا هەیەتی، لەگەڵ سیستەمی دووحیزبی و فرەحیزبی پێوانە ناکرێت.

لە سیستەمی یەك حیزبیدا رەنگە بەشداریی سیاسی زۆر بەر چاو بێ بەڵام پێوانەی دیموکراسیی رکەبەری لە ئارادا نییە، لە هەندێ سیستەمی یەك حیزبیدا، تەنیا یەك حیزب لە چاوی یاساوە مافی تێکۆشانی هەیە و رەقیبان لادەبرێن یان سەرکوت دەکرێن. لە هەندێکی تردا، حیزبی رەقیب لە باری یاساییەوە مۆڵەتی تێکۆشانی هەیە، بەڵام بە کردەوە ئەم کارەی بۆ جێبەجێ ناکرێ لە بەر ئەوەی حیزبێکی بە دەسەڵات دەستی بە سەر هەموو کاروبارێکدا کێشاوە. دۆخی دیکە ئەوەیە کە حیزبگەلی رەقیب لە کردەوە و لە باری یاساییەوە ئیمکانی تێکۆشان و رکەبەریان هەیە بەڵام بە کردەوە حیزبێکی دیاریکراو دەستی باڵای هەیە و بەردەوام دەسەڵاتی سیاسی لە دەست دایە.

حیزبی کۆنگره له هیندوستان و حیزبی سوسیال دیموکراتی سوید، بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ حیزبی بە دەسەلات بوون. سیستەمی حیزبی بە دەسەڵاتی لەم رەنگە، ناکرێ بە نادیموکراتیک لە قەڵەم بدرێ.

لەسەریەک سیستمگەلی یەک حیزبی بە مەبەستی یەکیەتی و پێشگیری لە رکەبەری نێوان هێزە سیاسییەکان لە هەل و مەرجی دژواردا چێ دەبن. هەندێ لە لایەنگرانی سیستەمی یەک حیزبی دەلیلیان هێناوەتەوە کە سیستەمی سیاسیی دڵخواز زیادتر لە بنەماڵە دەچێ تا کۆمەڵگای مەدەنی و بۆیە بەم پێیە، سیستەمی یەک حیزبی، سیستەمێکی سروشتییە. لە ولاتانی ئەنگلۆساکسۆندا سیستەمی دووحیزبی بەهێزە. بە گشتی چوار ئیمتیازی ئەسڵی بۆ ئەم جۆرە سیستمگەلە بە بەراورد لەگەڵ سیستەمی فرەحیزبیدا ناو دەبەن:

میانەڕەوی لە سیاسەت دانان، هەڵبژاردنی روون و بەر چاو و بەر پرسایەتیی روون، میانەڕەوی لە سیاسەت داناندا لێرەوە سەر هەڵ دەدا کە دوو حیزب بە مەبەستی سەرکەوتن لە هەڵبژاردندا چاو دەبڕنە دەنگدەرانی میانەڕەو، یان نێوەنجی، لە بەر ئەوەی لە سیستمگەلی دووحیزبیی پارلەمانیدا، بەردەوام حیزبێک زۆرینەی پارلەمانی لە دەست دایە، حکومەت لە دەستی حیزبی زۆرینە دایە. ئەم دەوڵەتانە لە راستیدا لە دەوڵەتگەلی کەمینە و هاوپەیمان پتەوترن. هەر وەها هەڵبژاردن بۆ دەنگدەران لە نێو دوو حیزبدا ئاسانتر دەبێ، بەر پرسایەتیش بە روونی دەکەوێتە ئەستۆی حیزبی زۆرینەوە. وەک دواتر لە بەشی سیستمگەلی هەڵبژاردندا دەیبینین، ماهیەتی سیستەمی هەڵبژاردن لە سەر فرەحیزبی کاریگەرە. لە نێوان سیستەمی دووحیزبی و سیستەمی هەڵبژاردنی زۆرینەدا، پەیوەندییەکی مانادار دۆزراوەتەوە. لە بەر ئەوەی ژمارەی ئەو پاڵێوراوانەی کە لە حەوزەیێکی هەڵبژاردنەوە دیاری دەکرێن لەم بارەوە کاریگەرە، لە سیستەمی هەڵبژاردنی زۆرینەیی کە سەر بە حەوزەی یەک نوێنەرە، زۆر جار دوو حیزبی گەورە دێنە سەر، لە بەر ئەوەی وەدەست هێنانی سەرکەوتن بۆ حیزبە گچکەکان زۆر ئەستەمە. لە ئاکامدا بە گشتی دوو حیزب دەچنە مەجلیسەوە و حیزبەکانی تر بە رادەی هێزی خۆیان نوێنەریان نابێ. لە لاییکی ترەوە گەر هەموو ولات یەک بازنەی هەڵبژارن

بێ، بچکۆلەترین حیزبیش دەتوانی نوێنەر وەدەست بێنێ و لە ئاکامی ئەمەدا ژمارەی حیزبەکان دەڕواتە سەر. زۆر سیستەمی هەڵبژاردن لە سەر حەوزەی چەند نوێنەری دامەزراوە. بۆ دابەش کردنی کورسی هەر بازنەیەك لە نێوان حیزبەکان، لە ڕەوشی نوێنەرایەتیی ڕێژەیی کەڵك وەردەگیرێ، لە لاییێکی ترەوە سیستەمی دووحیزبی زۆر جار لە وڵاتیکدا پەیدا دەبێ کە لە باری بونیادی کەلێنی کۆمەڵایەتییەوە ساکارتر بێ، واتە خاوەنی یەك کەلێنی گەورە و بەکارن و کەلێنە کۆمەڵایەتییەکانی دیکە خامۆش و ساردن. بە پێچەوانەوە هەر چی کەلێنگەلی کۆمەڵایەتی جۆراوجۆرتر و ئاڵۆزتر بێ، ژمارەی حیزبەکانی زۆرتر دەبێ. کەوتنە سەر یەکی کەلێنەکانی چینایەتی، ئایینی، ئەتنیکی و... هتد، ژمارەی بوارەکانی لایەنگری سیاسی زیاد دەکات کە ئەمەش بۆ خۆی ژمارەی حیزبەکان دەباتە سەر. لە نێوان سیستمە فرەحیزبییەکانیشدا جیاوازی هەیە، هەندێ لە نووسەران ناوی دوو جۆر سیستەمی فرەحیزبی دەهێنن، یەکێك سیستەمی فرەحیزبیی مام ناوەندییە کە لەودا ژماری حیزبە بە کارەکان لە بەینی سێ تا پێنج دایە و ئەوی تر فرەحیزبی زێدەڕۆیە کە لەوێدا زیاتر لە پێنج حیزبی گەورە و بەکار هەن. لە سیستمگەلی مام ناوەندیدا بڕستی ئایدیۆلۆژیای کورتترە و مەیلی دەنگدەران بۆ حیزبە میانەڕەوەکان زۆرترە. لەم سیستمگەلەدا حکومەت لە هاوپەیمانیی دوو یان چەند حیزب دورست دەبێ و بە گشتی وەك دوو بلۆکی دژ بە یەك, هەمبەری یەکتری دەوەستێن. سیستەمی فرەحیزبیی مام ناوەندی لە وەڵاتانی وەك ئاڵمان، ئیسکاندینافی، بلژیك، سوویسدا جێگیرە.

تایبەتمەندیی سیستمگەلی فرەحیزبیی زێدەڕۆ، هەبوونی حیزبی دژی سیستم، بواری ئیدئۆلۆژی بەربلاوتر لە راستی زێدەرۆ تا چەپی زێدەرۆ، هەبوونی ئۆپۆزیسیۆنی «بێ وەفا» و نا پتەوی سیاسییە. گرینگترین تایبەتمەندیی «جەمسەر بوون»[٤] یەعنی مەودای بەرچاوی ئیدئۆلۆژی نێوان حیزبەکانە. وێنەی زەقی ئەم سیستمە ئیتالیایە.

پێوانەی دووهەم: قورسایی و گرینگی حیزبەکان لە باری پشتیوانیی هەڵبژاردن، لە حکومەت و پارلەمان ئەندام بوون، توانایی دروست کردنی حکوومەتی هاوپەیمان و

1-Polarizasion.

لەم شتانەیە. کەوا بوو ژمارەی تەنیا و دەوری زۆرینە، ناکرێت هەموو حیزبەکان هاوسەنگ بن، بەڵکو ئەبێ حیزبە تێکۆشەر و گرینگ و گەورەکان کە لە باری سیاسییەوە دەوری دیاریکراویان هەیە، لە بەرچاو بگیرێ. هەندێ لێکۆڵینەوەی سەرەتایی وەدەست هێنانی ٥ تا ١٠ لە سەدەی دەنگان بۆ حیزبەکان، وەك پێوانە و گرنگی حیزبەکان دەزانێ. ئەم پێوانە کەوتووەتە بەر رەخنەی هەندێ لە خاوەنڕایان، لە بەر ئەوەی هەندێ حیزبی گچکە بەڵام خاوەن دەور لە دروست کردنی هاوپەیمانیدا پشت گوێ دەخرێن. لەم رووەوە توانایی ئامادەگی لە حکومەتی هاوپەیمان, یان توانایی «باجخوازی» وەك پێوانەی قورسایی و گرینگی حیزبەکان هاتووەتە ئاراوە. بە لانی کەمەوە بەشداری لە وتووێژان، بۆ دروست کردنی حکوومەت وەك پێوانەی گرینگی حیزبەکان چاوی لێ دەکرێ. هەر چۆنێکی بێ ئەم پێوانەیە نیشانەی ئەوەیە کە حیزبگەلی ناوبراو بۆچوونی سیاسیی گونجاو, یان گرینگیان بۆ دروست کردنی حکوومەت یان هاوپەیمانیی حیزبی هەیە. مەبەست لە «باجخوازی» ئەوەیە کە حیزبێك بتوانێ لە سەر رەوەندی دروست کردنی هاوپەیمانی, یان ئیستراتژی حیزبەکانی دیکە شوێن دابنێ، بە بێ ئەوەی خۆی لە وتوبێژی سەبارەت بە هاوپەیمانی بەشداری بکات. بۆ وێنە حیزبە کمۆنیستەکانی دژ لە رابردوودا لە هەندێ وڵاتی ئەورووپایی گرینگی و قورساییان هەبوو.

تەوەرەکانی رکەبەری نێوان حیزبەکان لە سەر شێوەی سیستەمی حیزبی کاریگەر دەبن. ئەو هەڵوێستانەی کە حیزبە سیاسییەکان لە بەرنامەی هەڵبژاردنی خۆیاندا هەردەگرن، لە هەندێ لە وڵاتان بە شێوەی بەر چاو پەیوەندیی بە مەسەلەی دەستتێوەردان یان نەدانی دەوڵەت لە ئابووری، هەڵئاوسان,ماڵیات و... هتدە کە دەبێتە هۆی دروست بوونی حیزبگەلی راست و چەپ بە شێوەی کۆنینە. لەو وڵاتانەی کە پەیوەندیی نێوان دەوڵەت و ئایین گرینگە، دیارە گرسانی سیستمگەلی حیزبی جیاواز دەبێ. سەرهەڵدانی دۆزگەلی نوێی وەك، پشتیوانی لە مافی ژنان و کەمینەکان، شلوێ بوونی ژینگە، کۆچبەری نێونەتەوەیی و... هتد لە سەر گرسانی سیستمگەلی حیزبی کاریگەر دەبێ. لە سەرەتادا بزاڤی کۆمەڵایەتی نوێ وەك بزاڤی ژینگە، چەك کردن و... هتد لە دەرەوەی

حیزبـە سیاسـییە جێگیـرەکان دەرکـەوتن و دەسـتیان بـە تێکۆشـان کـرد. دواتـر زۆر حیزبـی سیاسـی بـە مەبەسـتی ئـەوەی کـە لـە قافڵـەی گۆڕانگـاری نـوێ دوانەکـەون، هەڵوێسـتی پێویستیان سەبارەت بەم بزاڤانە وەرگرت و کەوتنە هاوکاری لەگەڵیاندا.

لـە هەڵوێسـتی حیزبـی تاکگەلـدا، هـەم هـۆی بونیـادی و مێـژوویی وەك ئـەتنیك، ئاییـن و هەسـتی چـینایەتی کاریگـەرن و هـەم حـەز و دۆزی نـوێ کـە لەگـەڵ گۆڕانکـاری فـەننی و ئـابووری سـەر هەڵـدەدەن. کەلێنگـەلی کۆنینـەی ناوەنـد، کـەنار، شـار، دێ، دەوڵـەت، کلیسـا و چـینی بـاڵاو خـوار، هـەر وەهـا لـە سـەر هەڵوێسـتی هەڵبـژاردنی تاکگـەل کاریگـەرە و بـەو پێیە چۆن تێکەڵ دەبـن و چـۆن دەگیـرسێن، کـار لـە سیسـتەمی حیزبـی دەکـەن. لـە وڵاتـانی ئەنگلۆساکسـۆن گرینگتـرین کـەلێنی بەرچـاو، کـەلێنی چـینایەتییە. لـە حاڵێکـدا لـە دیـموکراسیگەلی تـردا کـەلێنی دیـن و دەوڵـەت، ناوەنـد و کـەنار هـەر وەهـا بـەکارن و لـە سـەر شـێوەی سیسـتمگەلی حیزبـی زۆر کاریگـەرن. بـەم حاڵەیشـەوە لـە دیـموکراسیی رۆژئـاوا, کـەلێنی چـینایەتی، بەرچـاوترین کـەلێنی کاریگـەرە لـە سـەر هەڵوێسـتی هەڵبـژاردن و گیـرسانی سیسـتمگەلی حیزبـی، بۆیـە دەتـوانین بڵێیـن کـە گۆڕانگـاری بنەڕەتی لـە شـێوەی دەنگـدان لـە دیـموکراسیی رۆژئـاوادا رووی نـەداوە. سـەرەڕای ئـەم شـتانە وادیارە دەوری تەمەن و رەگەز بەرچاوتر بوو.

حیزبگـەلی تـازەتر وەك سـەوزەکان، پشـتیوانی فـرە لـە خۆیـان لـە چـاوی نەسـڵی نـوێ و لاوەوە دەبیـنن، لـە کاتێکـدا حیزبگـەلی جێگیـر زیـاتر لـە لایـان تاقمگـەلی بـە تەمەنـەوە پشـتیوانیان لـێ دەکـرێ. هـەر وەهـا وەخۆکـەوتنی سیاسـیی ژنـان، گۆڕانکـاری گـەورەی لـە شێوەی دەنگدانـدا دروسـت کـردووە. بـە پێچـەوانەی رابـردوو، وادیـارە کـە ژنـان زیـاتر بـۆ لای حیزبـە چـەپەکان ئـاژواون. لـە شـێوە دەنگـدانی بەشـەکانی نێوخـۆی چـینی کرێکـاریش ئـاڵوگۆڕ پێکهـاتووە. کرێکـارانی بەشـی دەوڵـەتی کـە کـەمتر لـە کرێکـارانی بەشـی تایبـەتی دەکەونـە بـەر تـەوژمی رکەبـەری بـازاڕەوە، زیـاتر دەنـگ بـە حیزبـە میانـەڕەو و راسـتەکان دەدەن. بڵاو بوونەوەی پابەنـد نـەبوونی هاوڵاتیـان بـە حیزبێکـی سیاسـی تایبـەت، بـە شـێوەی بـەردەوام و گـۆڕانی دەنگیـان لـە حیزبێکـەوە بـۆ یـەکێکی دیکـە لـە هەڵبـژارنی جیـاوازدا، یەکێك لە شتە خاوەن سەرنجە نوێکانە.

٥-٥. سیستمگەلی هەڵبژاردن

سیستەمی هەڵبژاردن، سیستەمێکە کە دەنگدان بۆ پلە و پایەی سیاسی دەگۆڕێ. گرینگترین باسەکانی سیستمگەلی هەڵبژاردن، بریتین لە: فرمۆڵی هەڵبژاردن «سیستەمی زۆرینەی ساکار، زۆرینەی موتڵەق و نوێنەرایەتی ڕێژەیی»، قورسایی ژمارەی حەوزەکانی هەڵبژاردن (ژمارەی نوێنەرایەتی پێویستی هەر بازنەیەك رادەی پێگەیشتنی هەڵبژاردن «لانی کەمی ئەو پشتیوانیەی کە هەر حیزبێك بۆ وەدەست هێنانی نوێنەرایەتی پێویستی پێی هەیە» و بونیادی دەنگدان «ئیمکانی دەنگدان بە زیاتر لە حیزبێك لە هەڵبژاردن.» دۆزی دیکە وەك مەرجەکانی وەدەست هێنانی مافی دەنگدان، بۆچوونە بەرچاوەکانی پاڵێوراوی، دەستووری زاڵ بە سەر بەهای کێبەرکێی هەڵبژاردن، ماوەی وەرگرتنی پلە و... هتد، لە راستیدا لە باسەکانی سیستمگەلی هەڵبژاردن نین. وەك وتمان سیستمگەلی هەڵبژاردن لەگەڵ شێوەی گۆڕانی دەنگ، بۆ کورسی پەیوەندی هەیە. لە دیموکراسیدا سیستەمی هەڵبژاردنی گرینگیی زۆر هەیە، لە بەر ئەوەی لە دیاری کردنی ئاکامەکانی هەڵبژاردندا: ماهیەتی سیستەمی حیزبی، ژمارەی حیزبە گەورەکان، یەك حیزبی, یان هاوپەیمانیی بوونی کابینە و یەکگرتوویی نێوخۆی حیزبە سیاسییەکاندا زۆر کاریگەرە، بە جۆرێك کە بە گۆڕانی سیستەمی هەڵبژاردن دەکرێ ماهیەتی دیموکراسی دەستکاری بکرێت.

گرینگترین شێوەکانی هەڵبژاردن، شێوەی لانی زۆر، شێوەی نوێنەرایەتی ڕێژەیی و شێوەی نوێنەرایەتی نیوەڕێژەییە. سیستەمی لانی زۆر دەکرێ بۆ هەڵبژاردنی سەرۆك کۆمار و نوێنەرانی پارلەمان کەڵکی لێ وەرگیرێ. لە هەڵبژاردنی پارلەمانیدا لەوانەیە بازنەی نوێنەرایەتی یەك نوێنەری, یان یەك کورسی بێ یان چەند نوێنەری و فرەکورسیی بێ.

ساکارترین شێوە، هەڵبژاردنی یەك نوێنەرە لە بازنەیەکی هەڵبژاردنی یەك نوێنەری دایە. لە نێوان شێوەکانی زۆرینەی جیاوازدا، سیستەمی زۆرینەی ساکار یان زۆرینەی ڕێژەیی زۆر باوە. لەم سیستەمەدا پاڵێوراوێك کە زۆرترین دەنگ وەدەس بێنێ، سەر

دەکەوێ. بۆیە لانی زۆرینەی رەهـا یـان نیـوە بـە ئیزافـەی یـەك بـۆ سـەرکەوتن پێویسـت نییـە.
ئەم سیستمە لـە روانگـەی زۆر لایـەنگری دیـموکراسیەوە دڵخـواز نییـە: لـە بـەر ئـەوەی بـە پێچـەوانەی «یاسـای تـەلایی زۆرینـە» لـە دیـموکراسی دایـە و رەنگـە بـەم بۆنـەوە کەسـێك سەرکەوێ کە لانی زۆر بـەو کەسـە دەنگیـان نـەدابێ. لـەم روانگەیـەدا گـەر سـەرۆك کۆمارێـك کەمتـر لە ٣٠ لـە سـەدی دەنگـانی وەدەسـت هێنـا بـێ, بـە خـاوەنی مەشـروعیەت ناناسـرێ.
بە مەبەستی دەسـتەبەر کردنـی زۆرینـەی موتلـەقی دەنگـان، بـۆ سـەرکەوتن لـە هەڵبژاردنـدا، فۆرمـوڵی جۆراوجـۆر پێشـنیاز کـراوە. سـاناترینی ئـەم شـێوەیە، کـە هەڵبـژاردن ئەوەنـدە دووپات کەینەوە تا یـەك لـە پـاڵێوراوان زۆرینـەی دەنگـان وەدەسـت دێـنێ. بـەڵام ئـەم شـێوەیە بـۆ هەڵبـژاردنی گشـتی پـڕ خـەرج و نابەجێیـە. لـەم رووەوە ژمـارەی هەڵبـژاردن لـە فرمـوولێکی دیکـەدا بـۆ دوو دەور کـورت کراوەتـەوە کـە دوو شـێوەی جیـاوازی هەیـە: یـەك شێوەی تێکەڵ لە زۆرینەی نسـبی و زۆینـەی موتلـەق و ئـەوی تـر شـێوەی زۆرینـە موتلـەق لـە خولی دووەمـدا. لـە شـێوەی یەکەمـدا لـە خـولی یەکەمـدا دەبـێ زۆرینـەی موتلـەق وەدەسـت بێـت، گـەر ئـەم زۆرینەیـە بـەر کـەس نەکـەوێ، لـە خـولی دووەمـی هەڵبژاردنـدا ئـەو پاڵێوراوەی کە زۆرینـەی نسـبی وەدەسـت بـێنی، سـەردەکەوێ, لـە ئاکامـدا، ئـەو دەنگدەرانـەی کە نایانەوێ دەنگیان بـە خـۆڕایی لـە کـیس بچـێ، دەنـگ بـە پـاڵێوراوانی بـەهێز دەدەن. هـەر وەهـا پـاڵێوراوانی لاوازی خـولی یەکـەم، زۆر جـار بـۆ خـولی دووەم ناونووسـی ناکـەن, یـان ئەگەر پێوانـەیێك بـۆ دەنـگ لـە خـولی یەکەمـدا دیـاری کرابێـت، لـە بەشداریان بـۆ خـولی دووەم پێشگیـری دەکرێ.
لە شێوەی دووەمـدا: تـەنیا ئـەو دوو پـاڵێوراوەی کـە لـە خـوولی یەکـەم زۆرتـرین دەنگیـان وەدەست هێنـاوە، دەمێننـەوە و ئـەوانی تـر لادەبـرێن. خـوولی دووەم لـە حاڵێکـدا بـەڕێوە دەچـێ کە لە خـوولی یەکەمـدا هیچـکام لـە پـاڵێوراوان زۆرینـەی موتلـەقیان وەدەسـت نـەهێنا بـێ. دیارە لەم شێوەدا لەوانەیە پاڵێوراوی زۆر بەهێز بە هاسانی لابـرێ.
شێوەکی تـری زۆرینـەیی، شـێوەی جێنشـینی دەنگـان لـە هەڵبژاردنی یـەك خـوولی دایـە. لـەم شـێوەدا دەنگـدەران پـاڵێوراوی خۆیـان بـە پێـی حـەز ریـز دەکـەن. گـەر پاڵێوراوێـك، زۆرینـەی موتلـەقی ریـزی یەکـەمی وەدەسـت هێنـا، سـەر دەکـەوێ. جگـە لەمـە پاڵێوراوێـك

لانی کەمی ریزەکانی یەکەمی وەدەست هێنا، لادەبرێ و دەنگەکانی ئەو وەك ریزی یەکەم بە سەر پالێوراوانی دیکە بە پێی ریزی دووەم دابەش دەکرێ. ئەم کێشەیە درێژەی دەبێ تا پالێوواوێك زۆرینەی دەنگان وەدەست بێنی. وەك نموونە چوار پالێوراوی ئەلف، ب، ج، د بەرێز ١٠، ٢٠، ٣٠، ٤٠ لە سەدی ریزەکانی یەکەمیان وەدەست هێناوە. لە رەوەندی جێنشینیدا، پالێوراوی «د» لادەبرێ و دەنگەکانی بە پێی ریزی دووەم دابەش دەکرێ. بۆ وێنە گەر نیوەی ریزی دووەم بدرێ بە «ب» و «ج» لەم حالەدا، الف و ب و ج بە ریز ٤٠، ٣٥، ٢٥ لە سەدی دەنگان وەدەست دێنن. لە پلەی دواتر «ج» لادەبرێ و دەنگەکانی بە ریز لە نێوان پالێوراواندا دابەش دەکرێ تا لە کۆتاییدا پالێوراوی خاوەن زۆرینە دیاری دەکرێ. شێوەیەکی تری زۆرینەیی، تێکەڵ کردنی رێگای زۆرینەی ساکار لەگەڵ هەڵبژارنی سەرەتایی لە ئەمریکا دایە. رێگای بە رۆژی هەڵبژاردنی مەجلیسی نوێنەران لە ئەمریکا، بەشداریی پالێوراوان لە هەڵبژاردنی سەرەتاییدایە کە لێرەدا بە پێی زۆرینەی ساکار پالێوراوانی حیزب هەڵدەبژێرێن. بەڵام پالێوراوانی دوو حیزبی سەرەکی لە هەڵبژاردنی گشتیدا بە شێوەی زۆرینەی ساکار هەڵدەبژێردرێ. بەم جۆرە هەڵبژاردنی ئەوتۆی دووپلەیی، رەنگە وەدەست هێنانی زۆرینەی موتڵەقی لە لایان پالێوراوانەوە بباتە سەر.

ئوسوڵی زۆرینەی ساکار لە هەڵبژاردنی گشتیدا کۆمەك بە کردەوەی بەردەوامبوونی سیستەمی دوو حیزبی دەکات و سیستەمی هەڵبژاردنی سەرەتایی، پالێوراوان هان دەدا لە باتی پەیوەست بوون بە حیزبی گچکەوە، لە هەڵبژاردنی سەرەتایی دوو حیزبی سەرەکیدا بەشداری بکەن. رەوشێکی دیکە کە لە هەندێ وڵاتی ئەمریکای لاتیندا باوە، رەوشی «دەنگدانی دووجۆری هاوکاتە» کە لەودا پالێوراوی سەرکەوتوو، واتە پالێوراوی حیزبی سەرکەوتوو، واتە ئەو حیزبەی کە پالێوراوەکانی لەسەریەك زۆرترین دەنگیان وەدەست هێناوە و ئەو پالێوراوەی حیزب کە لەوانی تر دەنگی زیاتری وەدەست هێناوە. بۆ وێنە ئەگەر پالێوراوگەلی ئەلف و ب لە حیزبی یەکەم بە ریز ٣٠ و ٢٥ لە سەدەی دەنگانی وەدەست هێنابێ و ج و د لە حیزبی دووەم بەرێز ٣٥ و ١٠ لە سەدی دەنگانی وەدەست هێنابێ، لە بەر ئەوەی حیزبی یەکەم لە سەر یەك ٥٥ لە سەدی دەنگەکانی وەدەست هێناوە، سەرکەوتووە و پالێوراوی ئەلف وەك بە تواناترین پالێوراوی ئەو حیزبە

سەر دەکەوێ، هەر چەندە ژمارەی دەنگەکانی ئەو کەمتر بێ لە دەنگەکانی پاڵێوراوی (ج)ی حیزبی دووەم. بە گشتی ڕەوشی زۆرینەیی بە سوودی حیزبە گەورەکان تەواو دەبێ و هەر وەها جێگیر بوونی سیستەمی دوو حیزبی هان دەدا، لە بەر ئەوەی پاڵێوراوانی حیزبە چکۆلەکان لە بازنەی هەڵبژاردنی یەك نوێنەری, شانسی سەرکەوتنیان زۆر کەمە. بەم پێیە هەڵبژاردن بە ڕەوشی زۆرینەیی دەبێتە هۆی ناهاوسەنگیی لە نێوان ژمارەی ئەو کورسیانەی وەدەست هاتووە. بۆ وێنە لە چوار هەڵبژاردنی پارلەمانی ئینگلستان لە ساڵی ١٩٧٩ تا ١٩٩٢ حیزبی پاریزگار، نێوەنجی ٤٢/٦ لە سەدی دەنگەکانی وەدەست هێناوە، بەڵام ٥٦ لە سەدی کورسیەکانی پارلەمانی بەرکەوتووە. حیزبی کرێکار ٣٢/٤ لە سەدی دەنگەکانی لەگەڵ ٣٧/٨ لە سەدی کورسیەکانی وەدەست هێناوە. بەڵام حیزبی سێیەم یەعنی لیبراڵ دیموکرات ١٩/٩ لە سەدی دەنگان وەدەست هێناوە کەچی تەنیا ٢/٩ لە سەدی کورسیەکانی وەدەست هێناوە.

یەکێك لە بەڵگەکانی هەڵبژاردنی شێوەی نوێنەرایەتی ڕێژەیی لە لایان زۆر لە وڵاتانەوە پێشگیری لە ناهاوسەنگیی ئەوتۆیە. هەر چۆنێکی بێ ئەم شێوەیە تەنیا سەبارەت بە هەڵبژاردنی نەهادگەلی فرەئەندام وەك پارلەمان کارایی هەیە و خۆی بە دوو شێوە بەڕێوە دەچێ: یەکێك ڕەوشی هەڵبژاردن لە نێو پێڕستگەلی حیزبی و ئەوی تر هەڵبژاردن لە نێو پاڵێوراوان لە ڕێگای دیاری کردنی ئەوانەی کە لە پێشتر و سەرترن.

سیستەمی نوێنەرایەتیی ڕێژەیی لە سەدەی ١٩ دا پێکهات و لە دەیەکانی سەرەتایی سەدەی بیستەم لە لایان زۆر وڵاتی ئەورووپی کە ڕەوشی زۆرینەیان بەکار دەهێنا، وەرگیرا و ئەمڕۆکە باوترین ڕەوشی هەڵبژاردنە لە پارلەمانەکاندا.

ڕەوشی زۆرینەیی بە شێوەی سەرەکیی لە ئینگلستان و ئەو وڵاتانەی کە ژێردەستیە ئەو بوونە، باوە «واتە ئەمریکا، کانادا، ئوستralیا، نیوزلەند، هیند، مالیزیا و... هتد». لە نێوان ئەو وڵاتانەدا کە پەیرەوی لە سوننەتی ئەنگلۆساکسۆن دەکەن، لە هەر جێ و هەر هەڵبژاردنێکی تایبەتی، نوێنەرایەتیی ڕێژەیی بە ڕۆژە، شێوەی دووەم بە کار دێت. سیستمگەلی هەڵبژاردنی باو لە دیموکراسییەکانی دیکە، نوێنەرایەتیی ڕێژەیی لە شێوەی یەکەم باوە «پێڕستی پاڵێوراوان». لە سیستەمی نوێنەرایەتیی ڕێژەیی هەرچی

پاڵێوراوانی حەوزەگەلی هەڵبـژاردن زیـاتر بـێ، ئیمکـانی وەدەست هێنـانی کورسـی لـە لایـەن حیزبە گچـکەکانەوە زیـاتر دەبـێ، بـە پێچـەوانە ئـەو حەوزەگـەلی هۆیـان بـۆ نوێنـەر کـەمترە، لەمپەری رێگای حیزبـە گچـکەکانە، لـە بـەر ئـەوەی دروست کردنـی هاوسـەنگی لـە نێـوان دەنگـان و کورسـییەکان، ئامانـجی سـەرەکی بـەکارهێنانی نوێنەرایـەتیی رێژەیـە، وڵاتـانی ناوبراو کورسیی حەوزەکانی هەڵبژاردنیان زیاد بکات.

٥-٦. هەڵبژاردنی ناڕاستەوخۆ

لـە هەنـدێ وڵات هێـزی بەڕێوەبـەر, یـان بەشـێك لـە هێـزی یاسـادانەر «ئەنجومـەنی دووەم» لـە لایـەن نوێنـەرانی بـژاردەی خـەڵك لـە پارلـەمان, یـان کالیجگـەلی هەڵبـژاردن، دیـاری دەکـرێن و دادەنـرێن. واتـە راسـتەوخۆ لـە لایـەن خەڵکـەوە دیـاری نـاکرێن. لـە سیسـتمگەلی پارلەمانیـدا دیـارە هێـزی بەڕێوەبـەر ناڕاسـتەوخۆ دیـاری دەکـرێ. خـەڵك نوێنـەرانی خۆیـان بـۆ پارلـەمان هەڵدەبـژێرن و پارلـەمان سـەرۆك وەزیـر دیـاری دەکـات و دەتـوانێ بـە دەنگـی بـێ بڕوایـی لـە سـەر کـار لایبـەن. لـە هەنـدێ وڵات وەك سـوویيس، پارلەمان سەرۆك وەزیر هەڵدەبـژێرێ بـەڵام لـە رێگـای دەنگـی بـێ بڕوایيـەوە نـاتوانێ لـە سـەر کـاری لاببـات. لـە هەنـدێ دیـموکراسیی پارلـەمانی، سـەرۆك کۆمـار (سـەرۆکی دەوڵـەت) لـە لایـەن پارلەمانـەوە بـۆ مـاوەیێکی دیـاری کـراو هەڵدەبـژێردرێت. هێـزی سـەرۆك کۆمـار بەسـراوەیە بـە وت و ویـژ لەگـەڵ رێبـەرانی حیزبـەکان بـۆ هەڵبـژاردنی سـەرۆك وەزیـر و هـەر وەهـا تەختـەکردنی پارلـەمان ئەگـەر چـێ بـوونی حکومـەتی نـوێ جێبـەجێ نـەبێت. لـە سیسـتمگەلی سـەرۆکایەتیدا زۆر جـار سـەرۆك کۆمـار کـە سـەرۆکی حکومەتیشـە، راسـتەوخۆ لـە لایـەن خەڵکـەوە هەڵدەبـژێردرێ. جـاری وایـە سـەرۆکی وڵات بـۆ وێنـە لـە ئەمریکا لە لایـەن کـالیجی هەڵبژاردنـەوە دیـاری دەکـرێ. ئـەم دەسـتەیە تـەنیا بـە مەبەسـتی هەڵبژاردنی سـەرۆك کۆمـار چـێ دەبـێ و دوای هەڵبـژاردن لـە نـاو دەچـێ. ئەنـدامانی دەسـتە کـە نوێنـەری مەجلیسـی یاسـادانەر نیـن، بـەڵکو تـەنیا بـە مەبەسـتی نـاوبراو لـە لایـەن خەڵکەوە دیاری دەکرێن. لـە راسـتیدا هـیچ کـات ئـەم دەسـتە بـۆ هاوبیـریی دروسـت نابـێ،

بەڵکو نوێنەرایەتی ئەیالەتەکان لەو ناوەندەدا دەنگی خۆیان دەردەبڕن. لە هەندێ وڵات ئەندامانی مەجلیسی یاسادانانی دووەم لە لایەن ئەندامانی مەجلیسی یەکەمەوە ناڕاستەوخۆ هەڵدەبژێرێن. لە فەڕەنسە و هۆڵەند، ئەندامانی مەجلیسی سەنا لە لایەن مەجلیسگەلی یاسادانانی ناوچەییەوە هەڵدەبژێردرێن.

لە ئاڵمان سەرۆك وەزیرانی ئەیالەتەکان، نوێنەرایەتی خۆیان بۆ مەجلیسی دووەم (بوند سرات) دیاری دەکەن. (لە ئەیالەتەکانی ئاڵمان سیستەمی پارلەمانی لە سەر کاردایە و سەرۆك وەزیران لە لایەن پارلەمانەوە دیاری دەکرێت).

٥-٧. خەباتی هەڵبژاردن

خەباتی هەڵبژاردن، کۆمەڵێك تێکۆشانی هاندەرانەیە لە ماوەی پێش دەنگ وەرگرتن و هەڵبژاردن کە لە لایەن بەربژاران (کاندیدەکان)ی هەڵبژاردنەوە بەڕێوە دەچێ و شێوەی جۆراوجۆر بە خۆیەوە دەگرێ، کە ئەمەش پێتڤیێ و هەر وەها یاسای چاوەڕوانکراوی خۆی هەیە. هەر خەباتێکی هەڵبژاردن سێ لایەنی هەیە. یەکەم: بەربژاران دووەم: میدیای ڕاگەیێنەری پەیامی هەڵبژاردن و سێیەم: دەنگدەران. ماوەی خەباتی هەڵبژاردنی یاسایی لە مەودای نێوان نەمانی پارلەمانی کۆن و دەست پێکردنی پارلەمان دواترە کە نێوەنجیەکەی نزیکەی مانگێك دەخایێنێ. لە زۆر وڵاتان خەباتی دژواری هەڵبژاردن لە دوو حەوتووی دواتردا کۆ دەبێتەوە.

تێکۆشانی هەڵبژاردن لە باری جۆری پڕۆپاگەندە «هەلاڵەکردن» و ڕادەی نرخگەل، بە گشتی لە چوارچێوەی یاسا و ڕێگای تایبەتدا جێبەجێ دەکرێ. خەباتی هەڵبژاردن لە باری هاندانی خەڵك بۆ بەشداری لە هەڵبژاردندا دەوری دیاریکراوی هەیە. بەڵام لە وڵاتانی وەك ئیتالیا، بلژیك و ئوستراليا کە دەنگدان لێرەدا بە زۆرییە و بە گشتی نزیکەی ٩٠ لە سەدی کەسانی خاوەن دەنگ، دەنگ دەدن، ڕادەی کارتێکردنی خەباتی هەڵبژاردن لە هاندانی خەڵك بۆ بەشداری لە هەڵبژاردندا، دیارە بەرچاو نییە. لە خەباتی هەڵبژاردنی زۆر وڵاتان، زۆر جار ترس و بەرتیل و پووڵ بە ئاوادان هەیە. بەڵام دەنگدانی

نهێنی و دانانی ڕێگای چاوەدێری لە وڵاتانی پێشکەوتوو هەلی بۆ کاری ئەوتۆ کەم کردووەتەوە. لە زۆر وڵات بۆ پوول خەرج کردن لەمپەر گەلێك لە بەرچاو گیراوە. ڕێگەگەلی چالاکی هەڵبژاردن لەگەڵ پێشکەوتنی کەرەستەکانی پێشکەوتن دیارە گۆڕاوە. پێشتر لایەنگران و پاڵێوراوان بە شێوەی ڕاستەوخۆ و بۆ هاندانی خەڵکی لە دەرکی ماڵانیان دەدا یان لە شوێنە گشتییەکاندا هەڵاڵەیان بۆ بەرنامەکانیان دەکرد. ئەمڕۆکە تەلەفزیۆن دەورێکی گرینگ لە چالاکی هەڵبژاردندا دەبینێ. سەرهەڵدانی ئاڵۆزی لە چالاکی هەڵبژاردندا شتێکی ئاساییە, گەرچی ڕادەی لە وڵاتانی پێشکەوتوو دابەزیوە. لە هەڵبژاردنی وڵاتانی وەك هێند و ئامریکای لاتین بە گشتی ژمارەیەك دەکوژرێن و بریندار دەبن. کاری چاوەدێریی نەتەوەیی, یان نێونەتەوەیی بۆ دەستەبەر کردنی ڕاست و دروستی هەڵبژاردن و پێشگیری لە ئاڵۆزی ڕوو دەدا. لە هەڵبژاردنی رووسیا دوای ڕووخانی یەکیەتی سۆڤیەت و لە ئەفریقای باشوور دوای ئاپارتاید، سازمانی نەتەوە یەکگرتووەکان و وڵاتانی ئەورووپا هەر بەم مەبەستە کاری چاوەدێریان بەڕێوە برد. دەربارەی خەرج کردنی پووڵ و پارەی قورس لە چالاکی هەڵبژاردندا, بەکار هێنانی چاوەدێری و کۆنترۆڵ کارێکی ئاسان نییە. پووڵ و پارەی فراوان و دەست پێ ڕاگەیشتن بە ڕاگەیینە گشتییەکان، زۆر جار دەبێتە هۆی نابەرابەری حیزب و پاڵێوراوەکان لە چالاکی هەڵبژاردندا, چالاکی هەڵبژاردن لە ئاستی گەلیدا، هەڵاڵە کردن لە ڕاگەیێنەرەکان، داکوتانی پۆستر و سەفری هەڵبژاردن، پووڵ و پارەی زۆر دەبات. هەوڵدان بۆ کۆنترۆڵی خەرجی هەڵبژاردن لە وڵاتانی وەك ئەمریکا و ئینگلستاندا کارێکی بێهوودەیە. لە دەیەی ١٩٥٠ بە دواوە دەوڵەت هەوڵی داوە بۆ دابین کردنی پووڵ و پارەی هەڵبژاردن کار بکات. ئەم شێوەیە ئێستاکە لە هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماریدا لە ئەمریکا و کانادا بەڕێوە دەچێت.

لە چالاکی هەڵبژاردندا زۆر جار پەیام و دروشمەکان لە بەر هاندانی خەڵك زۆر سادە و ساکار دەنووسرێن. هەرچی دروشمەکان کورتتر و ڕوونتر بن، ڕەنگە تێگەیشتنیان لە لایەن خەڵکی ڕەشۆکییەوە زیاتر بێ. سەرەڕای ئەمانەش ڕاگەیەندراوی هەڵبژاردنی ڕێك و پێك و ڕاڤەکراو لە لایەن پاڵێوراوانەوە بڵاو دەبێتەوە. کەڵك وەرگرتن

لـە وتاربێــژی زۆر بــاوە. بــەم تازەگیانــە وت و وێــژی راگەیــەنراو و هــەر وەهــا شــەڕە قســەی تەلـەفزیۆنی بـرەوی پەیـدا کـردووە. لـە دیــموکراسیگەلی ئـەمڕۆدا، دروشــمی ئـابووری وەك سـەرهەڵدانی نرخـی زیـاد کـردن، دابـەزینی نرخـی ئاوسـان، پاراسـتنی کـار بـە تـەواوی و... هتــد لــە چــالاکی هەڵبژاردنــدا زۆر گــەورە کراونەتــەوە. لــە هەنــدێ وڵاتــان ماوەیــەکی دیـاریکراو بـۆ هەڵاڵـەکردن بـە پـاڵێوراوان لـە رادیـۆ و تەلـەفزیۆن دراوە. لـە هەنـدێ وڵات پاڵێوراوان دەتـوانن بـە پێـی وەزعـی مـاڵی و پـووڵی خۆیـان، کـاتی بڵاوکردنـەوەی پڕوپاگەنـدە بـۆ خۆیـان بکـرن. هاوبیــری لـە چـالاکی هەڵبژاردنـدا بـە تایبـەت لـە ئـەمریکا زۆر بـاوە، «خەباتی سەلبی»یش هـەر وەهـا لـە چالاکی هەڵبـژاردن زۆر لـە بەرچـاو دەگیــرێ. مەبەسـت لە خەباتی مەنفــی، زەق کردنـەوەی لایەنـە خراپـەکانی رکابـەرە لـە بـاتی پێـداگرتن لـە سـەر لایەنـە چـاکەکانیەنی. هــەر وەهــا کــەڵك وەرگــرتن لــە ئاکــامی بیــروڕا وەرگرتنــەکان لــە چالاکی هەڵبژاردنـدا زۆر بـاو بـووە. بـە رای زۆر خـاوەنڕا، چـالاکی هەڵبــژاردن لـە زۆر وڵاتـان «دە ئەمریکێ» واتا ئامریکایی دەکرێ.

٥-٨. چاوەدێریی هەڵبژاردن

چـــاوەدێریی ســـەر هەڵبـــژاردن بـــە مەبەســـتی دەســـتەبەر کردنـــی راســـت و دروســـتی هەڵبـــژاردن، لــە هــەموو دیـــموکراسییەکاندا مـــاوە. چـاوەدێری بــە گشــتی لــە لایــەن کاربەدەسـتانی نێوخـۆوە بـەڕێوە دەچـێ، بـەڵام بـەم دواییانـە چـاوەدێریی نێونەتـەوەیی پـەرەی گرتــووە. لــە پێشــدا رێکخــراوەی نادەوڵــەتی لــە کاروبــاری چــاوەدێریی نێونەتــەوەیی کاریــان کــرد، بــەڵام لــە دەیــەی ١٩٩٠وە رێکخــراوەی وڵاتــانی ئــەمریکی، نەتــەوە یــەکگرتووەکان لــەم سـۆرخەوە دەسـتیان بـە چـالاکی کـردووە. چـاوەدێریی نێونەتـەوەیی بـە تایبـەت سـەبارەت بـەو هەڵبژاردنانـە بـەڕێوە چـوو کـە سـەبارەت بـە چارەنووسـی نەتـەوەیی وڵاتـانی نـاوبراو کاریگـەر بـــووە. ســازمانگەلی نێونەتــەوەیی نادەوڵــەتی وەك: یەکیــەتی نێــوان پارلــەمانان، گرووپــی مافـــی مرۆڤـــی نەتـــەوەیی، حیزبـــە سوسیالیســـتەکان، رێکخـــراوەی نێونەتـــەوەیی حیزبـــە دیـــموکرات مەســیحیەکان و... هتــد لــە شــوێنی جــۆراو جــۆر کــاری چــاوەدێریان کــردووە. ئــەم

جۆرە ڕێکخراوانانـه لـه فـێر کردنی چۆنیەتی چـاوەدێریی هەڵبژاردنـه ناوچـەییەکان, هـەر وەها فـێرکردنی شـتی سیاسـی و مـەدەنی بـەوان دەوریـان بینیـوە. بـوونی ڕێکخـراوە نێونەتەوەییـەکان بە گشتی ڕەوایی بە هەڵبژاردن دەبەخشێ و تا ڕادەیێك ڕاستی و دروستی دەپارێزێ.

ڕێکخراوگـەلی نـاوبراو بـه گشـتی لـه سـەر دەورەی هەڵبـژاردن چـاوەدێری دەکـەن. یـەکێك لەمانە چاوەدێری بە سەر چـالاکی هەڵبژارنـدا لـەم بابەتـەوە دەکـا کـه ئایـا هـەموو حیزبـەکان لـه ئیمکانـاتی مـادی وەك یـەك بەهرەمەنـدن. دووەم: چـاوەدێری بـه سـەر وەرگـرتنی دەنـگ و ژماردنی بـه مەبەسـتی کۆنتـرۆڵی ڕاسـتیی هەڵبـژاردن، سـێیەم: چـاوەدێری لـه سـەر شـێوەی کردار و بـەڕێوەبردنی ئاکـامی هەڵبـژاردن لـه سـووڕی دەسـەڵاتی نێـوان حیزبـەکان. لـه دەیـەی ١٩٨٠وە چـاوەدێری نێونەتـەوەیی لـه سـەر هەڵبـژاردنی فـیلیپین ١٩٨٦, پانامـا سـاڵی ١٩٨٩، نیکـاراگوا ١٩٩٠ و کامبۆدیـا لـه سـاڵی ١٩٩٣دا لـه گرینگتـریان بـوون. نەتـەوە یـەکگرتوەکان لـه دسامبـری ١٩٩١ دا بەشـێکی بـه نـاوی بەشـی یارمـەتی هەڵبـژاردن کـردەوە کـه لـه سـاڵی یەکـەمی تێکۆشـانیدا بـه ٢٠ داواکـاری بـۆ چـاوەدێریی هەڵبـژاردن وەڵامی ئەرێنی دایەوە.

٥-٩. ناساندن و هەڵبژاردنی پاڵێوراوان

حیزبـه سیاسـییەکان لـه ڕەوەنـدێکی ئـاڵۆزدا دەربـارەی ئـەو کەسـانەی کـه وەك پـاڵێوراوی بەربـژاری ئـەوان دیـاری دەکـرێ، بڕیـار دەدەن. دوای ئەمـه، کاربەدەسـتانی بەڕێوبـەر و بەرپرسی هەڵبـژاردن کەسـانی نـاوبراو وەك پـاڵێوراوی خـاوەن تایبەتـمەندی بـۆ هەڵبـژاردنی چاوەڕوانکراو تەئید دەکەن.

بە گشـتی ژمـارەی پـاڵێوراوانی هەڵبـژاردن بـه پێـی هەڵبـژاردن زۆرە و بـەم پێیـه توانـایی و ئیمکـان و هـۆگری بـه نەناسـیاوی ئـەوان لـه خۆیـدا یـەکێك لـه بنـەماکانی فەرهـەنگی سیاسیی دیـموکراتیکە. لـه سیسـتەمی داخـراودا کاربەدەسـتان بـۆ تـاقمێکی بچـوك تەسـك دەکرێنـەوە و خـەڵکیش تـەنیا بـه ناسـینی ژمـارەیێکی کـەم لـه حـەوزەی ژیـانی سیاسـی خۆیانـدا خۆدەکـەن. وەرگـرتنی پـاڵێوراوانی هەڵبـژاردن لـه دیـموکراسیگەلدا بـه دوو شێوەی ئەساسی جێبەجێ دەبێ.

١- لــه ولاتــانێ كــه سيســتەمی بــاوی هەڵبــژاردن لــه گــوین مەجليســی عــەوامی ئینگلسـتانه، واتـه سيسـتەمی هەڵبـژاردنی یـەك ئەنـدامی بـەكار دێـت، رەوشـی «داخـوازی» بـاوه. لـه خـودی ئینگلسـتاندا كەسـانێك كـه گەرەكیانـه بەشـداربن لـه هەڵبـژاردنی مەجليسـدا، بـۆ ئەندامـەتی دەبـێ لـه ئیـدارەی هەڵبـژاردنی ناوچـەی دیـاریكراوی خۆيانـەوه نامـەی پشـت راسـتكردنەوەی پـاڵێوراوی رەسـمی وەر بگـرن و نێـو و نيشـان و كـاری خۆيـان لەوێدا بنووسن. دوایه ئـەو نامەیـه دەبـێ لـه لایـەن یـەكێك لـه دەنگـدەرانی ئـەو بازنەیـه بـه ناوی «پێشنیاز كـار» و یـەكێكی دیكـه بـه نـاوی «پشـتیوان» و هەشـت دەنگـدەری دیكـه بـه نـاوی «وەرگـر» ئیمـزا بكـرێ. دوایـه نامـەی نـاوبراو دەدرێتـه بەرپرسـایەتیی هەڵبـژاردن و لەگـەڵیا برێـك پـووڵ وەك ((وەدیعـه)) دائـەنرێ. ئـەم پووڵـه ئەگـەر پـاڵێوراوی نـاوبراو كەمتـر لـه ٥ لـه ١٠٠ دەنگـەكانی بازنـەی هەڵبـژاردن وەدەسـت بـێنی دەخرێنـه خەزنـەی دەوڵەتـەوه. دوای ئـەم رێگایانـه نێـوی پـاڵێوراو لـه پیـرستی ناوەكـان و لـه سـەر بەرگـەی هەڵبـژاردن دەنووسـرێ. تـا سـاڵی ١٩٦٩ یاسـای هەڵبـژاردنی ئینگلسـتان نووسـینی شـتومەكی حیزبـی پـاڵێوراوان لـه بەرگـەكانی هەڵبژاردنیـدا قەدەغـه كردبـوو و هـەر حیـزب دەبوایه بـۆ خـۆی لـه حـەوزەی هەڵبـژاردنی دیـاریكراودا پەیوەنـدیی خـۆی لەگـەڵ پاڵێوراوەكـه هەڵاڵـه بكـات. بـەڵام لـه سـاڵی ١٩٦٩ بـه دواوه لەگـەڵ گـۆڕینی رێ و شـوێنەكانی هەڵبـژاردن هـەر پاڵێوراوێـك دەتـوانێ پەیوەندیـەكانی حیزبـی خـۆی دەربـخات بـەو شـەرتەی له ٦ وشه زیاتر نەبێ.

لـه ئاكامـدا پـاڵێوراوانی گـەوره حیزبـەكان پەیوەنـدیی حیزبـی خۆیـان لـه بەرگـەی هەڵبژاردندا چاپ دەكەن. سیستەمی پاڵێوراوی ئەوتۆ له كانادا و نیوزیلاندا باوه.

٢- لـه زۆربـەی دیـموكراسییەكاندا رەوشـی نوێنەرایـەتیی رێـژەیی بـه نووسـینی نـاوی پاڵێوراو لـه سیسـتەمی حیزبیـدا بـاوه. لـەم رەوشـەدا هـەر بازنەیـەكی هەڵبـژاردن ژمارەیـەك، لـه ئەنـدامانی مەجلیسـی نوێنـەران بەربـژار دەكـات و لیسـتەی پـاڵێوراوانی هـەر حیـزب بـۆ ئـەو بازنەیـه لـه هەڵبژاردنـدا بـەیان دەكرێـت. لـەم جـۆره سیسـتمگەلەدا زۆر جـار كۆمیتـەی بەڕێوەبەری حیزبـی نـاوبراو، سیسـتەمی پـاڵێوراوان بـۆ بازنـەی جیاجیـا دروسـت دەكـات و بـۆ

پەسەند کردن، بۆ لای بەرپرسانی هەڵبژاردنی دەنێرێ. ئەم کاربەدەستانە، لە شایستەیی یاسایی پاڵێوراوانی هەڵبژاردن بۆ ئەندامەتی مەجلیسی یاسادانان دەکۆڵنەوە.

شێوەی باو بۆ ناساندنی پاڵێوراوانی هەڵبژاردن لە ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، تاقانەیە. لەو وڵاتەدا لە ڕێگای هەڵبژاردنی سەرەتایی پاڵێوراوان (primary)، پاڵێوراوانی هەڵبژاردن لە لایەن دەنگ دەرانەوە لە هەڵبژاردنێکدا کە لە ژێر چاوەدێری دەوڵەتدایە، وەردەگیرێن. هەر پاڵێوراوێك کە لە باری یاساییەوە خاوەنی دۆخی هەڵبژاردن و پاڵێوراوی حیزبێکی تایبەتی بێ، داخوازییێك بۆ وەرگرتنی پاڵێوراوی خۆی دەداتە دەستی کاربەدەستانی بەرپرسی هەڵبژاردنەوە. ئەم داخوازە بە پێی یاسا دەبێ بە ئیمزای ژمارەییێك لە دەنگدەران بگات. دواتر کاربەدەستانی بەرپرس پاڵێوراوانی هەر حیزب بۆ هەر پلەییێك لە بەرگەی هەڵبژاردندا چاپ دەکەن. دەنگدەران لە ژێر چاوەدێریی دەوڵەتدا حەزی خۆیان بۆ هەر پاڵێوراوێك و هەر پلەییێك دیاری دەکەن.

کاربەدەستانی هەڵبژاردن ئەو کەسانەی کە زیاترین دەنگیان بۆ پلەکان وەدەست هێناوە وەك پاڵێوراوی رەسمیی حیزبی ناوبراو دەست نیشان دەکەن. دواتر ناوی پاڵێوراوان و پەیوەندیی حیزبیی ئەوان لە کاغەزدا بۆ هەڵبژاردنی گشتی دەنووسن. لە هەڵبژاردنی گشتیدا، دەنگدەران لە نێوان پاڵێوراوە بەربژارەکاندا یەکیان بۆ پلەی دیاریکراو، هەڵدەبژێرن. بەم جۆرە بە گشتی دیاری کردنی پاڵێوراوی هەڵبژاردن خۆی لە ڕێگای هەڵبژادنێکی بەراییەوە جێبەجێ دەکرێ کە لە ژێر چاوەدێریی کاربەدەستانی دەوڵەتی دایە.

لە دیموکراسیگەلی تردا، حیزبە سیاسییەکان پاڵێوراوی خۆیان بە شێوەی نایاسایی , واتە بێ پرس و دەست تێوەردانی رەسمیی حکوومەت دیاری دەکەن. رەوەندی دانپێدانانی یاسای پاڵێوراوان لە خوێدا بە پێی ئەم شێوە نایاسایی یا سیاسییەی دەست نیشان کردنی پاڵێوراو لە لایەن حیزبەوەیە. شێوەی هەڵبژاردنی پاڵێوراوان لە وڵات و حیزبی جۆراوجۆردا جیاوازی هەیە. ئەم هەڵبژاردنە لە ئاستی گەلی، یان ناوچەو گەڕەکدا جێبەجێ دەکرێ. بۆیە رادەی ناوەندخوازی حیزبی دیاریکراو لە شێوەی هەڵبژاردنی پاڵێوراودا کاریگەرە. بەم حاڵەیشەوە باوترین شێوەی هەڵبژاردنی پاڵێوراوان یەکیان، هەڵبژاردن لە لایەن

کاربەدەستانی حیزبی لە ئاستی بازنەی هەڵبژاردنی ژێر چاوەدێری کاربەدەستان لە ئاستی گەلی یان ناوچەیی دایە و دووەمیان هەڵبژاردن لە لایەن کاربەدەستانی حیزبی دوای هاوبیری لەگەڵ کاربەدەستانی ناوچەیی دایە. لە حیزبگەلی هەندێ وڵاتدا ڕێبەرانی سەرەوەی حیزب دەتوانن پاڵێوراوانی بەربژاری ناوچەیی وەلا نێن. جاری واش هەیە ڕێبەرانی حیزب دەتوانن کەسانێك وەك پاڵێوراو بە کاربەدەستانی باڵای حیزب پێشنیار بکەن. ڕادەی بەشداریی ئەندامانی گشتی حیزب لە هەڵبژاردنی بەربژاردندا دەوری خۆی هەیە. لە هەندێ وڵاتی وەك ئیسرائیلدا ڕێبەرانی حیزب گشت پاڵێوراوان بۆ پلەی لە بەر چاوگیراو دیاری دەکەن و هەر وەها ریزی ناویان لە پێرستی پاڵێوراواندا دیاری دەکەن.

وەك دیتمان لە هەندێ دیموکراسیی وەك ئەمریکا، لە هەڵبژاردنی سەرەتاییدا هەموو ئەو کەسانەی کە بۆ دەنگدان ناویان نووسیوە لە باری یاساییەوە مافی خۆیانە لە نێو پاڵێوراواندا بەربژاری حیزبی خۆیان دیاری بکەن. گەرچی ڕادەی دەنگدەرانی هەڵبژاردنی سەرەتایی بە گشتی نیوەی ئەو ڕادەیەیە کە لە هەڵبژاردنی گشتیدا دەنگ دەدەن، بەم حاڵێشەوە پاڵێوراوانی دوو حیزب نەك لەلایەن ڕێبەری حیزب بەڵکو لە لایەن سەدان هەزار دەنگدەرەوە هەڵدەبژێردرێن. بەشداری لە هەڵبژاردنی سەرەتاییدا هیچ جۆرە بەرپرسایەتییەك بۆ دەنگ دان سەبارەت بە حیزبی دیاریکراو, یان پشتیوانی لە پاڵێوراوەکانی لە هەڵبژاردنی گشتیدا دروست ناکات، لە ئینگلستاندا پاڵێوراوانی هەڵبژاردن لە لایەن کۆمیتەی ناوچەیی لە ناوچەکەدا دیاری دەکرێت. لە ئاڵماندا ئەندامانی ناوچەیی حیزب لە هەر ناوچەدا بە پێی دەنگی پاڵێوراوانی بەربژار هەڵدەبژێرین.

٥-١٠. بیروڕای گشتی

هەڵبژاردن لە دیموکراسی ئەمڕۆییدا، لە ڕاستیدا گرینگترین کەرەسەی دەنگدانەوەی بیروڕای گشتی و داخوازی و بەرژەوەندیی خەڵکە. بۆیە لە کۆتایی ئەم باسەدا بە کورتی دەربارەی بیروڕای گشتی دەدوێم. بیروڕای گشتی بریتییە لە بۆچوون، بایەخگەل و بیروڕای گشتیی خەڵکی. لە دیموکراسیدا ئەم گریمانە لە بەر چاو دەگیرێ کە بیروڕای گشتی بە شێوەی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ لەسەر بڕیاری سیاسی

کاریگـــەرە. لـــە زۆر وڵاتـــان لـــە شـــێوەی ناســـینی بیـــرورای گشـــتی، بـــەڕێوەبردنی رفرانـــدۆم و سەرەنـــجدان بـــە بیـــروباوەڕی گشـــتی ســـەبارەت بـــە دۆزی جۆراوجـــۆر، لـــە بـــاربردنی منداڵـــەوە بگرە تا خواردنەوەی ئـــارەق کـــەڵکی لـــێ وەردەگیـــرێ. لـــە وڵاتـــانی ئـــەورووپی، خـــەڵك ســـەبارەت بـــە ئەندامـــەتی دەوڵـــەتی خۆیـــان لـــە یەکیـــەتی ئـــەورووپا دەنگیـــان دا و بیـــروباوەڕی خۆیـــان دەربـــڕی. لـــە ئـــەفریقای باشـــووریدا ســـەرەنجدان بـــە بیـــروباوەڕی گشـــتی ســـەبارەت بـــە لـــە نێـــوبردنی سیســـتەمی ئاپارتایـــد یـــەکێك لـــە هۆیـــەکانی هـــەنگاونانی بـــەرەو دیـــموکراسی جێبـــەجێ کـــرد. بـــەم حاڵیشـــەوە تـــەنیا هەنـــدێ مەســـەلەی گـــرینگ دەکـــرێ لـــە رێگـــای سەرەنـــجدان بـــە بیـــروباوەڕی گشـــتییەوە رێگایـــان بـــۆ بدۆزرێتـــەوە. شـــێوەی ناســـیاوی دەنگـــی بیـــرورای گشـــتی, هـــەمان سیســـتەمی نوێنەرایەتییـــە کـــە یـــەکێك لـــە کۆڵەکـــە بنەڕەتییـــەکانی دیـــموکراسی پێـــك دێـــنێ. بـــەم حاڵەیشـــەوە دەبـــێ رەهەنـــدی رەســـمی و نارەســـمیی جۆربـــەجۆر بۆ زانیاریی بـــەردەوامی نوێنـــەرانی خـــەڵك لـــە بیـــرورای گشـــتی لـــە بەردەســـتدا بـــێ، گەرچـــی ناشـــتوانن نـــموونەیێکی تۆکمـــە لـــە بیـــرورای گشـــتی دیـــار بـــخەن. یـــەکێکی دیکـــە لـــە رەهەنـــدەکانی دەنگدانـــەوەی بیـــرورای گشـــتی وەك دیتمـــان، دەســـتەکانی خـــاوەن بەشـــە کـــە لـــە زۆربـــەی دیـــموکراسییەکاندا کاربەدەســـتانی گشـــتی لـــە کەشـــی بیـــری کۆمـــەڵگا و زۆر دۆزی تایبـــەتی دیکـــە لـــە باجـــەوە تـــا ژینگـــە ئاگاداریـــان دەکـــەن. بـــەم حاڵەیشـــەوە دەســـتە خـــاوەن بەشـــەکان بـــە گشـــتی کاردانـــەوەی بیـــری بەشـــێکی کۆمـــەڵگان و بـــۆ کاردانـــەوەی بیـــرورای گشـــتی تـــەواو نیـــن. هەرچـــی کـــەل و پـــەلی دەســـتەی رێکخـــراوەی بەرژەونـــد بـــۆ توێـــژی جۆربـــەجۆری کۆمـــەڵگا زیـــاتر بـــێ, دەنگدانـــەوەی بیـــرورای گشـــتی زیـــاتر کاریگـــەر دەبـــێ. گەرچـــی لەوانەیـــە هیچـــکام لـــەم رەهەندانـــە بـــە تـــەنێ بـــۆ دەرخســـتنی بیـــرورای گشـــتی تـــەواو نـــەبن. بـــەڵام هـــەموویان پێکـــەوە دەتـــوانن لـــە ســـۆنگەی جیـــاوازەوە بیـــرورای گشـــتی بـــڵاو بکەنەوە. یەکێك لەو دۆزانەی کە لـــە باســـی بیـــرورای گشـــتیدا بـــەرز دەبێتـــەوە ئـــەم شـــتەیە کـــە خەڵك بـــە گشـــتی تـــا چ رادەیـــەك ســـەبارەت بـــە مەســـەلە گشـــتییەکان زانیـــاری وەدەســـت دێـــنن. دیارە خـــەڵك بـــە گشـــتی ســـەبارەت بـــە دۆزی گشـــتی چـــون یـــەك زانیـــاری و هـــۆگری لـــە خۆیـــان نیشان نادەن.

کاتێـك هـەواڵ و زانیـاری گشـتی سـەبارەت بـە دۆزیکـی تایبـەت بەربەسـت بێـت، بیـروڕای گشتی بۆ ئەم دۆزە نایێتـە ئـاراوە. چـێ بـوونی بیـری گشـتی پێویسـتی بـە پەیوەنـدی و دان و گرتنی زانیارییـەوە هەیـە. سـەرەڕای ئەمـەش بیـروڕای گشـتی سـەبارەت بـە دۆزێکـی تایبـەت کاتێـك چـێ دەبـێ کـە لەسـەریەك، لـە جەرگـەی خۆیـەوە بـێ، رێـك و پێـك بـێ و بـەردەوام بـێ. ئـەم بیـرانەی کـە تاقمـە کاربەدەسـتەکان لـە رێگـای جۆراوجـۆرەوە دەیـخەنە لەشی کۆمەڵگاوە و هەر وەها بیـری راگـوزار و نـەپوخت کـە بـە شـێوەی بـاو یەقـەی بەشـێك لە کۆمەڵ دەگرێ، حیسابی بیـروڕای گشـتی لـە سـەر نـاکرێ. بـە بۆچـوونی هەنـدێ لـە خـاوەن رایان «ئاڵۆز بـوونی» زەیـنی گشـتی پێویسـتی بـە پێگەیشـتنی بیـروڕای گشـتییە. جگـە لـە هـەواڵی پێگەیانـدن و پەیوەندییـەکان، رێکـەوتی سیاسـی وەك هەڵبـژاردن، خـەباتی هەڵبـژاردن و... هتـد، فـێرکاری سیاسـیی خـەڵك دەبەنـە سـەر و بیـروڕای گشـتی لـە دەوری دۆزێکی تایبەت رێك دەخـەن. هـەر وەهـا پێـك هـاتنی بیـروڕای گشـتی بـە مانـا راسـتەکەی، تەنیا لە پـەنای مەسـەلەی گشـتی وەك هەسـتی ناسـنامەی نەتـەوەیی، شـەڕ، ئاشـتی و... هتـد پێك دێت. هەرچی بەرەی دۆزەکـان کورتتـر بـێ، بیـروڕای گشـتیش بـۆ بەشـێکی تەسکتـری کۆمـەڵگا قـەتیس ئەمێنێتـەوە. بـۆ وێنـە لـە دەوروبـەری مەسـەلەگەلی خوێنـدکاری زۆر جـار بیـروڕای گشـتی خوێنـدکاری چـێ دەبـێ، گەرچـی لەوانەیـە بەشـگەلێکی تـر لـە کۆمـەڵگا لەم بارەوە بیـروڕای خۆیان دەربـڕن.

هەنووکـە رێگـا, بـۆ دەربـڕینی بیـروڕای گشـتی لـە زۆر دیـموکراسیدا پـەرەی گرتـووە. پێشـینەی بیـروڕا خواسـتـن بـۆ تێکۆشـانی جـورج گـالۆپ لـە دەیـەی ١٩٣٠ لـە وڵاتـی ئـەمریکا دەگەڕێتـەوە و بیـروڕای گشـتی لـە ئـەمریکا زیـاتر لـە هـەر وڵاتێـك بـاوە. لـە ئـەمریکا سـەبارەت بـە هـەر دۆزێکـی سیاسـی، بیـروڕاخوازی بـەر چـاو ئەنـجام دەدرێ. رێبـەرانی سیاسیی بـژاردەی خـەڵك و نوێنـەرانی پارلـەمان گرینگـی تایبـەت بـە بیـروڕای خـەڵکی دەدەن، لـە بـەر ئـەوەی گـەر ئاکاریـان لـەوەی کـە خـەڵك چاوەڕوانی دەکـەن مـەودای بەرینتـر بێتـەوە، لەوانەیـە دەرفـەتی هەڵبـژاردنی دیسـانەوەیان کـەم بێتـەوە. بـەم حاڵەیشـەوە بۆچـوونی جیـاواز لـە نێـوان شـارەزایاندا هەیـە کـە ئایـا نوێنـەرانی پارلـەمان هـەر یەکـە و نوێنـەری بیـروڕای ناوچـەی لێـوە هەڵبژێردراوەیـە و دەبـێ بیـروڕای گشـتی ئـەو ناوچـەیە لـە

بەرچاو بگرێ یان ئەوەی کە نوێنەری هەموو خەڵك و چاکەی گشتییە. ڕێبەرانی سیاسی زۆر جار بۆ پاساوی کارەکانیان، بە ئاکامی بیروڕاخوازی لەبار ئاماژە دەکەن. بیروڕاخوازی گشتی بە تایبەت لە دەورەی خەباتی هەڵبژاردندا گرینگی تایبەتی خۆی هەیە. ئاکامی ئەم جۆرە ڕاوەرگرتنانە لەسەر دەستنیشان کردنی باسەکان لە لایەن پاڵێوراوانەوە وەك هەڵوێست و بەرنامەی هەڵبژاردن کاریگەرە. لەم سۆنگەوە ڕێکخراوەکانی بیروڕاخوازی گشتی لە سەر دەستنیشان کردنی باسەکان کاریگەرن، لە بەر ئەوەی بە بژارکردنی پرسیاری تایبەت لە سەر ئاکامی بیروڕاخوازەکان کاریگەرن.

لە دیموکراسییەکاندا، زۆر جار خەڵك لە هەل و مەرجی ئاساییدا سەبارت بە مەسەلە سیاسییەکان زۆر بە هەستەوە هەڵسوکەوت ناکەن. بەڵام لە هەلومەرجی تایبەتی و قەیراناویدا، مەسەلە و بابەتگەلێ دێنە پێشەوە کە ژمارەیەکی زۆر خەڵك هانی بیرکردنەوە و تێکۆشانی سیاسی دەدەن. هەندێ مەسەلەش سەرنجی تاقمی تایبەت و پەیوەندیدار ڕادەکێشن. دوای ئەمەیە کە بیروڕای گشتی لە ڕێگای جۆرواجۆرەوە دێتە ئاراوە و دەور و گرینگی دەنوێنێ. لە ئەمریکا کاتی سەرۆك کۆمار بە پێی بیروڕای گشتی بەرێزترە، کۆنگرە زۆر جار لە بەرنامە یاساییەکانی زیاتر پشتیوانی دەکات. لە بەر ئەوەی نوێنەران لە ئاکامی نابەدڵی دژایەتی لەگەڵ سەرۆك کۆمار و...هتد دەترسن. بە پێچەوانەوە کاتێك ڕێزی سەرۆك کۆمار لە بیروڕای گشتیدا دادەبەزێ، نوێنەرانی کۆنگرەش زیاتر مەیلی دژایەتیان لەگەڵیدا هەیە, بەم جۆرە بیروڕا وەرگرتنەکان لە سەر پەیوەندیی سەرۆك کۆمارو کۆنگرە، کارتێکردنی بەرچاویان هەیە.

بە گشتی لە دیموکراسییەکاندا، بیروڕای گشتی لە ڕێگای دەنگدان، ڕفراندۆم، پەیوەندیی خەڵك لەگەڵ کاربەدەستان، تاقمگەلی خاوەن بەش، هەواڵنێرەکان، ئەندامەتی لە حیزب و گروپەکان و... هتد ڕەنگ دەداتەوە. بەم حاڵەیشەوە بە سەرنجدان بە ناسنامەی چینایەتیی کۆمەڵگای دیموکراتیك و نایەکرەنگی و جۆرواجۆری کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیی تاقمەکان و جیاوازی بیروڕای نێوانیان، بەردەوام تاقمگەلێ پەیدا دەبن کە کاربەدەستان یا سیاسەتەکانی ئەوان بە بیروبۆچوونی خۆیان نازانن. سەرەڕای ئەمەش تەنیا

لە دیموکراسیدایە کە لانی زۆری ڕەهەندەکان بۆ دەربڕینی بیروڕای گشتی لە ئارادایە و هۆی هاوئاهەنگی لە نێوان بیروڕای گشتی و سیاسەتی گشتیدا دەگاتە لووتکە.

٥-١١. سەرنج دان بە بیروڕای گشتی

وەك پێشتر ئاماژەی پێ کرا، یەك لە کەرەستە گرینگەکانی دەرخستنی بیروڕای گشتی، رفراندۆمە. بە سەرنجدان بەوەی کە رفراندۆم زۆر جار گرینگی تایبەتی خۆی هەیە بە جیاوازی باسی دەکەم. رفراندۆم، سەرنجدان بە بیروڕای گشتی و هاوبیری لەگەڵ هاوولاتیان سەبارەت بە مەسەلە گشتییەکانە. زۆر جار لە رفراندۆمەکاندا، پرسیارێك دێتە گۆڕێ و خەڵکی وەلامی ئیجابی, یان سەلبی پێ دەدەنەوە، بەڕێوەبردنی رفراندۆم زۆر جار لە یاسای گشتیدا لە بەرچاو گیراوە. وەك دیتمان، لە دیموکراسییەکانی ئەمڕۆدا پەنجە لە سەر نوێنەرایەتی وەك کەرەسەی بەرزکردنەوەی بیروڕای گشتی دانراوە. بەلام جاری وایە کە وەرگرتنی ڕەزا و پشتیوانی روون و راستەوخۆی هاوولاتیان لە ڕێگای سەرنجدان بە بیروڕایان بۆ بڕیارێك، دڵخوازی ئەوانی پێویستە. لە هەندێ ولات سەرنجدان بە بیروڕای گشتی وەك ئامرازێك بۆ کۆنترۆڵی فەسادی نوێنەران و سیاسەتمەدارانی بەربژاری خەڵکی لە بەرچاو گیراوە. یەکێك لە پەرەپێدەرانی سەرەکی رفڕاندۆم وودرو ویلسۆن سەرۆك کۆماری ئەمریکا لە کاتی شەڕی جیهانی یەکەمدا بوو. دەڵێن نیوەی هەموو ئەو رفڕاندۆمانەی کە لە سەدەی بیستەمدا بەڕێوە چوونە و ژمارەیان سەری لە هەزار داوە، لە ولاتی سوویسدا بەڕێوە چووە. بۆیە زۆر کەس سوویسیان بە ولاتی دیموکراسی راستەوخۆ ناودێر کردووە. لە هەندێ ولات لە ئاستی نەتەوەییدا هیچکات رفڕاندۆم بەڕێوە نەچووە، بۆ وێنە لە ولاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا، ژاپۆن و هێند رفڕاندۆم کاتێك بەڕێوە دەچێ کە دەوڵەت, یان پارلەمان سەبارەت بە دۆزێکی تایبەت، سەرنجدان بە بیروڕای گشتی بە پێویست بزانێ. لە هەندێ ولاتان، چاکسازیی یاسای گشتی دەبێ لە ڕێگای رفراندۆمەوە بە پەسەندی گشتی خەڵك بگات. رفراندۆمەکان ڕەنگە بە هاوبیری یان بە پێویست بن. لە جۆری یەکەمدا، سەبارەت بە مەسەلەیێکی تایبەت دەنگ و بیروڕای گشتی خەڵك وەردەگرن و لە جۆری دووەمدا دەنگ و بۆچوونی خەڵك حوکمی یاسای هەیە. رفراندۆمێ بۆ پێویستی بە پێی بڕگە، لەوانەیە

پێویستی بە وەدەست هێنانی زۆرینەی یان دوو لە سێی، یا سێ لە چواری دەنگەکان و یان زۆرینەی رەهای هەموو دانیشتوانی خاوەن دەنگ بێت.

لە هەندێ ولاتی فیدرالی وەك سوویس یان ئوسترالیا هەم دەنگی زۆرینەی خەڵك و هەم دەنگی زۆرینە ویلایەتەکان بۆ پەسەندکردنی رفراندۆم پێویستە. بە گشتی کاتێك رفراندۆم وەگەڕ دەخرێ کە دەوڵەت, یان پارلەمان لە وەڵامی «ئەرێ»ی خەڵك بە پرسیاری ئەوان دڵنیا بێ, یان رێگاچارەی ئەو دۆزە لە لایەن کاربەدەستانی باڵاوە ئەستەم، یان هۆی ئاڵۆزیی نێوانیان بێت. «وەك رفراندۆم دەربارەی ئەندامەتی هەندێ ولات لە یەکیەتی ئەورووپا» بە پێی نێوەرۆك سێ جۆر رفراندۆم لێك جوێ دەکرێتەوە. رفراندۆمێ سەبارەت بە شەرعی بوونی حکومەتان، رفراندۆمێ سەبارەت بە پاوانی حکومەتان و رفراندۆم سەبارەت بە مەسەلە ئەخلاقییەکان. رفراندۆمی جۆری یەکەم گرینگترین و درمترینیانە، زۆر جار دوای گۆڕانی حکوومەت و ئاڵ و گۆڕی شوڕشگێڕانە، لە دارخستنی رفراندۆم بۆ شەرعیەتی حکوومەتی نوێ پێویستە. هەر وەها ئاڵ و گۆڕ لە یاسای ئەساسیدا، یاسای هەڵبژاردن، هێزی مەجلیسەکان، ماف و دەسەڵاتی پاشا و... هتد دەخرێنە رفراندۆمەوە دووهەم ئەو رفراندۆمانە بوون کە دوای شەڕی یەکەم بۆ دیاری کردنی سنوور و پاوانی هەندێ ولات بەڕێوە چوو. مەسەلەی ئەخلاقی وەك تەلاق، لە بار بردن و خواردنەوەی ئارەق زۆر جار دەخرێنە رفراندۆمەوە. جاری واش هەیە بۆ مەسەلەی وەك پێگەی هێزە ناڤوکییەکان، ئەندامەتی لە رێکخراوە نێونەتەوەییەکاندا و... سەرەنج دەدەنە بیرورای خەڵکی. دیارە لە رژێمە نادیموکراتیکەکاندا لە رفراندۆم کەڵکی نابەجێ وەردەگرن و وەك کەرەسەیەك بۆ دابەستنی حکوومەتەکەیان کەڵکی لێ وەردەگرن.

بەشی شەشەم

جۆرەکانی دیـموکراسی

جۆرەکانی دیموکراسی

بە پێی پێوانەی جیاواز، جۆرەکانی دیموکراسی دیاری دەکرێن. بەم پێیە کە ئامانجی سەرەکی حکومەتی دیموکراسی دابینکردنی ئازادیی تاك، چاکەی مەدەنی، یان بەرابەریی سیاسییە، بۆچوونی جیاواز لە دیموکراسی بەر دەست دەکەوێ کە لەوانەیە هەر یەکە پاڵ بە جۆرێك دیموکراسییەوە بدات. بۆ وێنە دیموکراسیی لیبراڵ، یان دیموکراسیی هاوبیری «بە مانا رۆسۆییەکەی»، هەروەها بەم پێیە کە ئایا بنەڕەتی دیموکراسی، حکومەتی زۆرینەیە یان حکومەتی یاسا، شێوەی دیموکراسی پێکەوە فەرق دەکا. بەم پێوانەیە کە خەڵك راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە حکومەت و سیاسەتدا بەشداری دەکەن باس لە دیموکراسیی راستەوخۆ و دیموکراسیی نوێنەرایەتی دەکرێ. هەر وەها بەم پێیە کە دیموکراسی بە دوای بەرابەریی سیاسیی تاك لە دەسەڵات دایە یان لە سەر بەرابەریی ئابووریش وەك بناغەیێك بۆ بەرابەریی سیاسی پێ داگرە، دیموکراسیی لیبراڵ و دیموکراسیی کۆمەڵایەتی لێك جیا دەکرێتەوە. دیموکراسیی کۆمەڵاتیش خۆی لکی لاوەکی وەك دیموکراسیی پیشەسازی و دیموکراسیی سنفی لێ دەبێتەوە.

بەم پێوانەش کە ئایا بناغەی دیموکراسیی نوێنەرایەتیی خەڵك لە ناوچەی جوغرافیایی جیاوازەوەیە، یان لە هاوپەیمانیی ئەتنیکی و ئایینی، لێرەدا دیموکراسیی ئەسڵی، لە دیموکراسیی فرە ئەتنێکی و ئەنجومەنی لێك جۆی دەکرێتەوە. هەر وەها تێکەڵ بوونی ئایدیۆلۆژیای دیکە وەك سوسیالیزم یان مەسیحی بوون لەگەڵ دیموکراسی، شێوەی تایبەت لە دیموکراسی دەڕسکێنێ.

جۆرەکانی دیموکراسی تا رادەیێك لەو پێش خستنەوە سەرچاوە دەگرێ کە دیموکراسییەکان گرنگی بە ئازادی، یان چاکەی مەدەنی دەدەن. دیموکراسیی لیبراڵ لە سەر پیشخستنی ئەندێشە و نرخی ئازادی بە رێژەی هەموو بایەخە سیاسیەکانی تر بونیات نراوە.

لەم جۆرە دیموکراسییەدا، ئازادی سەرتر لە بەرابەری، چاکەی مەدەنی، ئاسایش و... هتد دادەنرێ. لەم روانگەیەوە، دیموکراسی تا ئەوێ چاکە کە ئازادییەکانی تاک نەزەخسێنێ. بۆیە گەر حکوومەتی دیموکراسی یارمەتی زاڵ بوونی بیری زۆرینە بدا، یان بە واتاییێکی دیکە بۆ سەرەرۆیی بئاژوێ، دیارە ئازادی لە نێو دەچێ. دیموکراسیی لیبراڵ بەم مانایە، گەورە ئامانجی بیرمەندانی لیبراڵ و لیبراڵەکانە. بە رای ئەوان تەنانەت کەڵك وەرگرتنی خراپ لە ئازادی باشترە لە کەڵك وەرگرتنی خراپی دەسەڵات، هەر چۆنێکی بێ دەبێ ئازادی وەك بنەماییێك وەربگیرێ، گەرچی زەربە لە بایەخی وەك رێك و پێکی، بەرابەری و عەداڵەت بدات.

بیرمەندانی لیبراڵ پێیان وایە کە مرۆڤ تەنیا و خۆخوازە، واتە ناکۆمەڵایەتی و نامەدەنییە. بە پێی هاندەر و نیازی سروشتی دەکەوێتە شەڕ و کێشە لەگەڵ خەڵکانی دیکەدا. لە بەر ئەوەی بگاتە ئاسایش و هێمینایەتی. بە واتاییێکی دیکە دۆخی سروشتی، یان پێش مەدەنی مرۆڤ، دۆخێکی شەڕواییە. کۆمەڵ و دەوڵەت بە مەبەستی پارێزگاری لە دۆخی نابەدڵی ئەوتۆ پێك دێن. لەم راڤەدا کۆمەڵ رەسەن نییە بەڵکو بەرهەمی پەیمانێکە وەك شتێکی دەسکرد کە دابینکەری خێروبەرەکەتێکی جیاواز نییە کە خەڵك بیری لێ بکەنەوە. تەنیا شتێك کە وەك چاکەی گشتی جێگای باسە، ئاشتی و ئاسایشە. لە بەر ئەوەی ئاشتی و ئاسایش پێویستەی دواکەوتنی خێر و بێری تاکە لە لایان خەڵکەوەیە. بەم پێیە ناکرێ لە قازانجی کۆمەڵگا بە چەمکی ئەرێنێ و نەرێنێ، یان چاکەی مەدەنی لە ناسین و وریایی ئەو ئامانجە قسان بکرێ.

کۆمەڵ شتێکی سروشتی و لە پێشدا دارێژراو نییە و نرخ و شکۆی زیاتر لەوەی رەزا و پەیمان پێی بدات نییە. بۆیە باس کردن لە رۆح و زاتی کۆمەڵ وەك راستییێکی سەربەخۆ و بانتر لە تاك، شتێکی فێلاویە و رێگا بۆ سەرهەڵدانی ئایدیۆلۆژیای و سیستمگەلی سەرەڕۆ خۆش دەکات.

بەڵام ئەو بیریارانە کە لە چوارچێوەی سوننەتیی ژان ژاك رۆسۆدا بیر دەکەنەوە، بنەمای ئەسڵیی دیموکراسی لە چاکەی مەدەنی و هاوولاتیی بوون دا دەبینن کە پێویستەی ناسین و بەڕێوەبردنی خێری گشتییە. لەم روانگەی دیموکراسیدا تاك

هاوکــات حــاکم و بەڕێوەبــەرە, بۆیــە پێویســتە لــە ســەر خێــر و ســەلاحی خــەڵکی ناســیاوی هەبێ. حکوومــەتی هاووڵاتیــان لــە ســەر کۆمــەڵ لــە راســتیدا حکوومەتــە بــە ســەر خۆیانــدا, بۆیە خێر و خۆشیی کۆمەڵ هــەمان خێــر و خۆشــی تاکــە. چاکەی مــەدەنی دەبێتــە هــۆی ئــەوە کــە هاووڵاتیــان قازانــجی خۆیــان لــە قازانــجی کۆمەڵــدا بدۆزنــەوە. هاووڵاتیــانی راســتەقینە ئەو کەسانەن کە لــە ژیــانی گشــتیدا دەوریــان هەیــە و تەنانــەت بــە زیــانی قازانــجی خۆیــان، خزمەتی خێری گشتی دەکەن. بــەم پێیــە چــاکەی مــەدەنی لەگــەڵ گــەڕان بــە شــوێن قازانــجی تایبەتی و تاقەکەسیدا ناتەبایــە. دەبێ لــە هــەر شــتێك کــە ئــاڵۆزی دەخاتــە نێــوان قازانــجی خــەڵك و تایبــەتی تاکــەوە دوور کەوینــەوە. دیــارە بارهێنــانی چــاکەی مــەدەنی لــە تاکــدا پێویســتی بــە فــێرکاریی ئــەخلاقی بــە لەونێکــە کــە رۆســۆ لــە کتــێبی «ئمیــل»دا باســی کردووە.

بــەم شــێوەیە هەنــدێ لــە رەخنــەگرانی هاوچــەرخ رەخنــە گــرتن لــە تــاکخوازی, یــان پرەنسیپی تــاکی لیبــراڵی وەك بنــەمای دیــموکراسی، لــە ســۆنگەی چــاکە و خێــری کۆمــەڵ وەك بنــەماییەکی رەســەنی بــە راســتی باســیان کــردووە. «کەســانی نێــو بــەدەرەوەی ئــەم تاقمــە السدرمەك ئینتایر و مایکل و التزرن».

بــە بۆچــوونی ئــەم رەخنەگرانــە لیبــرالیزم و پرەنســیپی تــاکی ئــەو، پرەنســیپی هــاووڵاتیی دیـــموکراتیك و چــاکەی مــەدەنی لــە نێــو دەبــات و لــە بەرانبــەردا ناتوانــێ بنەمایــەکی راســتەقینە بــۆ کۆمــەڵگای دیـــموکراتیك دەســتەبەر بکــات. بــە واتــایێکی دیکــە لــە دیـــموکراسیگەلی ئیمرۆژیــدا پێویســتەی فــێرکاریی چــاکە و ئاکــاری هاووڵاتیــەتی پشــتگوێ خراوە. لە ئاکامــدا ئــەو کەســانە کــە تــەنیا لــە بیــری ژیــانی تایبــەتی خۆیــان، لــە بەرانبــەر دەســـەڵاتی دەوڵـــەتی بۆرۆکراتیـــك و ســـەرمایەداری هاوچـــەرخدا تـــەریك و بـــێ دەســـەڵات کەوتوونــە و هــەر چەشــنە هەســتێکی جــەماوەرییان لــە دەســت داوە. بــەم جــۆرە ئــازادیی لیبــراڵی بــۆ خۆپەرەســتی و لــە کۆتاییــدا بــۆ ملکەچــی ئــاژاوە. تاکگــەلی ئــازاد بــەم مانایــە کۆیلــەی شــادمانن کــە تەریکانــە خزمەتــەکانی دەوڵــەتی ئاســایش وەردەگــرن. لــە ئاکامــدا هەســتی هاوبەشــی و ئــازادیی ئــەرێنی و دەســەڵات لــە ســەرخۆ و هاووڵاتیگــەری بــە تــەواوی ئاســەواری نــەماوە. لــە بــەر ئــەوەی کــەس لــە بیــری خێــر و خۆشــی گشــتیدا نییــە و هــەموو

تەنیا لە بیری ئامانجی تایبەتی خۆیاندان. بەم شێوەیە لە باری ئەخلاقییەوە ژیانی لیبرالێخوازانە هلۆڵ بووە و لە نێوان شوێن کەوتنی ژیانی تایبەتی و راگرتن و پاراستنی ئەخلاقی گشتیدا کێشەی بۆ پێك هاتووە. بۆیە لیبرالیزم لە دواپلەدا تاك و تەریك و تەنیا و داماو دەکات. تەنیا رێگای نەجاتی لەم قڕگەیە، زیندوکردنەوەی دەسەڵاتی ئەخلاقیی کۆمەڵگایە وەکو زاتێکی جیاواز لە تاك.

٦-١. دیموکراسیی راستەوخۆ

دیموکراسی بەمانای حکوومەتی خەڵك، لە بەرانبەر دیموکراسی بە مانای حکوومەتی نوێنەرانیی خەڵك، دیموکراسیی راستەوخۆ, یان بە هێزی پێ دەڵێن. هەندێ لە نووسەران دیموکراسیی راستەوخۆ، نەك بە شتێك لە جۆرەکانی دیموکراسی، بەڵکو بە جەوهەری دیموکراسی لە قەڵەم دەدەن و جۆرەکانی تری لادەرانە هەڵدەسەنگێنن. بە واتایەکی دیکە دیموکراسیی راستەوخۆ بە دیموکراسی بە مانای تەواوی وشە دەناسن، لە حاڵێکدا دیموکراسی بە چەمکی حکوومەتی نوێنەرانی خەڵك, یان تاقمگەلی بژاردە وەك دیموکراسیی مەجازی و رووکەش ناودەبەن. دیموکراسیی بە مانای حکوومەتی نوێنەرایەتیی خەڵك، سەروەر بوونی خەڵك لە یاسای ئەساسیدا بە نوێنەرانی هەڵبژاردەی خەڵك سپێردراوە کە بە کردەوە حکوومەت و بەڕێوەبردنی کاروباری کۆمەڵگا بە دەستەوە دەگرن و لە بەرانبەر خەڵکدا وەك بەرپرس دەناسرێن. کە وابوو خەڵك تەنیا بە چەمکێکی تەریکانە خاوەنی حوکمن، واتە بەسەر کاری کاربەدەستانی هەڵبژارەدا تەنیا چاوەدێری دەکەن و بە هەڵبژاردن, یان هەڵنەبژاردنیان سەبارەت بە کارامەیی ئەوان داوەری دەکەن. بە بۆچوونی لایەنگرانی دیموکراسیی راستەوخۆ یان هاوبیری، دیموکراسی بە مانای نوێنەرایەتی دیموکراسیی لاواز یان لانی کەمە. لە ئەتینا لە سەدەی پێنجەمی پێش زایین هەموو هاووڵاتیان هەر حەفت یان دە رۆژ لە مەجلیسدا کۆ دەبوونەوە و سەبارەت بە کاروباری جۆراوجۆر تەگبیریان دەکرد. ئەو دیموکراسیی

ڕاستەوخۆیە کە دەڕزا و دەبوو بە حکوومەتی بێ هەوسار، ڕێکخراوەی ئوکلۆکراسی٥، یان حکوومەتی بەڕەڵایان پێ دەوت.

هەر وەها کە جۆری ڕزاوی مۆنارشی و ئارسیتوکراسی بە ریز تیرانی و ئۆلیگارشی پێ دەوترا. دیارە لە ئەتینادا تەنیا هاووڵاتیان، واتە پیاوانی ئازاد کە سەر بە تیرەی ئەتینا بوون، خاوەنی مافی حکوومەت بوون و ئەمانەش نزیکەی یەك لە پێنجی دانیشتوانی شاریان پێك دێنا. ژنان و کۆیلەکان لە ژمارەی هاووڵاتیان بەدەر بوون. وەك دیتمان شێوەی جۆربەجۆری ئەم جۆرە دیموکراسییە لە سەدەکانی دواتردا لە وڵاتانی ئیتالیا، ئالمان، سویس و هۆڵەندا سەریان هەڵدا. زۆر لە بیرمەندانی سەدەی هەژدە پێیان وابوو کە دیموکراسیی ڕاستەوخۆ تەنیا لە دەوڵەت شاری گچکەدا دروست دەکرێ و وڵاتی بەرین و پڕ حەشیمەت بە شێوەی دیموکراسیی ڕاستەوخۆ بەڕێوە ناچێ. هەر بەم پێیە چەمکی نوێنەرایەتی بە مەبەستی پاراستنی بیری دیموکراسی لە کۆمەڵگای گەورەدا هاتە ئاوارە کە بە شێوەی دیموکراسیی ڕاستەوخۆ بەڕێوە نەدەبران. بە بۆچوونی بیرمەندانی سەدەی نوێ دیموکراسیی ڕاستەوخۆ نەك نامومکین، بەڵکو نادڵخوازیش بوو، لە بەر ئەوەی بە رای وان بۆ لای زێدەڕۆیی و ملهوڕی دەئاژوا. هەندێ لە دامەزرێنەرانی کۆماری ئەمریکا، دیموکراسیی ڕاستەوخۆ بە شێوەی ئەتیناییان بە هۆکاری ناهێمنی و کێشە و کێبەرکێ لە قەڵەم دەدا و نوێنەرایەتیان وەك ئامرازێکی پاڵافتنی دیموکراسی لە کەسانی فریودەر و زێدەڕۆ بە پێویست دەزانی. بە رای ئەوان لە ڕێگای ڕێکخراوەی نوێنەرایەتیان ئەوانەی خاوەنی چاکەی مەدەنی لە نێو خەڵکی دان لە پلە و پایە حکوومەتییەکان دادەنرێن. لە دیموکراسیی هاوچەرخدا گەرچی شێوە دیموکراسیی ڕاستەوخۆ وەکو رفراندۆم و سەرنج دان بە بیری گشتی ئاسەواری هەر ماوە و تەنانەت زەمینەی بۆ «تیلە دیموکراسی٦» واتە بەشداریی ڕاستەوخۆ لە باس و

5-ochlocracy
6-Oqel, cracy

Teledemocraey -[6] بەشداری ڕاستەوخۆی خەڵك لە تەویر کردندا لە ڕێگای ئەو کەلوپەلانەوە کە تکنۆلۆژی پەیوەندی هێناویەتە ئاراوە، تیلەدیموکراسی پێ دەڵێن. دەنگ دان لە ماڵەوە لە ڕێگای کۆمپیوترەوە، کەڵك وەرگرتن لە بانکە زانیارییەکان لە زەمینەی سیاسەتدا، بەرنامەکانی هەڵبژاردن و هەر وەها تێکەڵ بوون لە باسە ڕاستەوخۆکان لە ڕێگای پۆستی ئیلکترۆنیەوە و ئاڵوگۆڕی بیروار لە تیلە کۆنفرانسەوە، هەلومەرجی ئەم دیموکراسیەی پێکهێناوە. بەم جۆرە لە وانەیە دیموکراسی ڕاستەوخۆ لە سێبەری تکنۆلۆژی نۆژەندا واژووڕ کاتەوە.

ڕەوەندەکانی تەویر کردن لە ڕێگای تکنۆلۆژیی کۆمپیوتەر و پەیوەندی لە ڕێگای دوورەوە پێك هاتووە. بەڵام هێما زۆر کەس لە خاوەنرایانی هاوچەرخ پێیان وایە دیموکراسیی ڕاستەوخۆ دەبێتە هۆی خەڵك فریوی و حکوومەتی کەسانی نابەجێ. سەمۆئل هانتینگتۆن زانای سیاسی ئەمریکایی پێی وایە گەر خەڵك زیاتر لە پێویست هەڵسووڕ و خوازیازی هاوکاریی ڕاستەوخۆ لە سیاسەتدا بن، باری دیموکراسی هێندە قورس دەکات کە پێی پێ دێنیتەوە. لە بەرانبەردا لایەنگرانی دیموکراسیی ڕاستەوخۆ دەڵێن کە ئەم جۆرە دیموکراسییە تەنیا لە ڕێگای بەشدارییەوە چێ نابێ، بەڵکو پێویستی بە بارهێنان و فێرکردنی سیاسیی هاوولاتی بە مەبەستی چێ کردنی چاکەی مەدەنی لەواندایە. کەوا بوو تەنیا بە پەروەدەی مەدەنی و ئەخلاقیی هاوولاتیگەل، دیموکراسیی ڕاستەوخۆ پێك دێ. مەبەست لە هاوولاتیگەل لەم ڕاڤەیەدا تەنیا کەسانی هەڵسوور لە سنووری ژیاندا نییە، بەڵکو کەسانی زانا و هەڵسووڕی سنووری گشتییە، کە خاوەنی زانیاری و ئیرادەی سەر بە چاکەی گشتین.

بەناوبانگترین فەیلەسووفی سیاسیی مۆدێڕن کە پارێزگاری لە دیموکراسیی ڕاستەوخۆ کرد، ژان ژاك ڕۆسۆ بوو. وەك دیتمان بە ڕای ڕۆسۆ تەنیا دەسەلاتێك شەرعیەتی هەیە کە هاوولاتیان ئازاد بهێڵێتەوە و هیچ کۆت و زنجیرێکیان بەسەردا نەسەپێنێت. لە دیموکراسیی ڕاستەوخۆدا, هاوولاتیان لە دانانی ئەو یاسایەدا کە خۆیان دواتر پەیڕەوی دەکەن بەشداریی ڕاستەوخۆیان هەیە، واتە پەیڕەو کردنی ئیرادەی خۆیان و بەم جۆرە ئازادی و ئیلتزام و پەیڕەو کردن یەکسان دەبن. ئازادیی ڕاستەقینە لای ڕۆسۆ پەیڕەوی کردن لە یاسایەکە کە ئێمە خۆمان پەسەندمان کردووە. بە بۆچوونی زانایانی دیکە دیموکراسیی ڕاستەوخۆ دامەزراو لەسەر ئازادیی ئەرێنی، واتە ئازادی لە کردەوە و هەڵبژاردندایە. لە کاتێکدا دیموکراسیی دامەزراو لە سەر نوێنەرایەتی، ئازادی لە دەست تێوەردانی ئیرادەی خۆتێکوتانی خەڵکانی دیکە پەروەردە دەبێ تا ئازادیی ئەرێنی. تۆماس جفرسون وەك دیتمان ئەویش لە پارێزەرانی دیموکراسیی ڕاستەوخۆ و بەشدارانە بوو و دەیگوت ئەگەر بە مرۆڤ باوەڕ نەکرێ کە بە سەر خۆیاندا حکوومەت بکەن، چۆن دەکرێ باوەڕیان پێ بکەن کە بەسەر خەڵکانی تردا حکوومەت بکەن. بە ڕای

ئەو تەنیا دیموکراسیی راستەوخۆ لەمپەری سەرهەڵدانی حکوومەتی ستەمکار و زۆرەملییە. هەندێ نووسەری هاوچەرخ باس لە سەر هەڵدانی «دیموکراسیی بەشداری» دەکەن کە توخمی دیموکراسیی راستەوخۆ لەوێدا زۆرترە. دیموکراسیی بەشداری جۆرێك دیموکراسییە کە هاووڵاتیان، بە بەراورد لەگەڵ جۆرەکانی تری دیموکراسیدا لە رەوەندەکانی بریادانددا دەوری زیاتر دەبینن. دیموکراسیی بەشداری لە راستیدا تێکەڵاوێکە لە دیموکراسی دامەزراو لە سەر نوێنەرایەتی و دیموکراسیی راستەوخۆ بە مانا کۆنەکەی. بەم پێیە لە دیموکراسیی بەشداریدا ژمارەی هەڵبژاردن و ژمارەی پلەکانی هەڵبژاردن زیاترە. هەندێ لە سەر ئەم رایەن کە دیموکراسیی ئەمریکی زۆرتر بەشدارییە تاکو دیموکراسیی ئەورووپایی. هەر وەها لە دیموکراسیی بەشداریدا، تێکۆشانی خەڵك لە کاروباری ناوچەییدا بەرچاوترە. لەم دیموکراسیەدا لە رفراندۆم زیاتر کەڵك وەردەگیرێ و هەروەها پووچ کردنەی نوێنەرایەتی، نوێنەرانی خەڵك زیاترە.

٦-٢. دیموکراسیی کۆمەڵایەتی

دیموکراسیی کۆمەڵایەتی جۆرێك دیموکراسییە کە لە سەر دابین کردنی کەل و پەلی ئاسایشی کۆمەڵایەتی و دروست کردنی دەوڵەتی ئاسایش و دابەش کردنی سامان لە کۆمەڵگا لە لایان دەوڵەتەوە پێ دادەگرێ. لایەنگرانی دیموکراسیی کۆمەڵایەتی شوێن ئەم هێڵە کەوتوونە تاکو پرەنسیپەکانی لیبرالیزم و حکوومەتی دامەزراو لە سەر پرەنسیپی نوێنەرایەتی و سەروەر بوونی خەڵك لەگەڵ پرەنسیپەکانی چاکسازیی کۆمەڵایەتی و عەدالەتی دابەش کردن تێکەڵ بکەن. بە واتایەکی دیکە دیموکراسیی کۆمەڵایەتی جۆرێك دیموکراسییە کە تا رادەیێك رۆحی سۆسیالیزمی تێدایە و بۆیە لە باری سیاسەتی کۆمەڵایەتی و ئابوورییەوە لە ناوەڕاستی لیبرالیزم و سوسیالیزمدا جێگیر دەبێ. کەوا بوو دیموکراسیی کۆمەڵایەتی جەخت لە سەر بەرپرسایەتیی کۆمەڵایەتیی دەوڵەت دەکا گەرچی لە هەمان کاتدا پاراستنی سیستەمی سەرمایەداری بە جۆرێك هێمن دەکرێتەوە. هەندێ لە نووسەران ریشەی سەرەتایی دیموکراسیی

کۆمەڵایەتی لە بیروڕای ئیدوارد برنشتاین، مارکسیستی ئاوەڕدەرەوەی سەرەتای سەدەی بیست دەبیننەوە کە هەوڵی بۆ جێبەجێ کردنی ئامانجی سوسیالیستی دەدا، دیارە نە لە ڕێگای شۆڕشەوە، بەڵکو بە شێوەی پارلەمانی و چاکسازییەوە. ریشەیێکی تری بنەڕەتی دیموکراسیی کۆمەڵایەتی بۆ بیرۆکەکانی بزاڤی سۆسیالیستی فابیین لە «ئینگلستان» بە تایبەت کەسانێکی وەك اچ، جی ولز، برناردشۆ و سیدنی وب دەگەڕێتەوە. دەوڵەتە ئاسایشخوازەکانی سەدەی بیست لە رۆژئاوا لە راستیدا لە سەر بناغەی ئەم بیر و ئامانجگەلە چێ کران. لە دوا نوێنەرانی دیموکراسیی کۆمەڵایەتی لە ئەمریکا بە تایبەت دەبێ ناوی جانرالز و رونالددورکین، بێنین کە لایەنگری عەداڵەتی کۆمەڵایەتیی دابەشکار و بڵاوکردنەوەی عادڵانەی سامانن. ئەم لێکدانەوە نوێیە بۆ دیموکراسیی کۆمەڵایەتی لە کۆتایی سەدەی بیستدا لە بەرانبەر لێکدانەوەی نوێی لیبراڵ دیموکراسی لای کەسانی وەك فریدریك فون هایك فەیلەسووفی نەمسایی باو بووە کە دەست تێوەردانی دەوڵەتی لە ئابووری بۆ عەداڵەتی دابەشکاری بە پێچەوانەی بناغەکانی لیبرالیزم زانیوە و بە شتێکی بێ ئاکامی داناوە. دیارە وەك ئاماژەی پێکرا، سوسیال دیموکراسی لە ئەساسدا سوننەتێکی ئەورووپی بووە و لێکدانەوەی ئامریکایی بۆ ئەمە, زیاتر لە تاکخوازی و لیبرالیزمی ئەمریکاییدا کاریگەر بووە تا لە سوسیالیزمدا. لایەنگرانی دیموکراسیی کۆمەڵایەتی هەر چۆنێکی بێ دیفاع لە مافی کۆمەڵایەتیی دەکەن و پێیان وایە کە ئەم مافە لە سەدەی بیستدا بە سەرنج کەوتووە: لە سەدەی نۆزدە لە سەر مافی سیاسی، لە سەدەی هەژدە لە سەر مافی مەدەنی و لە سەدەی هەڤدە لە سەر مافی سروشتی پێداگیرا بوو. ئەمەش لە خۆیدا لێکدانەوەیەکی لیبراڵییە بۆ دیموکراسیی کۆمەڵایەتی، لە بەر ئەوەی لە باتی پێداگرتن لە سەر چەمکی سوسیالیستی بەرپرسایەتیی دەوڵەت، لە سەر چەمکی مافی تاك پێداگرە. هەندێ نووسەر لەمەش زیاتر چوونەتە پێش و کەڵك وەرگرتن لە مافی کۆمەڵایەتییان بە شەرتی هاووڵاتی بوون بە مانای دروستی وشە لە دیموکراسیی ئەمڕۆییدا لە قەڵەم داوە. لە دواییدا ئەو شتەی کە ئەمڕۆ لە دیموکراسیی کۆمەڵایەتی وە چنگ دەکەوێ، شتێك زێدەتر لە دیفاع لە دەوڵەتی

خێرومەنـد نییـە. دابیـــن کردنـی کـاری تـەواو، پـێ ڕاگەیشتـــن، کەمکردنـەوەی کـەلێنی چـینایەتی لــە ڕێگــای سیاسـەتی ماڵییـــەوە، زیـادکردنی خــەرجی گشـتی و... هتــد، گرینگتـــرین کارەکـانی دەوڵـەتی خێــرومەند بـووە. دیـــموکراسیی کۆمەڵایــەتی شـتێك زیاتر لە دیـموکراسیی لیبـراڵ و بەم حاڵەش شتێك کەمتـر لە سۆسیالیزمە.

٦-٣. دیـموکراسیی پیشەسازی

مەبەست لـە دیـــموکراسیی پیشەسـازی، بـە کارهێنـانی بناغـەکانی دیـموکراسی بـۆ کاروژیانی چینی کرێکارە. لـەم ڕوانگەیـەوە دیـــموکراسی تـەنیا بـۆ ژیـانی سیاسـی تەسـك ناکرێتەوە، بەڵکو دەکرێ لە ژیانی ئابووریشـدا بـەکار بێـت و بـە تایبـەت دەبـێ لـە ژیـانی کۆمەڵایــەتی و ئـابووریی کرێکارانـدا کـە زۆرینـەی خـەڵك دروسـت دەکـەن بـەکار بێـت. هەنـــدێ لــە نووســەران مەبەســت لــە دیـــموکراسیی پیشەســازی تــەنیا بەشــداریی کرێکــاران لــە تەویرگــەلی نابنەڕەتیــدا دەزانـــن، لــە بۆچــوونی ئــەوتۆدا دواکونتـــڕۆڵی بونیادەکان لە بەردەسـتی چـینی بەڕێوبـەر، یـان سـەرمایەداردا دەمێنێتـەوە. هەنـدێکی تـر دیـــموکراسیی پێشەسـازی تـەنیا بـە شـێوە هاوکـاریی کرێکـاران لـە کونتـــڕۆڵی ئیـدارەی بونیـــادە ئابووریەکانـــدا مســـۆگەر دەبیـــنن. لــە ڕوانگەیــەکی دیکــەوە دیـــموکراسیی پیشەســـازی بـــە مانـــای بەشـــداری کریکـــاران لـــە دارایـــی بەشـــێك لـــە ســـامانی شیــرکەتەکاندایە، بە جۆرێك لانی کەم بـە قـەد خـاوەن بەشـانی گچـکە دەسـتیان بـە سـەر بەڕیوبەرایەتیـدا بـڕوات. هــەر وەهــا هەنـــدێکی تــر لــە لایــەنگرانی دیـــموکراسیی پیشەســـازی، خوازیـــاری بەڕێوەبــــەری هاوبەشــــی دەســـتەی بەڕێوەبـــەر و نوێنـــەرانی کریکـــارانن. لــە دواییـــدا هەنـدێك تـا ئـەو جێگایـە دێنـە پێشـێ کـە دیـــموکراسیی پیشەسازی لەگەڵ کونتـــڕۆڵی چـینی کرێکـار بـە سـەر هـەموو سیسـتەمی ئابووریـدا بـە یەکێك دەزانن.

لەسەریەك هەموو قوتابخانەكانی دیموكراسیی پیشەسازی خوازیاری جۆرێك شێوە كۆنترۆلی كرێكاران بە سەر كارگا و كارخانەكاندان. هەندێ نووسەر لە باتی «دیموكراسیی پیشەسازی» واتای دیموكراسیی ئابووری، بەڕێوبەری كرێكاری و خودموختاریی ئەوانیان بەرزكردووەتەوە.

دیموكراسیی پیشەسازی لە ئەدەبیاتی سیاسیدا بە گشتی پەیوەندی بە ئانارشیزم و سەندیكالیزمەوە بووە. گەرچی هەموو قوتابخانەكانی سوسیالیستیش بە جۆرێك خوازیاری دیموكراسیی پیشەسازی بوونە. بۆیە نووسەران ریشەی هزری دیموكراسیی پیشەسازی چوون یەك بۆ پرودۆن، بیرمەندی ئانارشیت و كارل ماركس دەگێڕنەوە. بەشێك لە ئامانجە سەرەكییەكانی دیموكراسیی پیشەسازی، لە دیموكراسییەكانی ئەمڕۆدا مسۆگەر بوونە. لە نێوان وڵاتە سوسیالیستەكانی پێشوودا، تەنیا یۆگسلاڤیا، دیموكراسیی پیشەسازی بە رێك و پێكی بەڕێوە دەبرد. جۆرێك لە دیموكراسیی پیشەسازی ئەمڕۆكە لە وڵاتانی ئەڵمان، ئسپانیا و ئیتالیادا باوە. زۆر لە خاوەنرایان دیموكراسیی پیشەسازی وەك كەرەستەیێك بۆ هێدی كردنەوەی دیموكراسیی سیاسی لە سیستمگەلی سەرمایەداریدا دەزانن و ئەوەش بە رێگای ئاشتبوونەوەی نێوان دیموكراسی و سوسیالیزم دەزانن.

٦-٤. دیموكراسیی مەسیحی

حیزبە دیموكرات مەسیحییەكان, فەلسەفەی سیاسی و بنەمای فیكری خۆیان لەمەڕ دیموكراسی لە سەرچاوەكانی مەسیحییەتەوە هەڵدەگۆزن. بزاڤی دیموكراسیی مەسیحی بریتی لە حیزب، رێكخراوە سازیی، گروپی سیاسیی رەنگاوڕەنگ بە تایبەت لە وڵاتانی كاتۆلێك مەزهەبی ئەورووپی، سەرچاوەی دیموكراسیی مەسیحی بۆ دژكردەوەی كڵێسەی كاتۆلیك بۆ دژی دنیای نوێ و بۆچوونی لیبرالیزم، ناسیونالیزم و سوسیالیزم دەگەڕێتەوە. لیبرالگەل،

سوسیالیستەکان و ریفۆرمخوازانی ئەورووپا لە سەرەتای سەدەی نۆزدەوە کڵێسەی کاتولیکیان بە لەمپەری گەشەی کۆمەڵایەتی و یەکیەتیی نیشتمانی لە قەڵەم دەدا, لە ئاکامدا کڵێسەی کاتولیك لە دۆخی دژ کردەوە لە سەر بۆچوونی سیاسی و کۆمەڵایەتی دەستی بە تیۆری دارشتن لەم بارەوە کرد. فاتیکان پێشتر لە سەدەی نۆزدەدا بە شێوەی رەسمی بنەماکانی لیبرالیزم و دیموکراسی مەحکووم کردبوو. هەندێ لە قەشەکانی کاتولیك کە لە هەل و مەرجی کۆمەڵایەتیی نوێدا خوازیاری مافی مەدەنی، ئازادیی سیاسی و جیایی دین لە سیاست بوون لە لایەن کڵێسیەی کاتۆلیکەوە مەحکووم کران و هەندێ دامەزراوەی دیموکراتیکیی کاتولیکی هەڵوەشێنرانەوە. لە فەرەنسە تەنیا لە دەیەی ۱۹۳۰دا بوو کە بە دامەزرانی «حیزبی دیموکراتیکی خەڵکی» دیموکراسیی مەسیحی شێوەییێکی رێکخراوەیی نوێی بە خۆیەوە گرت. ئەم حیزبە دوای شەری دووەمی جیهانی وەك «بزاڤی کۆمارخوازی خەڵکی» هاتە ناسین و تا ۱۹٦۹ لە تێکۆشان بوو. لە ئەڵمان، کاتولیکەکان بە دژ کردەوە لەگەڵ چاکسازیی فەرهەنگی ئۆتوفۆنی بیسمارك «حیزبی ناوەند»یان پێکهێنا کە ئەم حیزبە رەخنەی لە بۆچوونی لیبرالیزم و سوسیالیزم پێکەوە دەگرت و داخوازی ئەوە بوو بە شێوەی مەسیحی لەگەڵ دۆزی چینی خوارەوە بجووڵێنەوە. لە ئیتالیا لەگەڵ ئەوەی دەستیان بە سەر مڵك وماڵی کلێسە لە ساڵی ۱۸۷۱دا گرت, پاپ بۆ نێو فاتیکان پاشەکشێی کرد و بەشداری کاتولیکگەلی لە سیاسەتدا قەدەغە کرد. دواتر فاتیکان دیموکراسی وەك جۆرێك حکوومەتی شەرعی وەرگرت، بەڵام لە سەر بە رەسمی ناسینی دینی کاتولیك بۆ وڵات پێداگر بوو. فاتیکان, هاوکات رەخنەی لە لیبرالیزم و سوسیالیزم دەگرت و لە مافی کرێکاران بۆ دروست کردنی سەندیکای مەسیحی پارێزگاری دەکرد. کڵێسەی کاتولیك لە ساڵی ۱۹۱۸ قەدەغە بوونی بەشداریی کاتولیك لە سیاسەتدا هەڵوەشاندەوە و دوای ئەمە «حیزبی خەڵکی»یان دامەزراند.

هەر ئەم حیزبە سەرەتای گیرسانی حیزبی دیموکرات مەسیحیی ئیتالیا لە پاش شەڕی جیهانی دووەم بوو و تا ساڵی ١٩٩٤ حیزبی دەستڕۆیشتوو بە حیساب ئەهات. لەو ساڵەدا ڕێبەرایەتیی حیزب بە هۆی تێوەگلان لە فەسادی ماڵیی بەربڵاودا، حیزبیان هەڵوەشاندەوە و لە باتی، «حیزبی خەڵکی»یان دامەزراند.

گرینگترین تیوریسیەنی دیموکراسیی مەسیحی ژاك مارتین (١٨٨٢-١٩٧٣) فەیلەسووفی کاتۆلیکی فەڕانسەوی بوو. ئەو لە کتێبی جۆربەجۆری خۆیدا وەك مەسیحییەت و دیموکراسی (١٩٤٢) ئیستدلالی دەکرد کە فرەخوازی ئازادی و «کەسایەتیی» مرۆڤ لە سەر بنەماکانی مەسیحی بوون بونیادنراوە. چەمکی «کەسایەتیی» مرۆڤ لە مەسیحییەتدا بە لای ژاك مارتینەوە لە چەمکی «تاك بوونی» لیبرالیستەکان هێژاترە. بە رای مارتین, دیموکراسی بۆ دابین کردنی کەسایەتی و ئازادیی مرۆڤ گونجاوترین سیستمە. لە دیموکراسیدا, فرەخوازیی دینی پارێزراو دەمێنێ و دەوڵەت سەبارەت بە ئایین و دینە جۆربەجۆرکان نەرمی دەنوێنێ. بە رای مارتین گەرچی دارایی تایبەتی، مافێکی سروشتییە، بەڵام ئەمە بەرپرسایەتی کۆمەڵایەتیشی دورست کردووە. لەسەریەك دیموکراسیی مەسیحی و حیزبەکانی دیموکراتیك مەسیحی لە فەڕەنسە، ئاڵمان، ئیتالیا، ئوتریش، بلژیك، هۆڵەند و وڵاتانی دیکە بە مەبەستی پشتیوانی لە بۆچوونی کۆمەڵایەتیی کلێسەی کاتولیك سەریان هەڵدا و بە تین وەرگرتن لە بنەماکانی مەسیحییەت کەوتنە پارێزگاری لە دیموکراسی، مافی مرۆڤ، ئاسایشی کۆمەڵایەتی ئابووریی تێکەڵ لە سەر بناغەی سەرمایەداری و یەکیەتی ئەورووپا. دوای ساڵی ١٩٨٩ حیزبی دیموکرات مەسیحی لە روسیا و وڵاتانی تری ئەورووپای رۆژهەڵات پێیان گرت و دامەزران. حیزبە دیموکرات مەسیحییەکان خاوەنی ڕێکخراوەیەکی نێونەتەوەییشن و گەورەترین گروپی یەکگرتووی حیزبی پارلەمانی ئەورووپا لە ئیسترازبورگ پێك دێنن. حیزبی دیموکرات مەسیحییەکان لەسەریەك هێور و میانەڕەو بە حیساب دێن و بەگژی گروپی پەڕگیری راست و چەپدا، دەچنەوە.

٦-٥. دیموكراسی له سەر بنەمای نوێنەرایەتیی بەرژەوەندی و گروپگەل

هەندێ لە لایەنگرانی دیموكراسی لە باتی هەڵبژاردنی نوێنەران لە ناوچەی جوغرافیی دیاریكراو، پاریزگاری لە هەڵبژاردنی نوێنەریی گروپ و رێكخراوی كۆمەلایەتی, دەكەن. بە رای ئەوان گرینگترین بەرژەوەندی, هەر وەها گروپگەل دەبێ لە رەوەندی تەویر كردنی بریاردانی گشتیدا لە بەرچاو بگرێن. سوسیالیستە سەندیكاییەكان خوازیاری نوێنەرایەتییەكی ئەوتۆ بوون و لە دەیەكانی سەرەتای سەدەی بیستدا دەیانویست چاكسازی لە دیموكراسیدا پێك بێنن. بە رای ئەوان دەبێ لە پەنای پارلەمانێكی پێكهاتوو لە نوێنەرانی ناوچە جوغرافییە جیاوازەكان، پارلەمانێكی تری پێكهاتوو لە نوێنەری سەندیكاكان، گروپەكان، سازمانەكان، پیشەسازی و... هتد پێك بێت. پارلەمانی یەكەم پێویستە تەنیا بپەرژێتە سەر دۆزە هاوبەشەكانی هەموو تاقم و سازیەكان، بەلام پارلەمانی سەندیكایی دەبێ دەربارەی بەرژەوەندی هەر یەك لەوان و باشترین رێگای دابین كردنی ئەو بەرژەوەندیانە هاوبیری بكات. پرەنسیپی نوێنەرایەتی بەشە جۆراوجۆرەكانی كۆمەڵ لە دیموكراسیی چەند نەتەوەیی ، سەندیكایی و ئەنجومەنیدا بالاّ دەستە.

٦-٥-١. دیموكراسیی چەند نەتەوەیی

دیموكراسیی چەند نەتەوەیی، جۆرێك سیستەمی سیاسییە كە تیایدا چەند گروپی نەتەوەیی - ئایینی - فەرهەنگی لە دەسەلاتی سیاسیدا بەشدارن و لە بریاری سیاسیدا دەوریان هەیە. چوار تایبەتمەندیی ئەم دیموكراسیانە بریتین لە:

١- بەشداریی نوێنەرانی نەتەوە سەرەكییەكان لە رەوەندی بریار وەرگرتندا.

٢- ئەو قەومانە دەبێ خاوەنی خودموختارییێكی بەربلاوی ناوخۆیی بن

٣- دابەش بوونی دەسەلات بە پێی گرینگی ئەو گروپانە.

٤- هێزی ((ڤیتۆ)) بۆ گروپە كەمینەكان

بەشداریی نوێنەرانی نەتەوەکان لە ئیدارەی حکوومەت, بە تایبەت لە بەشی بڕیار وەرگرتن و بەڕێوەبردندا لەوانەیە شکڵی سازمانیی جۆراوجۆر بە خۆیەوە بگرێ، یەکێك لەم دەوڵەتە یەکگرتووانە لە دیموکراسیی پارلەمانیدا کە زۆر ناسراوە بلژیکە. شکڵی نوێنەرایەتیی گروپگەلی قەومی و ئاییني بەهێز لە کابینەی حکومەتدا وەك ئەو شێوەیە لە کابینەی حکومەتی حەوت کەسی سوویسدا بەرچاو دەکەوێ. لە سیستەمی بەڕێوبردنی لوبناندا، پلەکانی باڵا وەك سەرۆك کۆماری لە نێوان تاقمە نەتەوەیی و مەزهەبییەکاندا دابەش دەکرێت کە تیایدا کۆمار بۆ مەسیحیی مارۆنی، سەرۆك وەزیری بۆ موسڵمانانی سوننی، سەرۆکی پارلەمان بۆ موسڵمانی شیعە لە بەر چاودەگیرێ. سەرەڕای ئەمە دابەش کردنی دەسەڵات لە نێوان هێزە قەومییەکاندا لە سیستەمی پارلەمانیدا لە سیستەمی سەرۆکایەتی ئاسانترە لە بەر ئەوەی لە سیستەمی سەرۆکایەتیدا هێزی بەڕێوەبەر بە گشتی لە دەستی کەسێك دایە کە سەرۆك کۆمارە.

سەبارەت بە خودموختاریی نێوخۆیی، هێزی بڕیار وەرگرتن سەبارەت بە دۆزەکانی هەر نەتەوەییێ بە هەمان قەوم دەسپێردرێ. ئەگەر ئەو گروپە نەتەوەییانە لە ناوچەی جوغرافیای تایبەتدا جێگیر بووبن، خودموختاریی نێوخۆیی وەك سیستەمی فیدراڵی دێتە بەرچاو، بۆ وێنە زۆربەی فەڕانسەزوانانی کانادا لە پارێزگای «کێبك»دا نیشتەجێن. ئەگەر گروپە نەتەوەییەکان لە باری جوغرافییەوە تێکەڵ بن لەم حاڵەدا خودموختاری تایبەتمەندیی ناجوغرافی بە خۆیەوە دەگرێ. بۆ وێنە بە پێی یاسای گشتی ١٩٦٠ قیبرس، دوو پارلەمانی جیاواز بۆ یۆنانییەکان و تورکەکان، دامەزراوە کە هەرکامیان لە توانایاندا هەیە لە کاروباری فەرهەنگی، ئاییني و فێرکاریدا یاسای تایبەت دەر بکەن.

مەبەست لە دابین کردنی هێز بە ڕێژەی گرینگایەتی گروپە نەتەوەییەکان بە گشتی ئەمەیە کە پلەکانی بەڕێوەبەرایەتیی پارلەمانی و دیوانی و هەر وەها خەرجی گشتی بە پێی حەشیمەت و گرینگی تاقمە نەتەوەییەکان دابەش بکرێت. باشترین

شێوەی دابین کردنی نوێنەرایەتی ئەم گروپانە لە پارلەماندا هەمان سیستەمی نوێنەرایەتیی ڕێژەییە. بەڵام کاتێ گروپە نەتەوەییەکان لە ناوچەیێکی جوغرافی تایبەتدا بەکۆ بن، سیستەمی هەڵبژاردنی زۆربایەتی، لەگەڵ سنووری هەڵبژاردنی یەك ئەندامیدا نزیك بە ئامانجە. شێوەییێکی تر بەم جۆرەیە کە ژمارەیێکی دیاریکراو لە کورسیەکانی پارلەمان بۆ هەر کام لە نەتەوەکان لەبەر چاو دەگیرێ.

مافی «ڤیتۆ» لە لایەن کەمینەکانەوە بە گشتی بۆ بابەتی گرینگ و سەرومالّی وەك بڕیاردان سەبارەت بە سیستەمی هەڵبژاردن، سیستەمی شارەدارییەکان و یاسادانان لە بابەتی فێرکاری و فەرهەنگیدا کورت دەکرێتەوە. سەرەڕای ئەمانە مافی ڤیتۆ لەم بارەوە زۆر جار بەشێك لە پێکهاتنی زارەکی نێوان تاقمە قەومییەکان لە یاسای گشتیدا ڕەنگ ناداتەوە.

٦-٥-٢. دیموکراسیی سەندیکایی

دیموکراسیی سەندیکایی, جۆرە دیموکراسییەکە تیایدا ئەنجومەنەکانی نوێنەری بەرژەوەندی و گروپی دیاریکراو کە بە شێوەی رەسمی لە لایەن دەوڵەتەوە وەرگیراوە و لە بەشەکانی هاوبیری، سیاسەتدانان و بەڕێوە بردنی سیاسیدا دەوریان هەیە.

دیموکراسیی سەندیکایی (کە دیارە دەبێ لە دەوڵەتی سەندیکالیست کە لایەنی ئابووریی دەوڵەتانی پاوانخواز و فاشیستی سەدەی بیستەمە جیابکرێتەوە) دوای شەڕی جیهانی دووەم لە ئەورووپا پێک هات. لەم دیموکراسییەدا، ئەنجومەنە بنەڕەتییەکان وەك سەندیکای کارمەندان، پیتۆڵی، کرێکاری و... هتد دەورێکی گرینگ لە سیاسەتدانانی دەوڵەتیدا دەبینن و لە بەرانبەردا پشتیوانی ئەندامانی خۆیان لەو سیاسەتانە و بە شێوەی ناڕاستەوخۆ لە دەوڵەت دەستەبەر دەکەن. لەم وڵاتانە لە پەنای پارلەمان بە مانا گشتییەکەیدا، جۆرێك پارلەمانی سەندیکاییش هەیە کە بە تایبەت لە زەمینەی سیاسەتگەلی ئابووریدا بڕیار دەدات. بە هەر حاڵ لەم دیموکراسییانەدا، هەموو ئەنجومەن و سازمانە کۆمەڵایەتییەکان خاوەنی گرینگی و قورسایی چون یەك نین. نموونەی دیموکراسیی سەندیکایی لە نەمسا و سوێد و هۆڵەندا هەن.

بەشی حەوتەم

پاساو و رەخنەکانی دیـموکراسی

پاساو ڕەخنەکانی دیـــموکراسی

داکـۆکیکردن لــه دیـــموکراسی بــه گشــتی لــه ڕوانگــەی قوتابــخانەی وەك لیبـــرالیزم، پڕاگمــاتیزم، پڕەنســیپی خێــر٧، نســبیخوازی و ئاوەزخوازیــەوە بــووە کــه لــەویَ بــه بەڵگــەی جۆربــەجۆری وەك دابیـــن کردنــی ئــازدیی تــاك، مافـــی سروشــتی، مەســڵەحەتی تــاك، بەرژەوەنــدیی کـۆ، دابیـــنکردنی سەقامگیـــریی سیاســی، دەســتەبەر کردنــی بــەرەو پــێش چــوونی ئــابووری و... هتــد لــه دیـــموکراسی دیفاعیــان کــردووە. لــه بەرانبــەردا، ڕەخنــه لــه دیـــموکراسی بــه گشــتی لــه لایــەن قوتابــخانەی وەك، پارێزگــارخوازی، هەڵکــەوتووخوازی٨، فاشیزم، بۆچــوونی ڕۆمــانتیــك و نەزەرییــەکانی سیاســیی ئایینییــەوە بــەکار هــاتووە و لــەویَ بــه بەڵگەی وەك ســەرکەوتنی نــەفامی بــه ســەر کۆمــەڵ، زۆرەملیــی زۆربایــەتی، کزبــوونی ئاکــاری کۆمــەڵ، وەشــانی پووچــخوازی، ســەرهەڵدانی کــیَ لــەکێی کۆمەڵایــەتی، زاڵبــوونی هەســت و ســەلیقەی عەوامانــه ، لــه نێــو چــوونی نــا بەرابــەریی سروشــتی، یەکسانســازیی کۆمەڵایــەتی، باڵادەستی سەرمایەداری، دیـموکراسیان لۆمه کردووە.

٧-١. داکۆکیکردن له دیـموکراسی

پاســاوی جۆراوجــۆر بــۆ داکــۆکیکردن لــه دیـــموکراسی لــه ئــارا دایــه. خــاڵی نــەزەری وەرچــەرخانی ئــەم بەرنگارییانــه جۆراوجــۆرە و دەکــریَ بــه پێــی ئــەو خاڵــه بەرجەســتانه ، ئــەم بــەرنگاری و پاســاوانه پۆلێـــن بەنــدی بکــرێن، دیــارە بــەرنگاری و پاســاوی ئــەوتۆ خــاڵی هاوبەشــیان هەیــه و لــه بیـــری سیاســیی بیـــرمەنداندا بــه شــێوەی تێکــەڵ و پێکــەڵ دەر دەکەویَ.

٧- اصالت فايده
٨- نخبه گرايي

٧-١-١. پاساوی دیموکراسی له سەر ئەساسی بێ ئیمکانی و دەستهێنانی مەعریفەی یەقینی و حەتمی

هەندێ لە فەیلەسووفە کۆن و نوێیەکان وەك ئیستوارت میل، برتراند راسل و کارل پوپر لە چاوی مەعریفەتناسانەی پڕ دوودڵییەوە لە دیموکراسی بەرنگاریان کردووە. ئیستوارت میل پێی وا بوو کە زانست و مەعریفەت بە گشتی بەرهەمی کردەوەی کۆمەڵایەتی، هاوبیری و وتووێژە، ئەگینا راستی بە شێوەی بەرچاو٩، رەها و گشتی وەرناگیرێ. لە بەر ئەوەی، شك و نەبوونی یەقین و ناحەتمی بوون، پیشاندەری دۆخی ئینسانە و هەر مەعریفەتێك بەرهەمی تێکەڵاوی کۆمەڵە، بۆیە دیموکراسی تەنیا سیستەمی عەقڵانیی مومکینە. راسل و پوپر دەلیلیان دەهێنایەوە کە ناکرێت بە تەواوی و یەقینی رەهاوە لە سەر شتەکان مەعریفەت وەدەس خەین و حەتمیترین حوکمێك کە دەتوانین سەبارەت بە ئەسڵە زانستییەکان دەری بکەین ئەمەیە کە بڵێین تا ئێستا باتڵ نەبووەتەوە. بۆیە مەعریفەتی ئێمە سەرچاوەی لە توانایی ئێمە لە باتڵ کردنەوە دایە نەك لە ئاکامی سەلماندنی یەقینی و هەمیشەییدا.

بە رای پوپر «کۆمەڵی کراوە» ئاکامی بێ ئەملا و ئەولای «دنیای کراوە»یە، هەر وەها کە لە سنووری زانست و مەعریفەتدا کەرەسەی پێشکەوتنی ئێمە «باتڵ کردنەوە»یە، ئەم کەرەسەیە لە سنووری سیاسەت و کۆمەڵدا لە ئەستۆی «رەخنە»یە. کۆمەڵی کراوە، کۆمەڵێکی رەخنەوەرگرە، هەندێکی تر وتوویانە لە بەر ئەوەی هیچ پێوانەیەکی تر بۆ ناسینەوەی راستی لە ژیانی سیاسییدا نییە، تەنیا پێوانەی مومکین, ژماردنی دەنگی تاکەکان, یانی ژمارەیە.

٧-١-٢. حکوومەت بە سەر خۆدا بە جێتره لە حکوومەت بە سەر ئەوانی تردا

تۆمـــاس جفرســـۆن دەیـــوت گـــەر ئینســـانەکان وەك ئـــەوەی کـــە دژە دیـــــموکراسییەکان باوەڕیان پێیـــەتی، نـــاتوانن بـــە ســـەر خۆیانـــدا حکوومـــەت بکـــەن، بـــە شـــێوەی «اولـــی» نـــاتوانن بەســـــەر ئـــەوانی تـــردا حکوومـــــەت بکـــەن. بۆیـــە حکوومـــــەت بـــە ســـەرخۆ بەجێتـــــرە و مومکینتـــــرە تـــا حکوومـــــەت بەســـــەر ئـــەوانی تـــردا. وینســـتون چەرچـــیلیش دەیـــوت: دیـــــموکراسی دوای حکوومەتـــەکانی تـــر، باشتـــرینە. بـــە واتـــاییێکی تـــر گـــەر پاســـاوێك بـــۆ حکوومەت هەیە لە پێشدا بۆ دیـموکراسییە، دواتر بۆ جۆرەکانی تری حکوومەت.

٧-١-٣. پاساوی دیـموکراسی بە پێی وەکیەکی سروشتیی مرۆڤـ

گـــەر قـــەبوولی کـــەین کـــە مرۆڤـــەکان بەرابـــەرن لەدایکبوونـــدا و لـــە ئاکامـــدا قـــەبوولّ بکەین کە هـــەمووان مافـــی بەرابـــەریان هەیـــە بـــۆ ئـــەوەی بەشـــداری لـــە حکوومـــەت بـــە ســـەر خۆیاندا بکـــەن. هـــەر وەهـــا بـــەو پێیـــەی کـــە مرۆڤـــەکان بـــە پێـــی حـــوکمی سروشـــت، ئـــازاد لـــە دایـــك بوونـــە، مافـــی خۆیانـــە ســـەبارەت بـــە وەرگـــرتنی دەســـەڵاتی سیاســـی, یـــان پـــەیڕەوی فەرمانـــەکانی، بـــە ئـــازادی دەنگـــی بـــۆ بـــدەن, یـــان لـــە دژی بوەســـتـــن. ئیســـتدلالی جەماعـــەتی پەیـــــمانیی کۆمەڵایـــەتی لـــە ســـەر ئاوەهـــا ژێربێژیەکـــە. بـــە رای ئـــەوان، ئـــازادی و بەرابـــەری دەســـــپێکی مافـــە، مـــــاف, دەســـــپێکی پێکهـــــاتن و رازی بـــــوون پێویســـــتی پەیـــــمانیی کۆمەڵایـــەتی بـــۆ وەرگـــرتنی دەســـــەڵاتی حکوومەتـــە و حکوومـــــەتێکی ئـــەوتۆ دیـــارە کـــە دیـموکراسییە.

٧-١-٤. پاســاوی دیـــموکراسی بـــە پێـــی بەرفـــەرمانیی خـــەڵك لـــەو یاســاگەلەی کـــە خۆیان پەسەنیان کـردووە. بـە رای رۆسـۆ تـەنیا لـە سیسـتەمی دیـــموکراسیدا، مرۆڤـەکان کـە ئـازاد لـە دایـك بوونـە، دەتـوانن لـە هـەمان کاتـدا کـە لـە حکوومـەت بـەرفرمانی دەکـەن, ئازادیی خۆیان بپارێزن، لـە بـەر ئـەوەی لـە دیـــموکراسیدا مرۆڤـەکان فەرمانبـەری یاسـایێك دەکـــەن کـــە خۆیـــان دایاننـــاوە. کـــە وابـــوو بەرفـــەرمانیی لـــە یاســـاکانی خـــۆ, هـــەمان

٩- عيني

بەرفــەرمانیی لــە خۆیــە و ئەمـــەش مانــای ئازادییــە. کــە وابــوو لــە دیـــموکراسیدا بەرفـەرمانیی لـە یاسـا و ئـازادی یـەك شـتە و یەکسانیشـە. لـەم هـەل و مەرجـەدا تەنانـەت ئازادییــەکانی خــەڵکی قووڵتــر دەبنــەوە و تایبەتـــمەندییەکی مــەدەنی و ئــەخلاقی بــە خۆیـەوە دەگـرێ. لـەم روانگەیـەدا دیـــموکراسی تـەنیا حکوومــەتی شـەرعی و مومکینـە، لـە بەر ئەوەی لێرەدا ئـازادی و یاسـا یەکێکـە، بـە واتـایێکی تـر دیـــموکراسی تـەنیا حکوومــەتی خاوەن ماف و شەرعییە کە لەگەڵ ئازادیی ئینسان دەسازێ.

٧-١-٥. پاساوی دیـموکراسی بە پێی سوود

جێرمــی بنتهــام، فەیلەسوفـــی گــەورەی ئینگلیســی، ئیســتدلالی دەکـرد ئەگــەر هــەموو مرۆڤــەکان داخــوازی و نیــازی یەکســانیان هەیــە و شــادی و رەنـــجیان وەك یەکــە، کــە وابــوو رازی کردنی نیاز و شادی هیچ کەسێك ناتوانێ باڵاتر بێت لە شادیی خەڵکانی تر.

کـە وابـوو ئـەو شـتەی کـە پێویسـتە لـە راوێـژی گشـتی پێوانـە بـێ، ئـەژمارە، یـەعنی ژومـــارەی ئـــەو کەســـانەی کـــە لـــەو راوێـــژە بەهرەمەنـــد دەبـــن. بـــەم شـــێوە دیـــموکراسی حکوومەتێکە کە تیایدا زیـاترین رادەی شـادی بـۆ زیـاترین خـەڵك لـە بەرچـاو دەگیـــرێ. بـەو پێیە کە کاری ئەساسی حکوومــەت بــە بــڕوای بنتهـام دابیـــن کردنــی ئاسـایش و کامــەرانی و خێریی گشــتیە و خــەڵك لــە بــاری شایســتە بــوون بــۆ بەهرەمەنــد بــوون لــەو حکوومەتــە وەك یــەکن، کــە وابــوو هــیچ شــتێکی دیکــە جگــە لــەوەی کــە خــەڵك بــۆ خۆیــان هــەڵی دەبــژێرن، ئامانــجی حکوومــەت بــە حیســاب نایێــت. بــە وتــەی بنتهــام «ئــەو نەزەریــەی کــە پێــی وابــێ ئامانـــجی دەوڵـــەت پـــێش خســـتنی خێـــر و شـــادییە، تـــەنیا ئامانـــجی دەوڵـــەت لەگـــەڵ ئامانــجی ژیانی مرۆڤــ بەیەکسانی لە قەڵەم دەدات».

٧-١-٦. پاساوی دیـموکراسی بە پێی مەسڵەحەتـخوازیی ئینسان

گەر دامەزرانی حکوومەت بۆ دابین کردن و راگرتنی مەسڵەحەتی خەڵکە، لەم حاڵەدا خەڵکی بۆ خۆیان باشتر لە هەر کەسێك دەزانن چییان دەوێت و مەسڵەحەتیان لە چیایە و هەر لەم رووەوە لە هەر سەرچاوەیەکی تر شایستەترن تا بە سەر خۆیاندا حکوومەت بکەن. تیۆرییە تازەکانی دیموکراسی هەر بەم پێیە حکوومەتی خەڵك سەروەری پاساو دەدەن. لەم سیستمەدا دەنگی خەڵك، باشترین پێوانە و باشترین کەرەسەی هەڵسەنگاندنی بەر حەق بوونی حکوومەتە، هەر ئیستدلالێك کە سەرچاوەیەکی دیکە جگە لە خودی خەڵکی، لە ناسینی مەسڵەحەتیان بە پێشتر و ساڵحتر بزانێ، بێ گومان بۆلای حکوومەتێکی نادیموکراتیك، زۆرەملێ, یان تۆتالیتار دەئاژوێ.

٧-١-٧. پاساوی دیموکراسی بە پێی پەیوەندیی دیموکراسی لەگەڵ ئاشتیخوازیدا

بە پێی ئەم دەلیلە، ئیحتمالی ئەوەی کە وڵاتە خاوەن دیموکراسییەکان لەگەڵ یەك بە شەڕ بێن، کەمترە لە وڵاتانی نادیموکراتیك. لە بەر ئەوەی خەڵك بە گشتی لە شەڕ و هەڵا بێزارن و گەر دەسەڵاتیان لە حکوومەتدا بێ لە شەڕ خۆ دەپارێزن، شەڕی گەورە و گچکە بە گشتی لە لایەن حکوومەتی زۆرەملی، کەللە شەق, یان حکوومەتگەلی ئولیگارشی و داخراوەوە بەرێ خراون.

٧-١-٨. پاساوی دیموکراسی بە پێی دەستەبەرکردنی گەشەی ئابووریی سەرمایەداری

بە پێی ئەم ئیستدلالە, دیموکراسی پەیوەندییەکی مێژوویی نزیك و تەنانەت کاریگەری لەگەڵ سەرهەڵدانی کۆمەڵگای پیشەسازی و گەشەی ئابووریدا هەیە. دیموکراسی و سەرمایەداری هەر دوو لە سەر ستوونی ئازادی چەقاون و ئازادی بێ یەکێك لەمانە بەردەوام نابێ. سەرمایەداری جێ خۆشکەری سەرهەڵدانی دیموکراسی و دیموکراسی پێویستیی درێژەدانی سەرمایەداری بووە. لایەنگرانی قوتابخانەی

نیولیبرالیزم، دیموکراسی و سەرمایەداری بەم شێوەیە بە ئاشقە و ماشقەی١٠ یەکتری دەزانن. تەنانەت بە بڕوای فردریک فۆن هایک، فەیلەسوفی بەرەچەڵەک نەمسایی، بازاڕی ئازاد هەر وەك ڕێك و پێکییەکی هەڵقوڵاو بە پشتیوانی مەعریفەتناسانەی دیموکراسی لە قەڵەم دەدرێ. دیموکراسی و بازاڕی ئازاد هەر دوو سیماییێکن لە ڕێك و پێکی هەڵقوڵاو سەراسەری جیهان «کاتالاکسی». ئازادی و دارایی بە جەوهەر هاولفن. کەوا بوو هەر جۆرە ئاستەنگێ لە سەر دارایی لە ڕێگای سوسیالیزم، دەوڵەتی ئاسایش یان بەرنامەی دەوڵەتییەوە دابنرێ، لەگەڵ ئازادی ناخوێنێ و بە پێچەوانەی ڕێك و پێکی هەڵقوڵاوە.

٧-٢. ڕەخنەگرتن لە دیموکراسی

دیموکراسی لە کۆنەوە بەر هێرش و ڕەخنە کەوتووە. بە گۆڕانی چەمکی دیموکراسی، دیارە ڕەخنەکانیشی گۆڕاون. تا پێش شۆڕشی فەڕانسە، دیموکراسی بە گشتی لای زانایانی سیاسی ناحەز و نابەدڵ بوو. تەنیا لەم سەدەیەدا دیفاع لە دیموکراسی گشتی بووە. یەکەم ڕەخنەکاری لە لایەن بیرمەندانی یۆنان و بە دژی دیموکراسیی ڕاستەوخۆی یۆنانی هاتە ئاراوە. دیموکراسیی یۆنانی کە لە سەر ئەساسی بەشداریی ڕاستەوخۆی هەموو هاووڵاتیان، لە مەجلیس و دانیشتنە گشتیەکاندا و جێگۆڕکێی مەقامەکان لە نێویاندا بوو، لەگەڵ دیموکراسیی ئەمڕۆ، کە لە سەر بنەمای نوێنەرایەتی و حیزبی سیاسییە، جیاوازیی بنەڕەتی هەیە. هەرۆدۆت مێژوونووسی گەورەی یۆنانی، دیموکراسیی یونانی بە حکومەتی خەڵکی نەفام و خۆپەرەست و هەژار دەزانێ و پێی وا بوو خەڵك پێویستیان بە پشتیوانی و ڕێنومایی پادشاکانە. توسیدید مێژوونووسێکی دیکەی یۆنان پێی وابوو کە دیموکراسیی یۆنانی بە سانایی بۆ حکومەتی لات و لووت دەگۆڕێ کە دەتوانێ خەڵکی عاقڵ بتۆقێنێ و سیاسەتی دەرەکی ناعەقڵانی بگرێتە بەر. ئەفلاتوون، حکومەتی دیموکراسیی ئەتینای، بە

١٠- لە جیاتی لازم و ملزوم داماناوە. گەرچی لازم و ملزوم گەر بە تەنیا بە کار بێن، ئاشقە و ماشقە بۆ مانای ئەوان نابن.

بەرپرسی ئیعدامی سوقرات دەزانی و هەر وەها پێی وابوو ئەمە حکوومەتی خەڵکانی نەفامە کە لە ناسینی « مسُثل»دا دەستەوەستانن. بە رای ئەفلاتون خەڵکی رەشۆکی، لە ئاکاری عەدالەت و هێوری بێ بەهرەن و تووشی زەوق و شەهوەتن. بە رای ئەفلاتونەوە، رێورەسمی هەڵبژاردنی ئەندامانی شورای ٥٠٠ کەسی ئەتینا بە پێی پشك، کارێکی بڵحانەیە. هەر وەها کە ناکرێ دوکتۆر, یان کابان بە پێی پشك هەڵبژێرێ، هەر وەها ئەوانەش کە خاوەنی پیشەی سیاسیین ناکرێ بەم شێوەیە کاریان پێ بسپێرێ.

هەر وەها بە رای ئەفلاتوون دیموکراسی, خەڵك بۆلای فریودان (دیماگۆژی) دەئاژوێ. لە بەر ئەوەی رێبەرانی حکوومەتی دیموکراسی، ئەو شتانە بە خەڵکی دەڵێن کە حەزیان لێیەتی، نەك ئەو شتانەی پێوستیان پێی هەیە. هەر چۆنێکی بێ دواتر ئەفلاتوون رای سەبارەت بە دیموکراسی هێور کردەوە و دیموکراسی و مۆنارشی وەك توخمی ئەسڵی رژێمگەلی تێکەڵ لە قەڵەمدا. بە رای ئەو دیموکراسی باشترین حکوومەتە لە نێوان خراپترین حکوومەتگەل «یەعنی جەباریەت، ئۆلیگارشی و دیموکراسی».

بۆچوونی ئەرەستوو بە رادەی ئەفلاتوون سەبارەت بە دیموکراسی رەخنەیی نەبوو. ئەو تێکەڵەیەك لە دیموکراسی و ئۆلیگارشی لە چوارچێوەی «پۆلیتی»دا بە باشترین شێوەی حکوومەت دائەنا، لە بەر ئەوەی لەم حکوومەتەدا بێ دەسەلات و خاوەن دەسەلات لە ترس و زۆرەملی سەبارت بە یەکتری دەپارێزرێن، بەم حاڵەیشەوە باشترین حکوومەت بە لای ئەرەستووەوە، حکوومەتی چینی نێوەنجیە کە خاوەنی هێورین، لە کاتێکدا حکوومەتی خاوەن دەسەلات و بێ دەسەلات بۆ لای پەرگیری و بنەگیری دەئاژوێ. هەر بەم جۆرە سیرۆن سیاسەتمەداری بەناوبانگی رۆمی، دیموکراسیی تۆخی بە هۆی داوەشانی ژیانی سیاسی دەزانی و خوازیاری حکوومەتێکی تێکەڵ لە توخمی مۆنارشی و ئارسیتوکراسی و دیموکراسی وەك باشترین حکوومەت بوو.

بیری سیاسیی مەسیحییەت لە سەدەکانی نێوەڕاستدا سەرومڕ بە دژی دیموکراسی بوو، زۆر لە زانایانی ئەو کاتە ئاماژەیان بە رستەیەکی پەیامی «پولس ناردرا بۆ رۆمیان» لە کتێبی پیرۆزدا دەکرد، کە لەوێدا لە مەسیحییەکانی خواستبوو تا لەو دەسەڵاتانەی کە خواوەند لە رووی زەوی داینا‌وە پەیڕەوی بکەن. دیارە خەڵك بە رەعیەتی کاربەدەستان و سوڵتانەکان لە قەڵەم دەدران. تۆماس ئاکوئیناس، بیرمەندی گەورەی سەدەی ناوەڕاست, حکوومەتی شاهی تەسك کراوە بە یاسای پێ باشتر بوو، لە دیموکراسی و حکوومەتی شاهی بەرانبەر بە حاکمییەتی خواوەند لە سەر جیهان دادەنا و پێی وابوو دیموکراسی بە پێچەوانەی نەزمی سروشتە. رەخنە لە دیموکراسی لە سەدەکانی نوێدا، لە نێو بیرمەندانی ئەورووپاییدا هەر وەها درێژەی کێشا. ماکیاڤیل زانای سیاسی سەدەی شانزدە گەرچی ئەم پەندی «دەنگی خەڵك، دەنگی خوایە» زۆر بە نابەجێ نەدەزانی، سەرەڕای ئەمەش پێی وابوو کە خەڵك لە پەنای ئەشراف و دەوڵەمەنداندا تەنیا یەکێك لە کۆڵەکەکانی حکوومەت دروست دەکەن. بە رای ئەو دیموکراسی سیستەمیکی ناسەقامگیرە و هێزی دەوڵەت ناپارێزێ، حکوومەتی بە هێز, پێویستی بە رێبەرێکە کە ژیانی سیاسی رێك بخات، هەر بەم شێوەیە تۆماس هابز لە کتێبی لۆیاتان (١٦٥١) لە نێوان جۆرەکانی حکوومەت وەك مۆنارشی، ئارسیتوکراسی و دیموکراسی، مۆنارشی زیاتر لەوانی دی بە پارێزەری ئاسایش و هێمنایەتیی کۆمەڵ دەزانێ. بە رای هابز دیموکراسی بە مانای حکوومەتی راستەوخۆی خەڵك لە رێگای مەجلیسی گشتییەوە بە کردەوە بەڕێوە ناچێ. بە رای ئەو خەڵك بە گشتی لە بیری خواستی تایبەتیی خۆیاندان، زۆرترین دەورێك کە دەتوانێ لە حکوومەتدا بۆ خەڵك لە بەر چاو بگیرێ ئەمەیە کە سەبارەت بە دەسەڵاتی حاکمییەت رەزایەتی خۆی دەرببڕێ. هابز هەر وەها سەندیکا، گروپەکان و نەهادەکانی کۆمەڵی مەدەنی بە «کرمی سکی دەوڵەت» ناو دەبرد.

رەخنە لە دیموکراسی دوای شۆڕشی فەڕانسە گەیشتە چڵەپۆپە. ئیدمۆند برك لە کتێبی چەند تێبینییەك سەبارەت بە شۆڕشی فەڕانسە (١٧٩٠) دیموکراسی بە پڕ

شەرمتـــرین جـۆری حکوومـــەت بـاس کـردووە، لـە بـەر ئـەوەی ئـەم حکوومەتـە هـیچ پێوانەیـەکی سـەرتر لـە دەنـگ و رای خـەڵکی ڕەشـۆکی ناناسـێت. دیــموکراسی دوژمـنی ئەخلاقـە، بـەم مانایـە کـە لـە ڕێگـای عـەقڵ و حیکمەتـەوە وەردەگیـــرێ و عـەقڵ و حیکمـــەت لای خـــەڵکی ڕەشـــۆکی دەس ناکـــەون. بـــرك لـــە بەرانبـــەردا خوازیـــاری «ئەشرافـــیەتی سروشـــتی» بـــوو. بـــە رای ئـــەو گـــەورەترین کێماســـیی نەزەرییـــەی دیــموکراسی لـەم خاڵـەدا بـوو کـە یاسـای بـە هـەڵقولاو لـە ئیـرادەی خـەڵکی عامـەوە دەزانـی. بـە زەیـنی ئـەو، نـەریت و دەمـارگرژی بنـەمای هێـز و راگـری کۆمـەڵن و دیـــموکراسیی شۆڕشـــگێڕانە و ئاوەزمەنـد بـە هێـرش بـۆ سـەر نەریتـەکان، بناغـەی کۆمەڵ لەق دەکات. برك پێی وابوو کـە مافـی دەنگـدان دەبێ تـەنیا بـۆ ئەشـراف تەسـك بکرێتەوە، لە بەر ئـەوەی بـەردەوام هێـز و دەستڕۆیشـتووی ئـەوان زیـاتر لـە خـەڵکی گشـتی بێ پرەنسـیپە زەینیـەکانی بەرابـەری، ئـازادی و مافـی مرۆڤ، نەریتـەکانی کـۆن و جێ گرتـوو سسـت دەکـات. ئـازادی و بەرابـەری لـە مانایـەکی زەینیـدا، بیـرێکی هڵـوڵن و نـاکرێ مافـی مرۆڤـ لـە «تـەبعی مرۆڤـە»وە هـەڵ هێنجـێ، لـە بـەر ئـەوەی مرۆڤـ بەردەوام لـە نـاخی کۆمەڵەیـەکی دیـاریکراودا دەژی. چـینی بـاڵا شـیاویان بـۆ حکوومـەت زیـاترە، لـە بـەر ئـەوەی سەرچـاوەی عـەقڵ و فەرهـەنگیی پێشـینیانن و راگـری نـەریت و بایـەخ و هـەڵگری شارسـتانیەتن. ئیمتیـازی چـینی بـاڵا بـۆ حکوومـەت کـردن، ئاکـامی هۆکاری سروشتی نیـن، بەڵکو بەرهـەمی ئـەو هەلـە باشـانەیە کـە لـە بەردەسـتی ئەوانـدا بـووە. چـینی بـاڵا بـە بەرەکـەتی پێگـەی کۆمەڵایـەتییان، زیـاترین بەشـیان لـە عـەقڵ و فەرهەنگی سەدەکانی پێشوو وەدەست هێناوە.

هیگـل، فەیلەسووفـی گـەورەی سـەدەی نـۆزدەی ئاڵمـان، رەخنـەی لـە چـەمکی ئەساسـیی دیـــموکراسی، واتـا حاکمییـەتی ئیـرادەی خـەڵك دەگـرت، بـە بـڕوای ئـەو چـەمکی لیبـرالی «خـەڵك» وەك کۆمـەڵێك تـاکی جیـا و سـەربەخۆ، شـتێکی شاشـە. مانای ئەوتۆ لـە خـەڵك شـتێکی زەینیـە و نـاتوانێ خـاوەنی ئیـرادەیێکی سـەربەخۆ بێـت. فەلسـەفەی سیاسـیی هیگـل سـەرتاپا لەگـەڵ چـەمکی پەیـمانی کۆمەڵایـەتی وەك

بنەمای دیـــموكراسی دژایـەتی هەیـە ، ئـەو پێـی وابـوو دەوڵـەت یـەكێك لـە نیشـانەكانی پوختە بوونی ئۆرگانیسـتی روح لـە مێژوودایـە و ژیـانی تـاك تـەنیا لـە دەروونـی دەوڵەتـدا مانـا پەیـدا دەكـات. كـارل مـاركس و فریـدریك ئیـنگلس، حكوومـەتی دیـــموكراسیی لیبراڵیـــان بـــە حكوومـــەتی بـــورژوازی و ســـەرمایەداری دەزانـــی. بـــە رای ئـــەوان دیـــموكراسیی راسـتەقینە تـەنیا بـە لـە نیۆچـوونی سیسـتەمی سـەرمایەداری و سـوڵتەی چـینایەتی, یـەعنی لـە سوسـیالیزمدا مومكیـــن دەبـێ. نـەهادەكانی دیـــموكراسیی بـورژوازی وەك هەڵبـژاردن، مافـــی دەنـگ دانـی گشـتی، خـەباتی حیزبـەكان و... هتـد تەنیا سەرپۆشێكن بـۆ ئـەوەی سـوڵتەی چـینی حـاكم بشـارێتەوە. بـە رای ئـەوان سـوڵتەی چینایەتی لەگەڵ دیـــموكراسی كـۆ نابێتـەوە. بـە واتـایێكی دیكـە دیـــموكراسیی لیبـــراڵ و بـــورژوازی بـــە رادەی پێویســـت دیـــموكراسی نیـــن. چـــینی حـــاكم, ئیـــدئولوژیی دیـــموكراسی وەك ئایدیۆلۆژیایـەكی رووكـەش بـە سـەر چـینە بندەسـتەكاندا دەسـەپێنێ. بە بڕوای مـاركس «دیـــموكراسیی راسـتەقینە» تـەنیا پـاش وەلانـانی لـە خـۆ نـامۆیی[11] مرۆڤـەكان لـە سوسـالیزمدا مسـۆگەر دەبـێ. رەخنـەی مـاركس و ئیـنگلس لەمـەڕ دیـــموكراسی، لـە قۆنـاغی چـەپڕەوی و چاكسازیـخوازیەوە دەهاتـە بـەرباس، لـە لایێكـی تـرەوە رەخنـەی بیـرمەندانی نوخبـەخوازی وەك ویلفـرد و پـارەتۆ، گائتـانو موسـكا و... هتد لە قۆنـاغی راسـتـڕەوی و رەش بینیـەوە دەهاتـە بـەر بـاس، ویلفـرد و پـارتۆ (١٩٢٣-١٨٤٨) كۆمەڵناسـی ئیتـاڵی لـە قۆنـاغی نوخبەخوازیـەوە هێرشـی دەكـردە سـەر دیـموكراسی و لە راستیدا دیـموكراسی بە شتێكی نامومكیـن دەزانی.

بـە رای پـارەتۆ گەرچـی وەخۆخسـتـن و هانـدانی خـەڵكی لـە لایـەن نوخبەكانـەوە مومكینـە ، بـەلاّم حكوومـەت هـیچ كـات بـە دەسـتی خـەڵك ناكـەوێ، بـەڵكو بـەردەوام كۆمـەڵێك خـەڵكانی بـژاردە حكوومـەتیان لـە دەسـتایە. كـە وابـوو هـەموو حكوومەتـەكان، تەنانـەت دیـموكراسیش حكوومـەتی بـژاردەكانن. تـەنیا جیـاوازیی دیـموكراسی لەگـەڵ حكوومەتـەكانی تـردا لـەوە دایـە كـە ئـەو حكوومەتانـەی دیكـە لـە

[11]- از خود بیگانگی elination

کارتل دەچن، یەعنی یەکگرتن و یەکیەتیی نێوان تاقمە بژاردەکان بە حیساب دێت. کاری سیاسەت لە دیموکراسیدا دابەشکردنی ئیمتیازەکانە لە نێوان ئەم تاقمە یەکگرتوانەدا. بە رای پارتۆ سیاسەت پەیڕەوی لە یاسای ئاسنینی «سووڕانی بژاردەکان»١٢ دەکات، کە وابوو لاوازی و نەتوانینی بژاردەکانی حاکم، دەبێتە هۆی ئەوەی گروپی بژاردەی تازەنەفەس بگەنە دەسەلات. هەر بەم پێیە «مێژوو گۆڕستانی ئەشرافیەتەکانە». جەوهەری سیاسەت بە لای پارتۆوە زۆر و هێزە. بۆیە ئەو شتەی کە لایەنگرانی دیموکراسیی وەك رازی بوون و قانع بوون و هۆگریی خەڵك ناوی دەبەن لە فێڵێك زیاتر نییە. کە وابوو دیموکراسی بە مانا دڵخوازەکەی لەگەڵ راستی ژیانی سیاسی ناخوێنێ. بە بڕوای گائتانوموسکا (١٨٥٨-١٩٤١) هەموو حکومەتەکان بە بێ لە بەرچاو گرتنی ئەوەی کە بە خۆیان دەڵێن, دیموکراسی، ئەشرافی, یان مونارشی لە هەر حاڵدا حکومەتی تاقمێکی کەمی بژاردە، بە سەر زۆرینە دایە. هەر کۆمەڵێك لە دوو بەش، چینی حاکم (کەمینە) و چینی فەرمانبەر «زۆرینە» پێکهاتووە. لە دیموکراسییە رووکەشەکانیشدا «نوێنەرایەتی» خەڵکی لە راستیدا لە لایەن کەمینەیێکی رێکخراوەوە دیاری دەکرێن کە سەر بە چینی کاربەدەستن. بە بڕوای موسکا هەڵبژاردن لە دیموکراسییەکاندا، رکەبەرییێکی نابەرابەر لە نێوان کەمینەی سازماندراو و زۆرینەی بێ سازماندایە. بەم حاڵەشەوە موسکا لە ژێر کاریگەریی ئەزموونی وەخۆخستنی فاشیستی لە ئیتالیادا بیری خۆی سەبارەت بە بێ کردەوەیی خەڵکی، کەمێك گۆڕی و هاتە سەر ئەو بڕوایە کە حزووری خەڵکی وەخۆ کەوتوو١٣ لە ژیانی سیاسیدا بە هۆی دنەدانی گروپی سیاسییەوە نە تەنیا مومکینە بەڵکو شتێکی ئێکجار ترسهێنەرە.

موسکا سەرەڕای بۆچوونی رەخنەئامێزانەی سەبارەت بە لیبرالیزم و دیموکراسی، بە کردەوە داکۆکی لە حکومەتی پارلەمانی و دیموکراسی، لە بەرانبەر دەست درێژیی مۆسولینیدا، دەکرد. بە رای ئەو باشترین جۆری حکومەت، حکومەتێکە کە لە سەر هاوسەنگی هێزەکانی کۆمەڵ لە سنووری سیاسیدا

١٢- گردش نخبگان Elite cycle
١٣- بسیج شده

دامەزراوە. هەر چەندە هەبوونی هێزی کۆمەڵایەتی کە خاوەنی سەرچاوەی جۆراوجۆری دەسەڵات وەك، سامان، هێزی لەشکری، ئایین، زانست و... هتد ن، لە حکوومەتدا زێدەتر بن، سەقامگیریی سیاسی زیاترە. بەڵام دیموکراسی لە مانا ڕۆژئانەکەیدا لە ڕوانینی مۆسکاوە، حکوومەتێکی سەقامگیر نییە، لە بەر ئەوەی تەنیا نوێنەرایەتی یەکێك لە هێزەکان قازانجی چەند لایەنە یەعنی خەڵکی ڕەشۆکی هەژارە.

جورج سانتایانا (١٩٥٢-١٨٦٣) فەیلەسووفی بە ڕەگەز ئەسپانی ئەمریکی، دیموکراسی بە حکوومەتی خەڵکی نەفام و چەواشە دەزانیێ. بە ڕای ئەو سەڵتەنەت, درێژەی سروشتیی دەسەڵاتی باوك لە سەر بنەماڵەیە و ئەشرافییەتیش دەرمانی نەزانی و ناهێژایی خەڵکی ڕەشۆکییە. ئەو دیموکراسی بە حکوومەتێکی چۆل و هۆڵ لە گەورەیی و شانازی و هاونشینی کلۆڵی و داڕزیوی دەزانی.

بە نەزەری سانتایانا گرینگترین تایبەتەکاریی دەوڵەت, دابین کردنی نەزم و ئاسایشە و دیموکراسی لەم بارەوە کەمترین دەسەڵاتی هەیە. ئەو وتەیێکی بەناوبانگی لە وەسفی حکوومەتی خەڵکدا هەیە کە بەم جۆرەیە «هێزی فیکریی خەڵکی ڕەشۆکی بە ڕادەی فیکری کرمێکە بەڵام هێزی پەنجەکانی بە قەدەر هێزی پەنجەی ئەژدیهاییێکە، هەر کەس ئەم ئەژدیهایە بکوژێ قارەمانێکە». ڕێگە چارە بۆ حکوومەتی خەڵکی عەوام، حکوومەتی بژاردەکانە کە دەتوانێ هەم بە شێوەی پادشایی و هەم بە شێوەی ئەشرافی بێتە ئاراوە. خۆزە ئورتگای گاست (١٩٥٥-١٨٨٣) فەیلەسووف و ئەدیبی ئەسپانی لە ڕەخنەگرانی گەورەی دیموکراسی بوو. ئەو بە پێچەوانەی بژاردەخوازان کە حکوومەتی خەڵکی ڕەشۆکییان بە نامومکین دەزانی پێی وابوو کە دیموکراسیی هاوچەرخ, هەمان حکوومەتی خەڵکی ڕەشۆکییە. بە ڕای ئەو دیموکراسی لە سەرەتاوە کە قەرار بوو حکوومەتی یاسا بێت، ئێستا کە بۆ حکوومەتی حەز و مەیل و هەوەسی خەڵکی ڕەشۆکی گۆڕاوە، خەڵکی ڕەشۆکیی هاوچەرخ لە هەموو سنوورەکانی ژیان قووت بووەتەوە و چۆنایەتی ژیانی مرۆڤی وێران کردووە. دیموکراسیی خەڵکی ڕەشۆکی بە بۆچوونی ئورتگا زەخسان و کارەساتێکی فەرهەنگییە. لە دیموکراسیی ڕەشۆکیدا بژاردەگەل ڕێنوێنی و فەرماندەیی خۆیان لە

دەست داوە و لە ئاکامدا پێوانەکانی ئەخلاق و فەرهەنگ بزر بوونە. بە نەزەری ئورتگا، فاشیزم یەکێك لە دیارەکانی دیموکراسیی رەشۆکی نۆژەنە. لە چاخی نۆژەندا، بڵخەی کاسکەری خەڵکی رەشۆکیی، لە هەموو جێگایێك دەبیستریٚ و کۆمەڵگای رەشۆکی بنەمای دیموکراسیی نۆژەن چێ دەکات. دیموکراسی و فەرەهەنگی ئەمریکی ئەمرۆکە بووە بە «بەهشتی خەڵکی رەشۆکی».

جیوانی جنتلیە (١٩٤٤-١٨٧٥) فەیلەسووفی فاشیستی ئیتاڵی پێی وابوو کە سەرەڕای بانگەشەی لایەنگرانی دیموکراسی، حکوومەتی زۆرینە مومکین نییە. دیموکراسییەکان تەنیا وەهمی سەروەریی خەڵك دروست دەکەن و لە راستیدا دەسەڵات هەمیشە لە دەستی کەمینە دایە. بە بڕوای جنتلیە وشەی دیموکراسی لە سەدەی بیستەمدا وەها شۆرەت و ناوبانگێکی وەدەست هێناوە کە هەموو ئیدئولۆژیاکان تەنانەت فاشیزمیش خۆی بە دیموکرات لە قەڵەم دەدات. ئەویش بەم شەرحەوە کە فاشیزم خۆی بە نوێنەری گەلیٚ رێکخراوە لە سەندیکاکاندا دەزانیٚ نەك نوێنەری زۆرینەی بیٚ قەوارە و بیٚ ئیرادەی خەڵکی. مارتین هایدگر (١٩٧٦-١٨٨٩) فەیلەسووفی ئەڵمانی لە پەنای بەرنگاری لە فاشیزم، رەخنەگری دیموکراسی بوو. هایدگر دوای ساڵی ١٩٣٣ چووە نێو حیزبی نازییەوە و چەند سوخەنرانییێکی بۆ پشتیوانیی «شۆڕشی» هیتلەر ئەنجامدا و پێی وابوو کە نازیزم دەتوانیٚ ئەورووپا لە دوای هیچ و پووچخوازیی دیموکراسیی بورژوایی رزگار بکات. بە بڕوای ئەو کۆمەڵگای نۆژەن تووشی هێزی تێکدەری و شارنشینی بووە و تایبەتمەندیی رەشۆکی پەیدا کردووە. بەڵام کۆمەڵگای دڵخواز دەبێت لە سەر بنەمای چەند پلەیی و رێك و پێکی و نەریتی کۆمەڵایەتی سەر لە نویٚ رێك بخرێتەوە. سیستەمی فرەحیزبی، سیستەمێکی فاسدە، تەنیا سیستەمی یەك حیزبی لە ژێر رێبەری پێشەواییێکی تاك و تەنیادا دەتوانیٚ یەکیەتی گەل بپارێزیٚ. تەنانەت دوای جەنگی دووەمی جیهانیش، هایدگر لە ساڵی ١٩٦٦دا راگەیاند کە دیموکراسی ناتوانیٚ رێگا چارەیێك بۆ دنیاو کۆمەڵی بەتکنیککراو بدۆزێنەوە.

لیوشتـــراوس (١٨٩٣-١٩٧٣) لــه روانگــەی فەلســەفەی کلاســیکەوە هێرشــی بــردە ســەر لیبــراڵ دیــموکراسیی مــودێرن. ئــەو پێــی وابــوو کــە دیـــموکراسی و لیبـــرالیزم نــاتوانن لــە پلــەی تــاك لــە بەرانبــەر پێلــی بــێ ســنووری توتالیتــاریزم و بزاڤــی خــەڵکی رەشۆکی لە سەدەی بیستەمدا بەرەنگاری بکەن.

لیوشتـــراوس لـــە فەلســـەفەی رەهـــا لـــە بەرانبـــەر نســـبیخوازی، مێـــژووخوازی، زانســـتخوازی و زانســـتە نوێکـــان بـــە گشـــتی دیفـــاعی کـــرد. ئـــەو پێـــی وابـــوو لـــە نێـــوان فەلســـەفەی رەهـــا و دیـــموکراسیدا، زاتـــەن هـــیچ پەیوەنـــدییەك نییـــە. فەیلەســـوفان نـــاتوانن لەگەڵ دیـموکراسی رێـك بکـەون، لـە بـەر ئـەوەی دیـــموکراسی پـێ لـە سـەر بەرانبـەری گشـتی دەچـەقێنێ و فەیلەسـووفان کـە لـە راسـتیدا پێیـان وایـە مەعریفـەت لـە پـاوانی ئەوان دایە دانوویان ناکوڵێ.

بەشی هەشتەم

هەنگاو بەرەو دیـموکراسی و ئاسۆی داهاتووی

هەنگاو بەرەو دیموکراسی و ئاسۆی داهاتووی

نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم شایەتی پێشکەوتنی بەرچاوە لە جێگیربوونی دیموکراسیی. هەندێ لە نووسەران باس لە شەپۆلێکی نوێ لە دیموکراتیزاسیۆن دەکەن کە لە کۆتایی ١٩٧٠وە دەستی پێکردووە و لە ئاکامدا زۆر وڵاتی ئەمریکای لاتین، ئەورووپای ڕۆژهەڵات و ئاسیا و ئەفریقای تەنیوەتەوە. ئەزموونی سیستمگەلی توتالیتار، تاک حیزبی، دەسەڵاتخوازی ڕاست و چەپ کە لە درێژەی سەدەی بیستدا تووشی شکستی یەك لە دوای یەك هاتن، سەرەڕای هەموو ئەمانە, دیموکراسی هەر وەها ڕووبەڕووی دوژمن و مەترسی و تەنگژەی جۆراوجۆرە. هێشتا فاشیزم، نیوفاشیزم، دەسەڵاتخوازی، سوننەتخوازی، بنەڕەتخوازی، پارێزگاری و عەسکەرخوازی، دیموکراسی و شێوە ژیانی دیموکراتیك دەخەنە مەترسییەوە. لە لایێکی تریشەوە ڕەوەندی نوێی «جیهانی بوون» ئاستەنگی نوێی بۆ دیموکراسی بە مانا وەرگیراوەکەی دروست کردووە. لەم بەشەدا دەکەوینە لێکدانەوەی پێشکەوتنی شەپۆلەکانی دیموکراسی و ئەو لەمپەرانەی کە بەر بەو شەپۆلانە دەگرن.

٨-١. شەپۆلەکانی دیموکراسیی

مەبەست لە شەپۆلەکانی دیموکراسی، ئەو گۆڕانگاریانەیە کە لە ناوچەیێك, یان بەشێك لە جیهان بە سەمتی بەدیموکراسی کردنی زێتر روویان داوە و دوای ئەوەی گەیشتوونەتە چڵەپۆپە، لانی کەم لە هەندێ وڵاتدا بووەتە هۆی سەقامگیربوونی دیموکراسی. ڕەوەندی بڵاو بوونەوەی دیموکراسی خاوەنی ناوەندگەلی شوێن و کات بوو. هەر بەم پێیە وەك شەپۆڵ چوونەتە پێش. دیارە دەربارەی زەمان و مەودا زەمانییەکان و هاتنەکایەی شەپۆلەکانی دیموکراسییەوە، لە نێوان خاوەنڕایاندا بیروڕای جۆراوجۆر هەیە، بۆ وێنە ساموئل هانتینگتون زانای سیاسیی ئەمریکایی باس لە سێ شەپۆڵ دیموکراسی دەکات: یەکەم لە ساڵی ١٨٢٨وە تا ١٩٢٦، دووەم لە جەنگی جیهانی دووەم تا دەیەکانی ١٩٦٠ و سێیەم لە کۆتایی دەیەی ١٩٧٠وە تا دواتر.

فـیلیپ ئشـمیتر نووسـەرێکی دیکـەی ئـەمریکی، بـاس لـە چـوار شـەپۆلی دیـموکراسی دەکـا: یەکـەم شـەپۆلی «بـەهاری ئـازادی» لـە ئـەورووپا کـە لـە سـاڵی ۱۸٤۸وە دەسـتی پـێ کـرد، بـەڵام زۆری نەخایانـد و لـە سـاڵی ۱۸٥۲ زۆر وڵات بـەر شـەپۆلی دیـموکراسی کـەوتبوون، بـۆ دۆخـی پێشـوویان پاشەکشـەیان کـرد. شـەپۆلی دووەم کـە لـە دەور و بـەری شـەڕی یەکـەمی جیهـانی دوای ئـەوە هاتـە ئـاراوە، هەڵوەشـانەوەی ئیمپراتـۆری رووسـیا و نەمسـا بـووە هـۆی سـەرهەڵدانی دەوڵـەتی نـوێ کـە لـە سـەرەتاوە پەیوەسـتی دیـموکراسی بـوون. کۆمـاری وایمـار جێگـای ئیمپراتۆریـای ئاڵمـانی گرتـەوە و لـە زۆر وڵاتـی دیـموکراتیی بـاکوور و باشـووری ئـەورووپا مافـی دەنـگ دان پـەرەی ئەسـتاند و حیزبـی نـوێ بەشـداری کاروبـاری سیاسـی بـوون، شـەپۆلی سـێیەم دوای جـەنگی دووەمـی جیهـانی دەسـتی پـێ کـرد، دیـموکراسیی نـوێ لـە ئاڵمـان و ئیتالیـا چـێ بـوون و زۆر وڵاتـی ئـەورووپای بـۆ دۆخـی پێشتـری خۆیـان گەڕانـەوە. سـەرەڕای ئەمانـەش رەوەنـدی دژی ئیسـتعمار، شـەپۆلی دیـموکراسی بـۆ دەرەوەی ئـەورووپا بـڵاو کـردەوە. هـەر وەهـا رژێـمی دیـموکراتیك لـە ژاپـۆن و کۆریـای باشـوور هاتنـە ئـاراوە. لـە ئـاخردا شـەپۆلی چـوارەمی دیـموکراسی بـە کودەتـای نیزامییـەکانی پورتـەغاڵ لـە ۲٥ نیسـانی ۱۹۷٤ بـە دژی دەوڵـەتی سـەرەڕۆی ئـەوێ دەسـتی پـێ کـرد. لـە دوای ئەمـەدا، گۆڕانکـاری لـەو چەشـنە لـە یۆنـان و هەنـدێ وڵاتـی ئامریکـای لاتیـن هاتنـە کایـەوە. بـە رای ئـەم نووسـەرە شـەپۆلی چـوارەم هێشـتا درێـژەی هەیـە و شـەپۆلی چـوارەم بـە بـەراورد لەگـەڵ ئـەوانی تـردا جیهانگیـرتر بـووە و وڵاتـانی باشـووری ئـەورووپا، ئامریکـای لاتـین، ئاسـیا و رۆژهـەڵاتی ئـەورووپای لـە مـاوەی (۱۹۸۹-۱۹۷٤) گرتۆتـەوە. ئـەم شـەپۆلە بـە شـێوەیێکی کەمڕەنگتـر هەنـدێ لـە وڵاتـانی رۆژهـەڵاتی ناوەڕاستی داگیـر کردووە. جگە لەمانە ئـەم شەپۆلە لـە ئـەوانی تـر بـە تەوژمتـر بـووە و لـە ئاکامدا گەڕانەوەی بـۆ دۆخـی پێشـووتر کەمتـر بـووە و قووڵتـرین ئـاڵ و گـۆڕی لـە وڵاتـانی کۆمۆنیسـتی پێشـوو پێکهێنـاوە و زەخـت بـۆ پـەرە پێـدانی دیـموکراسی لـە وڵاتـانی دیکـەی وەك چیـن، پیرۆ، تایلەنـد و ئێران بـە جـوانی هەسـت پـێ ئـەکرێ. بـۆ لێکدانـەوەی هـاتنی شـەپۆلەکانی دیـموکراسی, زۆربـەی نووسـەران ئامـاژە بـە تیـۆری «بڵاوبوونـەوە»۱٤ دەدەن،

۱٤- اشاعه

بەم مانایە کە گەیشتنی سەرکەوتووانەی هەر ولاتێك بە دیموکراسی دەبێتە سەرچاوەی چاولێکەری بۆ ولاتانی دیکە. بە تایبەت دراوسێکانی ناوچەییێك لە کارتێکەریی گۆڕانگاریی سیاسی بە سەر یەکتریدا بێ بەش نابن. ئەم گریمانە بە تایبەت سەبارەت بە شەپۆلی چوارەم راستتر دێتە بەرچاو، لە بەر ئەوەی هیچ رووداوێکی جیهانی هاوبەش وەك شەڕ و... هتد, ولاتانی باسکراوی تووشی ئاڵ و گۆڕ نەکردووە. بلاو بوونەوەی پەیوەندییە نێونەتەوەییەکانیش رەوەندی (بلاوبوونەوە)ی زیاتر تین داوە.

ئایدیۆلۆژیایەکی دیکە کە بۆ لێکدانەوەی دیموکراسی باسی لێوە دەکەن، ئایدیۆلۆژیای هێزی پاڵ پێوەنەرە. بە پێی ئەمە، لەگەڵ پەرە سەندنی دیموکراسی لە هەر ولاتێکدا، فشاری رووداوە نێونەتەوەییەکان لە هەمان ئاڕاستەدا زیاتر هێز دەگرێ. ئەو ولاتانەی کە دێرتر پەیوەستی دیموکراسی دەبن، بەر زەختێکی زیاتر دەکەون و لە لاییێکی تریشەوە نرخێکی کەمتر بۆ «تاقیکاری و خەتا کردن١٥» دەدەن و ئەمەش بۆ خۆی هاندەرێکە. یەکێك لە دەلیلەکانی سەلمێنەری ئەم تیورییە ئەمەیە کە لەگەڵ سەرکەوتنی شەپۆلی دیموکراسی لە هەر ولاتێکدا، رێکخراو و تاقمگەلێك بۆ پشتیوانی لە مافی مرۆڤ، مافی کەمینەکان، پشتیوانی لە بزاڤە دیموکراتیکەکانی ولاتانی دیکە و... هتد پەیدا دەبن کە هێزێکی پاڵ پێوەنەری زیاتر بە شەپۆلی دیموکراسی دەبەخشن. بە پەرەگرتنی شەپۆلی چوارەمی دیموکراسی لە دەیەکانی ١٩٩٠دا، بنەماگەلێکی بەربلاو لە دامەزراوە، ئەنجومەن، بزاڤ و رێکخراو لە ئاستی نێونەتەوەییدا بۆ پشتیوانی لە شەپۆلە نوێیەکانی دیموکراسی سەریان هەڵدا. بە واتایێکی دیکە زەمینەی نێونەتەوەیی بزاڤی دیموکراسی بەم شێوەیە تینی سەندووە. کە وابوو ئەو شتەی کە لە پەرە سەندنی تیۆریی دیموکراسیدا گرینگ و کاریگەرە، چەمکی خەیاڵیی «بلاو بوونەوە»نییە، بەڵکو خەباتی بە کردەوەی گروپ و سازی نادەوڵەتی لە ئاستی نێونەتەوەیی دایە. لەم روانگەوە گریمانەی بلاوبوونەوە ناتوانێ پەرە گرتنی شەپۆلی دیموکراسی لە ناوچە جیاجیاکانی جیهان، بۆ وێنە لە باشووری ئەورووپاوە تا رۆژهەلاتی ئاسیا لێك بداتەوە.

١٥- آزمون و خطا

بەم حاڵەیشەوە گریمانەی بڵاوبوونەوە لەو ناوچەگەلە کە لە باری چاندیەوە یەك ڕەنگن مانادارە. بۆ وێنە گۆڕانکارییەکانی کۆتایی دەیەی ١٩٨٠ بەرەو دیموکراسی لە ئامریکای لاتین کەم تا زۆر لە ژێر کار تێکەریی یەکتردا هاتنە ئاراوە. سەرەڕای ئەمە سیستەمی دیکتاتۆریی شیلی ژێر دەسەڵاتی پینۆشە لە بەرانبەر گۆڕانکارییەکاندا سەرسەختی لە خۆی نیشاندا. ڕێکردنی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ئەورووپا بۆ لای دیموکراسی لە دەیەی ١٩٨٥ یەك بە دوای یەك سەلمێنەری گریمانەی بڵاو بوونەوە و چاولێکەرییە. هەر چەندە هۆکاری سەرەکی ئەم شەپۆلە لە ناوچەکەدا، گۆڕینی سیاسەتی دەرەکی و نیزامیی یەکیەتی سۆڤیەتی دەورانی گورباچۆڤ بوو. هەر وەها دەتوانین بڵێین کاریگەریی سازمانە نێونەتەوەییەکان لە چوارچێوەی ناوچە جوغرافی و فەرهەنگیەکاندا زیاترە.

ئەو شتە کە بە جیهانیبوون، یەعنی ڕەوەندی پەرە سەندنی بازاڕی جیهانی، نێونەتەوەیی بوونی سەرمایە، لاواز بوونی دەسەڵاتی دەوڵەت، میللەتان و پەرە سەندنی پەیوەندی فەرهەنگی لە ئاستی جیهانیدا، پێی دەوترێ، لە خۆیدا تینی بە شەپۆلەکانی دیموکراسی داوە. هەرای وڵاتان سەبارەت بە دەست تێوەدرانی دەرەوەیی لە نێو کاروباری نێوخۆیان بە شێوەیێکی بەرچاو کەمڕەنگ بووە و جیا کردنەوەی سنووری نێوان سیاسەتی میللی و نێونەتەوەیی تووشی ئاڵۆزیکی گەورە هاتووە.

هەر لەم ئاسۆیەدا پەیوەندیی سازمانگەلی ئابووریی نێونەتەوەیی وەك سندووقی نێونەتەوەیی پوڵ و بانکی جیهانی، بەخشینی ئیعتبارات و ئیمتیازات و ئەندامەتی بە هەندێ تایبەتمەندییەوە کۆڵەوەس[16] کردووە وەك پاراستنی مافی

١٦- مشروط

مرۆڤ، چاکسازیی لە نەهادە سیاسییەکاندا و بەڕێوە بردنی هەڵبژاردنی دیموکراتیك.

بۆ وێنە یەکیەتی ئەورووپا دەورێکی گەروەی لە بنەجێ کردنی دیموکراسی لە ئەورووپای باشوور و رۆژهەڵاتیدا بینیوە و وەرگرتنی ئەندامی نوێی وەك کەرەسەییێکی گرنگ لەم بوارەدا بەکار هێناوە.

تیۆریی بژاردەی عەقلانی, لێکدانەوەییێکی دیکە سەبارەت بە رەوەندی دیموکراتیزاسیون دەخاتە بەردەست. لەم روانگەیەوە دیموکراسی لە هەل و مەرجێکی مێژوویی تایبەت و دەگمەندا دێتە ئاراوە کە لەوێدا دوو مەرج هاتبێتە ئاراوە: یەکەم حاکمێکی خۆپەرەست و دەسەڵاتخواز سەرنخوون بوو بێ، دووەم ئەو دژبەرانە١٧ی کە هێز دەگرنە دەست لە کۆمەڵێك تاقمی رەنگاوڕەنگ پێك هاتبن و لە نێویاندا تاقم, یا رێبەرێکی کارامە نەبێ. ئەگەر هیچکام لە گروپەکان بەسەر ئەوانی تردا سەر نەکەون رەنگە دوو دۆخ بێتە ئاراوە: یەکەم تەنگەژەی بێ کۆتایی لە نێوان گروپە هاوسەنگەکاندا و دووەم، پێك هاتن لە سەر پێکەوە ژیان. رێگای دووەم زەمینەی چەکەرەکردنی دیموکراسییە, کە وابوو دیموکراسی کاتێك مسۆگەرە کە گروپە پرش و بڵاوەکانی یاریی سیاسی بە سەرچاوەی هێزی چوون یەکەوە، ئامادە بن پێکەوە کار بکەن و پێکەوە بژین، رێگای پێشگیری لە دیسان سەقامگیربوونی حکوومەتی نادیموکراتیك, یا دەسەڵاتخواز، ئامادە کردنی هەل و مەرجێکە بۆ ئەوەی هیچ گروپێ، زاڵ نەبێ بە سەر ئەوانی تردا و پێشگیری بکات لە پاوانخوازیی ئەو گروپە بە سەر سەرچاوەکانی دەسەڵاتدا. لە هەل و مەرجی گۆڕینی حکوومەتی دەسەڵاتخواز بۆ دیموکراتیك زۆر جار کۆمەڵێ گروپ و هێزی سیاسیی تێکۆشەر و رەنگە لە نێوانیاندا پێکهاتن و ناکۆکیش ببێت. پێکهاتن لە سەر بواری گەیشتن بە دیموکراسی بەو هاوپەیمانیەتییەوە

١٧- مخالف

پەیوەستە کە کۆمەڵەی جۆراوجۆر بەشداری تێدا دەکەن. هەوڵدان بۆ سەقامگیریی دیموکراسی لەم دۆخەدا دەستەبەری ئاژاوە لە نێوان حکومەت «تاقمی حاکم» و دژبەرانی ئەوان لە لایێك و کۆمەڵی ناکار بە دەست, هاوپەیمانیی «گروپی دژبەر[18]» لە لایێکی ترەوەیە کە پارێزگاری لە دیموکراسی دەکەن. دژبەرانی حکومەتی دەسەڵاتخواز و لەسەرکار ئەبنە دوو دەستەوە: میانەڕەو و توندڕەو.

لە لایێکی ترەوە پارێزەرانی حکومەتی دەسەڵاتخواز و کاربەدەست دوو دەستەن، توندڕەوان و چاکسازیخوازان. بوار بۆ دیموکراسی بە چۆنیەتی هاوپەیمانیی نێوان ئەم بەش و تاقمگەلەوە بەندە. بۆ وێنە ئەگەر لە بەشی دژبەر، میانەڕەوەکان و لە بەشی پارێزەرانی دەوڵەت چاکسازیخوازان، مەیلی هاوکاری پێکەوە پەیدا بکەن, زەمینە بۆ هاوکاری خۆشتر دەبێ.

٨-٢. هەڵسەندگاندنی نیشانەکانی دیموکراسی

خوێندنەوەی رەوەندی دیموکراتیزاسیون پێویستی بە هەڵسەنگاندنی دیموکراسی, یان هەڵسەنگاندنی نیشانەکانی پێشکەوتنی دیموکراسی هەیە. نیشانەکانی دیموکراسی، ئاماژە بە دیموکراتیك بوونی حکومەت و جێکەوتنی ماف و ئازادییە دیموکراتیکەکان دەکەن. رادەی دیموکراتیك بوونی حکومەت، بە رادەی بەرپرسایەتیی کاربەدەستان و ئیمکانی بەشداری و کێبەرکێ لە ژیانی سیاسیدا بەندە. دیارە پێویستیی دیموکراتیك بوونی حکومەت, بەم مانایە دابین کردنی ئازادییە مەدەنی و سیاسی و بە تایبەت ئازادیی ئەندیشە و بەیان و کۆبوونەوە دەگرێتەوە. دیاری کردنی رادەی پەرە سەندووی دیموکراسی بە پێی ئەم نیشانەگەلە، لە بەرژەوەندیی جیاوازەوە بۆیان روانیوە. لە هەندێ لە توێژینەوە

١٨- گروه مخالف

سەرەتاییەکاندا وڵاتان یا بە تەواوی دیموکرات بوون یان نادیموکرات و نێوەنجییان نەبووە. لە خوێندنەوەکانی دواتردا لە سەر پلەکانی دیموکراتیزەبوون پێیان داگرت. ئیمتیازی ئەم خوێندنەوانە لەوە دایە کە کێشی سیستەمی سیاسی و رەوەندی دیموکراتیزە بوون لە بەرچاو دەگیرێ. دیموکراسیی سیاسی بە مانای سەرەوە رەنگە بە پلەی جۆراوجۆر و بگۆڕ لە سیستمگەلی سیاسیدا ببێت. رژیمێکی سیاسیی تایبەت، رەنگە هاوکات خاوەنی توخمگەلێك لە دەسەڵاتخوازی، ئۆلیگارشی و دیموکراتیك بێت. کە وابوو سەبارەت بە زۆر وڵات ناتوانین بڵێین سەد لە سەد دیموکراتیك یا نادیموکراتیکە، بەڵکو تێکەڵێك لە توخمی رەنگاوڕەنگی تێدایە و بەردەوام پێویستە ئیمکانی گۆڕینی لە بەرچاو بگیرێ.

کە وابوو دەبێ شەبەنگێك لە بەرچاو بگیرێ کە سەرێکی لانی زۆری دیموکراسی و ئەو سەرەکەی لانی کەمی پیشان بدات و دواتر ئەزموونی وڵاتان بە پێی ئەو مەودایە پێوانە بکرێت. بەکار هێنانی ئەم رێگایە, خۆیندنەوەی بەراوردکاری لە نێوان سیستمە سیاسییەکاندا بە کەڵك وەرگرتن لە سیاهە و زانیاریی عەدەدی مسۆگەر دەکات. لە لایێکی ترەوە بۆ هەڵسەنگاندنی دیموکراسی پێوانەی عەینی و زەینی بە کار دێت. لە سەرەتای پەرەسەندنی زانستی نوێی سیاسی زیاتر پێوانەی زەینی بە کار دەهات, بەم مانایە کە نووسەران هەندێ تایبەتمەندیی گشتی «وەك ئازادیی چاپەمەنی، گرینگی راستەقینەی پارلەمان، پەیوەندیی هێزەکان و... هتد» یان وەك پێوانەکانی دیموکراسی لە بەر چاودەگرت و جەرهەری دیموکراتیکی وڵاتانیان بەو پێیە نیشانە دەکرد. لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەوە پێیان لە سەر پێوانە عەینیەکان وەك رادەی بەشداریی خەڵك لە هەڵبژاردن، رادەی کێبەرکێی ئیدئولۆژیك، چۆنیەتی پێکهاتەی پارلەمان، رادەی هەڵبژاردنی کاربەدەستانی سیاسی و... هتد دادەگرت.

کەڵك وەرگرتن لە نیشانە عەینییەکان، خوێندنەوەی مەودای دیموکراسی، یا هەڵسەنگاندنی دیموکراسی سانا کردەوە. بەم حاڵەیشەوە رەنگە نیشانە عەینییەکان سواو بن و ئیمکانی هەڵسەنگاندنی راستەقینە بە دەستەوە نەدەن. حکوومەت لەوانەیە ئامار و رەقەمەکانی هەڵبژاردن دەسکاری بکات. هەر وەها ئامار و سیاهەی تۆخ، ناتوانێ دەستێوەردانی ئیحتمالی پشتی هەڵبژاردن دەر بخات، هەندێ وڵات بۆ شەرعیەت بەخشین بە خۆیان لە رێگای جۆراوجۆرەوە خەڵکی بۆ نێوگۆڕەپانی هەڵبژاردن راپێچ دەکەن. هەر وەها شێوەی بەر بژار بوونی تاکەکان بۆ هەڵبژاردن و ئاستەنگی ئیحتمالی, تەنیا لە رووی ئامارەوە هەستی پێ ناکرێت. کە وابوو ئامار و نیشانە عەینییەکان بە تەواوی ناتوانن پیشاندەری تەواوی جەوهەری سیستەمی سیاسی بن و بۆیە لە نیشانەکانی زەینی کە بە پێی داوەری و زانیاریی گشتییەوە وەچنگ دەکەوێت، بۆ وێنە وەك رادەی ئازادیی راستەقینەی چاپەمەنی, یان رادەی سەرکوتی سیاسی، بۆ تەواو کردنی زانیاریی ئاماری کەڵکی لێ وەرگیرێ. بە گشتی پێوانەی وردتری دیموکراسی پێویستی بە کەڵك وەرگرتن لە هەر دوو نیشانەی عەینی و زەینی هەیە.

٨-٣. چاوەڕوانی داهاتوو

ئەمڕۆکە سیستەمی دیموکراسی زیاتر لە هەر کاتێکی تر لە ئاستی جیهانیدا پەرەی گرتووە. بەم حاڵەیشەوە دیموکراسی بەر هەڕەشە و مەترسیش کەوتووە کە جێگیر بوون و سەقامگیریی دەسکەوتەکانی دوا شەپۆلی دیموکراسی لەگەڵ ئاستەنگ رووبەروو کردووە. بە پێچەوانەی بۆچوونی هەندێ لە نووسەران، دیموکراسی تەنیا لە رێگای کەشاوی[١٩] شەپۆلە دیموکراسییەکانی نێونەتەوەیی و دەور و کارتێکەریی نەهاد و دامەزراوە نێونەتەوەییەکانەوە جێگیر

١٩- سرایت

نابێ بەڵکو پێویستیی بە پێگەیشتنی هەل و مەرجی نێوخۆش هەیە. هزر و هێزە دژە دیموکراتییەکان لە نێوخۆدا زۆر جار لە بەرانبەر شەپۆلە جیهانییەکانی دیموکراسیدا رادەوەستن، دیارە دیموکراسی پێویستی بە هەل و مەرجی لە باری کۆمەڵایەتی و ئابووری و چاندی نێوخۆیی هەیە و سەرهەڵدانی ئەم هەل و مەرجەش تا رادەییێك بە هۆی تێکۆشانی دیموکراتییەوە دەست دەکەوێت. «جێگیر بوونی دیموکراسی پێویستی تایبەتی بە گۆڕانگاری بنەڕەتی و پەیوەندییەکانی دەسەڵاتی سوننەتی هەیە و روونە کە هێز و بایەخە کۆنەکان لە بەرانبەر ئەم گۆڕانەدا دەوەستن. کە وابوو بەرژەوەندی دیموکراسی لە هەموو جێگاییێکدا بە کردەوە و بژاری هێزەکانی کاربەدەست و تاقمەکانی بندەست پەیوەندی هەیە.»

شەرتی یەکەمی درێژەی دیموکراسی لێرە دایە کە هیچ تاقمێك جگە لە نوێنەرانی بەربژاری خەڵکی, مافی حکومەت کردن و راوێژی نەبێت. کە وابوو سوڵتەی گشتی, یان رێژەیی، هەر یاریکەرێکی سیاسیی نابژاردە بۆ دیموکراسی, ئاستەنگی ئەساسی دروست دەکات. بۆیە دەسەڵات و دەسرۆیشتوویی سوپا لە سیاسەتدا و هەر وەها دەسرۆیشتوویی یاریکارانی دەرەوە لە حکومەتە دیموکراتیکەکاندا, یان گروپی زەخت و رێکخراوەی نهێنی و رووشاڵ دیموکراسی دەزەخسێنێ. لە لاییێکی ترەوە جیهانیبوون، پەرەسەندنی پەیوەندییەکان، بە نێونەتەوەیی بوونی بازاڕ و سەرمایە، بزۆزی بەرچاوی سەرمایەی ماڵی و هەر هۆکارێکی دیکە کە هێزی راوێژی کاربەدەستانی سیاسیی بژاردە لە ئاستی وڵاتدا کەم بکاتەوە، کارامەیی دیموکراسی تەسك دەکاتەوە، بەم مانایە کە پەرەگرتنی وابەستەیی سیاسیی نێو نەتەوەیی بەمەترسی لە سەر دیموکراسی حیساب دەکرێ و سەربەخۆیی سیاسیی وڵاتان کەم دەکاتەوە. زۆر لە نووسەران بەهێزبوونەوەی رەوەندی بە جیهانیبوونیان، وەك پەیا بوون و پەرەگرتنی نەهادە سیاسییەکانی

جیهانی، زۆر بوونی گرینگایەتی مافی نێونەتەوەیی و سازمانی نێونەتەوەیی و پەرەگرتن و هێز و دەسرۆیشتنی دامەزراوە بان نەتەوەیی مالّی و پیشەسازی، بە مەترسی لە سەر دیموکراسیی دەولّەتی نەتەوەیی دادەنێن. کارتێکردنی رەوەندە جیهانییەکان لە سەرکز بوونی دەسەلاّت و خودموختاریی دەولّەتی نەتەوەیی لە لایێك بە مانای لاوازبوونی هێزی دەولّەت لە کاروباری نێوخۆیی خۆی دایە و لە لایێکی ترەوە سپاردنی دەسەلاّتی راوێژ لە زۆر بواردا بە بازارە مالّی و پولّی و کۆمپانی و بانکە جیهانییەکانە. کە ئەمەش لە روانگەی دیموکراسییەوە, هێزی نوێنەرایەتیی خەلّك لە راوێژ کردندا تووشی ئاستەنگی بەرچاو دەکات. مەبەست لە جیهانیبوون کۆمەلّێك رەوەندی تکنیکی، ئابووری، سیاسی و چاندیە کە لە کۆتایی دەیەکانی بیستەوە تا ئێستە درێژەی هەیە. گۆڕانگاریی تکنیکی, بریتی لە گۆڕانگاری لە تکنیکی زانیاری و پەیوەندییەکان، پەرەسەندنی تۆڕی کامپیۆتری، پەرەگرتنی تکنۆلۆژیی پەیوەندییە بازرگانی و مالییەکان، گۆڕانکاری لە تکنۆلۆژیی مانگە دەستکردەکان، دەرکەوتنی راگەیێنەری نویٚ و... هتد کە هەموویان پێکەوە بوونەتە هۆی کەمبوونەوەی مەوداکان و چکۆلە بوونەوەی جیهان. هەر بەم پێیە هەندێ لە نووسەران باسیان لە «دێی جیهانی» کردووە. ئەم گۆڕانگارییە تکنیکانە ئالّ و گۆڕی بەرچاویان لە ئابووری، بازرگانی و مالّیەی نێونەتەوەییدا پێکهێناوە و نوێنەرایەتییەکانی ئابووریی نێونەتەوەیی لە بازاڕی جیهانی, هێزێکی بەرچاویان وەدەست هێناوە. بووجەی زۆر لەم نوێنەرایەتیانە [٢٠] لە هەر دەولّەتێکی نەتەوەیی زیاترە. ئەم نوێنەرایەتییانە «بیٚ دەولّەتن»، واتە بە هیچ دەولّەت و نەتەوەیێکی دیاریکراو بەسراوەیی یاسایی و سیاسییان نییە و هەموو جیهان وەك بازاڕی خۆیان دەبینن. سەر هەلّدانی ئەم سازیانە دەبێتە هۆی نەبینین و کەمڕەنگ بوونەوەی سنووری نێوان ولاّتان. هەر وەها دامەزراوەی

٢٠- بنگاه

ئــابووری و سیاسـیی نێونەتــەوەیی کــە لــە ســەر دەوڵــەتان راوێــژ دەکــەن، پــەرەیان ســەندووە. ســندووقی نێونەتــەوەیی پــوولْ، لێبــووردنی نێونەتــەوەیی، بــانکی جیهــانی و نەتــەوە یــەکگرتووەکان وەك یاریچــی ســەربەخۆی سیاســی لــە ئاســتی جیهانــدا دەرکەوتوونە.

ســەرهەڵدانی هەنــدێ دۆزی جیهانگیــری وەك ژینگــە، حەشــیمەت، لەشســاخی کە تــەنیا لــە ئاستی جیهانیدا بــۆ لــێ وردبوونــەوە دەبــن، یارمــەتی بــە ســەرهەڵدانی ئەو سازمانە جیهانییانە کردووە.

وەك ئاماژەمــان پێکــرد، کارتێکــەریی رەوەنــدی جیهــانی بــوون لــە ســەر دەســەڵاتی دەوڵــەتان لــە بــەر دیــموکراسی خرایــە بــەر باســەوە. لــەم روانگەیــەوە دەوڵەتــە نەتەوەییەکان زۆر لایەنی دەســەڵاتی خۆیــان لــەراوێــژ لــە ســەر دۆزە گرینگــەکانی ولاتــی خۆیــان لــە کـیس ئــەدەن، بــەم حاڵەیشــەوە ئــەم کارتێکردنــە لــە ناوچــەی جۆربــەجۆری جیهانــدا چــوون یــەك نــەبووە. لاواز بــوونی دەســەڵاتی نەتــەوەیی لــە رەوەنــدی جیهــانی بووندا تــەنیا لایــەنی یاسـایی و رواڵــەتی نییــە، بــەڵکو بــە کــردەوە توانــایی دەوڵەتــە نەتەوەییــەکان کــەم دەکاتــەوە. تەنانــەت لــە نێــوان دەســەڵاتی رەســمی و رواڵــەتی دەوڵــەت و راستی کەمکردنــەوەی دەســەڵاتی دەوڵــەت لــە لایــەن هێــزی جیهانیبوونــەوە، ناتەبایی هەیە. بــۆ وێنــە بــە نێونەتــەوەیی بــوونی رەوەنــدی ئــابووری بــە کــردەوە لەگــەڵ توانــایی دەوڵــەت لــە کاروبــاری ئابووریــدا ناتەبایــە. دەســەڵات و خودموختــاریی زۆر ولات کــە خــەریکی گەشەســەندن لــە ژێــر کارتێکــەریی بەرنامەگــەلی هاوســەنگی بنەڕەتی ســندووقی نێونەتــەوەیی پــوولْ لــەم ســاڵانەدا تووشــی کــزی بــووە و لــە کــورتی داوە، یەکیــەتی ئــەورووپا، دەســەڵاتی دەوڵــەتانی ئەنــدامی خۆیشــی هــەم لــە بــاری یاســادانانی نێوخــۆیی و هــەم لــە بــاری پەیوەنــدیی دەرەوە تەســك کردوەتــەوە. هەنووکــە راوێــژی قورســی ئــابووری لــە کمیســیۆنی ئــەورووپادا دەگیــرێ، هــەر وەهــا دەوری بلۆکگــەلی هێــزی ناوچــەیی وەك رێکخــراوی پــەیمانی ئــەتلانتیکی بــاکووری دوای

شەڕی سارد، پڕڕەنگتر بوەتەوە. سپاردنی کەم تا زۆری تایبەتکاریی دەوڵەتی نەتەوەیی بۆ بەشی تایبەتی, یان بۆ ڕێکخراو و دامەزراوەی ناوچەیی، سنووری دەسەڵات و حاکمیەتی دەوڵەتانی تەسك کردوەتەوە. هەوڵی هەندێ وڵات بۆ پەرەپێدانی هاوکاری ناوچەیی، لە خۆیدا دژ کردەوەیە بە ڕەوەندی جیهانیی بوون و لاواز بوونی دەسەڵاتی دەوڵەتی نەتەوەیی کە ئەمەش بە هۆی کارتێکەریی بە جیهانیبوونەوە رووی داوە. لەگەڵ پەرەسەندنی ئەم جۆرە کارتێکردنانە مەسەلەی بنەڕەتی دیموکراسی، یەعنی وەرگرتنی ڕەزامەندی خەڵك لە لایان ڕاوێژیی حکوومەتەوە تووشی ئاڵۆزی دەبێ. چونکە دەوڵەتی نەتەوەیی ناچارە تێبینی سیستەمی نێونەتەوەیی و جیهانی لە سنوورە جۆراوجۆرەکاندا لە بەرچاو بگرێ. هاوولاتی بە مانا کۆنەکەی ناوەندی «حاکمییەت» نییە. لە چاخی جیهانیبووندا, دەوڵەتی نەتەوەیی زیاتر لەوەی لە ژێر دەنگ و بۆچوونی خەڵکدا بێ, لە ژێر کارتێکەریی هۆکارە جیهانیەکان دایە. سیاسەتی هاوسەنگی ساختاری وەك ئاژەمان پێی دا، نموونەییێکی زەق لەم بوارە دا بوو. هەل و مەرج و چوارچێوەی ئابووریی جیهانی بەم جۆرە توانایی دەوڵەتی نەتەوەیی لە هەڵوێستی جیاوازدا کەم دەکاتەوە. لە لاییێکی ترەوە لەگەڵ پەرەسەندنی پەیوەندییە فەرهەنگی و نێونەتەوەییەکان بەشێکی زۆر لە ژیانی خەڵك لە چاوەدێریی حکوومەتی نەتەوەیی وەدەرهاتووە. هەر وەها شەڕ و قەیرانی ئابووری و کۆمەڵایەتی مەترسی بۆ دیموکراسی دروست دەکەن. هەستی نەتوانینی دەوڵەت لە بەرانبەر قەیران و کۆنترۆڵی ئاوسان و بێکاری, یان کۆتایی هێنان بە شەڕی نێوخۆیی و دەرەوەیی، پێویستەی ئەوە نییە کە هەلی باشتر بۆ بەشدرایی ئەحزاب و گروپەکانی دژی دەوڵەت دەرەخسێنێ. لە هەل و مەرجێکی ئەوتۆدا، هیچ هێزیکی سیاسی توانایی ئەوەی نییە کە قەیرانەکان یەك لایی بکاتەوە و لە ئاکامدا کەرەسەی بەشداری و رکەبەریی دیموکراتیك کەم دەبێتەوە. بە پێچەوانەوە لە دۆخی قەیراندا زۆر جارە

زەمینــە بـۆ ســەر هەڵــدانی گروپــی پەڕگیـــری توودەخــواز لــە بــار دەبــێ. ئەگــەر دیـموکراسییەکان نـەتوانن قەیرانـەکان حـەل بکـەن زۆر جـار خـەڵکی سەرەنــجیان بـۆ لای گروپی پەڕگیـر رادەکێشرێ.

حکوومەتگـەلی نادیـــموکراتیك بـریتی لـە سـەربازی، فاشیســتی، توتالیتـــار و... هتـد بـە گشـتی لـە هـەل و مـەرجی قـەیرانی ئـابووری، کۆمەڵایـەتی و فەرهـەنگی کەرەســەی ســەرکەوتن وەدەســت دەهێــنن. یـەکێك لـەو مەترسـییە گەورانـەی کـە لـە سەدەی بیستەمدا رووبـەڕووی دیـــموکراسی بـوەوە، هەسـتی ئـایین بـۆ دەست تێـوەردان لە ژیانی سیاسـی دابـوو. زاڵ بـوونی کۆمەڵایـەتی و سیاسـیی ئایيـــن لـەو شـێوەی کـە رۆحیــەی ناساناگیـــریی٢١ پــەرە پــێ دەدا، ســەرهەڵدانی بایەخـە دیــــموکراتیکەکان کــەمرەنگ دەکاتــەوە. بــە گشــتی دەســت تێــوەردانی بــەربلاوی دیــن لــە سیاســەتدا، لەمپــەرێکی گــەورە لــە بەرانبــەر دیـــموکراسی و بایەخەکانیــدا دروســت ئــەکات. دیـموکراسی بە جەوهـەر، پێویسـتی بـە جیابوونـەوەی دەسـەڵاتی سیاسـی لـە ئـایینی و سنووری عورفـــی لـە سـنووری ئایینیـە. لـە حاڵەتێکـدا ئەگـەر قـانوونی خـوایی لـە هــەموو ســنوورەکاندا حــاکم بــێ، ئیتـــر جێگاییــك بــۆ یاســادانان و هاوبیـــری و کێبــەرکێ نامێنێتــەوە. حکوومــەتی دیــنی لـە ئەساسـدا ناسـاناخوازە و دەنـگ و بیـــری گشتیی خەڵك بە مەترسی لـە سـەر سـنووری پـیرۆزی دیـن حیسـاب دەکـات. سـەرەڕای ئەمانە لە حکوومـەتی دینیـدا، لـە سـەر جیـاوازی نێـوان ئیمانـدار و نائیمانـدار پێـدا دەگیرێ، لـە حاڵێکـدا کـە دیــموکراسی نـاتوانێ جیـاوازی ئـەوتۆ قـەبووڵ بکـات. هـەر ئـەم جیاوازییـە دەبێتـە هـۆی ئـەوەی کـە مافــی یەکسـان بـۆ هــەموو هاووڵاتیـان لـە بەرچـاو نەگیــرێ و ئاکـامی ئەمـە شـتگەلێکی وەك نـامۆ، خۆمانـە و هـاووڵاتی پلـە دوو، کــە ئەمــەش نــاتوانێ بــە بەشــێك لــە کۆمــەڵی هاووڵاتیــان بــە حیســاب بێــت. یــەکێك لــەو مەترســییە گەورانــەی کــە لــە ســەدەی بیســتەمدا لــە دیــــموکراسی

٢١- عدم تساهل

وەدەرکـەوت، بونیـادخوازیی ئـایینی بـوو. بونیـادخوازی، بـە سیاسـی کردنـی ئایینـە، وەك ئایـدیۆلۆژیایی حکوومـەتی ئـایینی لـە بەرانبـەر حکوومـەتی دنیـایی و نائایینیـدا. بونیـادخوازی لـە ئـایینی جۆراوجـۆردا بـە تایبـەت لـە مەسـیحییەت، یەهودییـەت، ئیسـلام و ئـایینی هنـدوودا سـەری هەڵـداوە. بونیـادخوازی (الاصـولیە — Fundamentalism) لـە هـەموو جێگاییێکـدا بایەخگـەل و ئیعتبـاری گشـتیی پرەنسـیپەکانی دیـموکراسی و لیبـرالیزمی رۆژئـاوایی بـە پـووچ دانـاوە و دژی فرەخـوازی ئەرزشـی و سـاناخوازیی بیـروباوەڕ. بونیـاخوازان نـەك تـەنیا لەگـەڵ دیـموکراسیدا بەڵکو لەگـەڵ نوێخـوازیی رۆژئـاوایی بـە گشـتی دوژمـنن و لـە سـۆرخی ئەوەدان کە شێوەژیانێکی نوێ لە جێی ژیانی دیـموکراتیك دابنێ.

ئـەوان لـە بـاتی ئـازادی، تـاکخوازی، بەرابـەری، مـاف و حاکمیـەتی خـەڵك لـە دەسـەڵاتی دامـەزراوەی سـوونەتی و ئـایینی، سـەرتری ئیمانـداران بـە سـەر نائیمانداراندا و حاکمییـەتی خواوەنـد و یاسـاگەلی ئیلاهـی و ئەرکـەکانی خـەڵك لـە بەرانبەریاندا، دیفاع دەکات.

بـە بۆچـوونی بونیـادخوازان, بنیـادی دەوڵـەتی نەتـەوەییش کەرەسـەیێکە بـۆ جێگیـرکردنی دیـموکراسی و دەسـەڵاتی خـەڵك لـە بەرانبـەر دەسـەڵاتی خواوەنـد و هەر بۆیە پێویستە لـە نـاو بچێت. بـەم شـێوە بونیـادخوازی, دوژمـنی دیـموکراسی و خـۆی بـە تێپـەڕبوو لـە دیـموکراسی دەزانـێ. بونیـادخوازی, ئایـدیۆلۆژیای سیاسـیی تئوکراسـیە و لـەم بارەیشـەوە دیـارە لەگـەڵ ئایـدیۆلۆژیایی دیـموکراسی, یـەعنی لیبـرالیزم بە شەڕ دێ.

لـە کۆتاییـدا ئەمـەش کـە ئـاڵۆز بـوونی سـاختاری دەوڵـەت، لـە دیـموکراسییەکاندا خـۆی مەترسـییەکە بـۆ سـەر دیـموکراسی. زیـاد بـوونی تایبەتکارییـەکانی رێکخـراوە حکومەتییـەکان هـۆی ئـاڵۆزیی زۆری حکومەتگـەلی دیـموکراتیك بـووە و لـە ئاکامـدا ئـەم پرسـیارە سـەری هەڵـداوە کـە ئایـا ئیمکـانی

بەشداریی راستەقینەی هاوولاتیـان لـە رەوەنـدی سیاسـەتدانانـدا لـەم هـەل و مـەرجـەدا هێشتا جێگای هەیـە. ئایـا خـەڵکی عـادی لـە دۆزە زانسـتی و تکنیکـە ئاڵۆزەکـان کـە لـە رەوەنـدی راوێـژ کردنـدا دێنـە بـەر بـاس، شـتێکیان لـێ حاڵییـە؟ لێـرەدا ئـاڵۆزیی دەوڵـەت هـەم لـە بـاری رێکخراوەیـی و هـەم لـە بـاری کـردەوەوە مەبەسـتمانە, لەگـەڵ پـەرەگرتن و زۆر بـوونی تایبەتکارییـەکان، دیـارە رێکخـراوەو نـەهادی بەسـراوە بـە حکوومەتیش زیاد ئـەبن. ئیتـر دەوڵەتگـەل کاریـان تـەنیا بەسـراوە بـە دابیـن کردنـی رێـك و پێکـی و ئاسـایش و چـاوەدێریی کاروبـاری شـەڕ و ئاشـتی نییـە. بـەڵکو کـاری خـۆش گـوزەرانی، زانسـتی، توێژینـەوە و گەشەسـەندن، بەرنامـە داڕشتـن، لەشسـاخی و... هتـد. یـەکێك لـەو دۆزانـە کـە پەیوەسـتە بـە زیـاد بـوونی ئـاڵۆزیی دەوڵەتـەوە، ناسـینەوەی سـنووری دەوڵەتـە لـە سـنووری تایبـەتی. زۆر رێکخـراوەی دەوڵـەتی تایبەتکاری, بەشی تایبـەتی ئەنـجام ئـەدەن. لەگـەڵ تێکـەڵ بـوونی سـنووری گشـتی و تایبـەتی، بەرپرسـایەتیی هێـزی بەڕێوەبـەر لـە بەرانبـەر هێـزی یاسـادانانـدا ئەکەوێتـە بەرپرسـیارەوە. ئاکـامێکی ئـەم دۆخـە پەرەسـەندنی پەیوەنـدیی نارەسـمی نێـوان کۆمیتـە و نـەهادە یاسـایی و بەڕێوەبەرییـەکان لەگـەڵ گروپگـەلی دەسـت رۆیشـتوو22 خـاوەن بەرژەوەنـدی. پەیوەنـدیی ئـەوتۆ زۆر جـار لـە بەرچـاوی بیـروڕای گشـتی بـزرە و ئەمـەش بەرپرسـایەتیی دەوڵـەت کـەم دەکاتـەوە. زۆر سیاسـەتی گشـتیی دیـموکراسییەکانی ئـەمڕۆ لـەم پەیوەندیانـەوە سەرچـاوە ئـەگرن، بـەم شـێوەیە دەوڵـەت لـە پـەنای لایـەنی دیـموکراتیك و گشـتی، لایـەنی تایبـەتی و شـاراوەش بـە خـۆوە دەگـرێ. یـەکێك لـە ئاکامـەکانی ئـەم جـۆرە پەیوەندیگەلـە لاواز بـوونی هێـزی یاسـادانانە. لەگـەڵ زۆربـوونی ئـاڵۆزیی دۆزەکـان، دەوری دەسـتەی حکومـەت لـە راوێـژ کردنـدا زیـاتر رواڵـەتی دەبێـت. هـەر بـەم ئاراسـتەیەش خـەڵکی عـادی و ناپسـپۆڕ کەمتـر دەتوانن رای خۆیان بەرانبەر راوێژەکان دەرببـڕن.

22- گروه ذینفوذ

لەگــەڵ زۆر بــوونی ئــاڵۆزی، ڕێکخــراوە دەوڵەتییــەکان بــە شــێوەییێکی کۆنتـــرۆڵ نەکراو زیاد ئەکەن و زۆر ئەبن، بــە بــێ ئــەوەی کارمــەیی ئــەوان زیــاد بکــات. لــە ســەر یــەك زۆر بــوونی ئــاڵۆزی لەمپەرگــەلێك بــۆ بەشــداریی گشــتی و بەرپرســایەتیی حکوومەت دروست دەکات.

تەواو

ئیندێکسی ناوەکان

ئادرنۆ: ٩١

ئالکسی دۆتۆکڤیل: ١٤, ٥١, ٥٢, ٨٤

ئانتۆنی داونز: ٦٧, ٦٨

ئایزایا برلین: ٦٣

ئەرەستۆ: ٣٣, ٤٢, ٩٧, ١٨٧

ئەفلاتوون: ١٨٦, ١٨٧

ئەندرۆ جاکسۆن: ٥٤

ئیدمۆند برک: ١٨٨

ئیدوارد برنشتاین: ١٧٠

ئیمانۆیل کانت: ١٧

برتراند راسل: ١٨٢

برناردشۆ: ١٧٠

بیندێکت دو سپینۆزا: ١٧, ٤٣

تۆماس ئەکوینی: ٣٣

تۆماس جفرسۆن: ٥٣, ١٨٣

تۆماس هۆبز: ١٧, ١٨, ٢٠, ٩٩, ١٨٨

تالکۆت پارسۆنز: ٧٨

تولیپ: ۱۰۳

پریكس: ۷۳

جۆرج سانتایانا: ۱۹۲

جۆرج كالۆپ: ۱۵٦

جۆن لۆك: ۱۰, ۱۷, ۱۸, ۲۰, ۲۱, ٤٤, ٤٥, ٤٦, ٤٧, ۹۹, ۱۰۳

جان ئیستوارت میل: ۱۱, ۱۵, ۳۳, ۵۵, ۵٦, ۵۷, ۸٤, ۱۸۲

جان رالز: ۱۹, ۱۷۰

جی. ویلز: ۱۷۰

جێرمی بنتهام: ٦۱, ۱۰۲, ۱۸٤

جیمز مادیسۆن: ۵٤, ۸٤, ۱۳۳

جیمز هرنیگتۆن: ۱۰۱

جیوانی جنتلیه: ۱۹۳

خۆزه ئۆرتگای گاست: ۱۹۲

دانیل لرنز: ۸۰

دەیڤید هیۆم: ۱۳

ژۆزف شومپیتر: ٦۱, ٦۲

ژاك مارتین: ۱۷٤

ژاك ژاك رۆسۆ: ۱۷, ۱۸, ۲٤, ۲۸, ۲۹, ٤٦, ٤۹, ۵۰, ۱۰۱, ۱٦٤, ۱٦۵, ۱٦۸

ڕۆنالد دورکین: ١٧٠

رابرت داڵ: ٦٦

ڕیمۆن ئارۆن: ٦٢

سۆلۆن: ٧٢

ساموئێل هانتیگتۆن: ١٩٧

سوقرات: ١٨٦

سیدنی وریا: ٨٩, ١٧٠

سیمۆن مارتین لیپست: ٦٧

چارلز پیرس: ١٥

گانتانا مۆسکا: ١٩٠, ١٩١

گابریل ئالمۆند: ٨٩

ڤردریك فۆن هایك: ١٧٠, ١٨٥

فریدریك ئینگلس: ١٨٩, ١٩٠

فیلیپ مەقدۆنی: ٧٣

فیلیپ نشمیتر: ١٩٨

کارل پوپر: ٦٥, ١٨٢

کارل مارکس: ١٨٩, ١٩٠

لویس فیلیپ: ٥١

لیوشتراوس: ۱۹٤

مۆریس دوورژە: ٦٤

مۆسۆلینی: ۱۹۱

مۆنتسکیۆ: ۹, ۱۳, ٤٧, ٤٨, ٤٩, ۱۰٤

مارتین هایدگر: ۱۹۳

مارك دوكندورسیێ: ۱۲

ماكیاڤیلی: ۱۰۱, ۱۸۸

هارۆلد لاسول: ٦, ۹۰, ۹۱

هیتلەر: ۱۹۳

هیگل: ۱۸۹

ودرۆ ویلسۆن: ۱۰٥

ویلفردۆ پارتۆ: ۱۹۰

ویلیام جیمز: ۱٥, ٥٧

وینستۆن چەرچل: ۱۸۳